

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

UYGUR DEVLETLERİ DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET İLİŞKİLERİ
(8.-13. YÜZYIL)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Adilcan GÜRSES

BURSA-2021

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

UYGUR DEVLETLERİ DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET İLİŞKİLERİ
(8.-13. YÜZYILLAR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Adilcan GÜRSES

Danışman:
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

BURSA-2021

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı: Adilcan GÜRSES

Üniversite: Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitüsü: Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim/Anasanat Dalı: Tarih Ana Bilim Dalı

Bilim/Sanat Dalı: Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

Tezin Niteliği: Yüksek Lisans Tezi/Doktora Tezi/Sanatta Yeterlik Tezi

Sayfa Sayısı: x+174

Mezuniyet Tarihi:/...../20....

Tez Danışman(lar)ı: Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

UYGUR DEVLETLERİ DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET İLİŞKİLERİ (8.-13. YÜZYIL)

Tarihi devirlerden itibaren birçok Türk devletinin yabancı milletlerle sosyo-kültürel ve siyasi bir takım ilişkileri gerçekleşmiştir. Türk ve Tibetli kavimlerin ilişkileri ise, Xiongnu ve onların çağdaşı olan Qianglara kadar tarihlendirilebilir. Çin kaynaklarında Tibetlilerin ataları olarak Batı Qiangları gösterilmiştir. Alanın uzmanı birçok akademisyen de bu fikri doğrulamıştır. Hunlardan Gök-Türklere, Gök-Türklerden de Uygurlara kadar birçok Türk devletinin yakın komşusu olan Tibetliler, çoğu zaman siyasi, ticari, sosyo-kültürel ve dini olaylarla Türklerle karşı karşıya geldiler.

Uygurlar ve Tibetliler özelinde 8. yüzyıldan itibaren siyasi, sosyal ve dinî bir etkileşimin başladığını söylemek mümkündür. 7. yüzyılda devletlerinin siyasi ve kurumsal yapısını tamamlayan Tibetliler, 8. yüzyılla birlikte Uygurların en ciddi rakiplerinden bir oldular. İlk olarak 8. yüzyılda Çin'deki iç isyanlarda karşılaşan Uygurlar ve Tibetliler, zamanla Orta Asya sahasında da mücadeleye giriştiler. Günümüzdeki Doğu Türkistan için Uygurlar ve Tibetliler asırlardır mücadele verdiler. Kimi zaman Tibetliler, kimi zaman da Uygurlar Doğu Türkistan'a hakim oldular. Doğu Türkistan'ın haricinde Gansu'da da bir Uygur-Tibet hakimiyet mücadelesi söz konusuydu.

Tibet İmparatorluğu'nun ve Uygur Kağanlığı'nın düşüşü 9. yüzyılda gerçekleşti. Bu yüzyılla birlikte Tibet ve Uygur devletleri yine siyaseten birbirlerinin rakibi olarak devam ettiler. Gansu ve Qinghai'da toplanan Uygur ve Tibet göçleri, bu sahalarda komşu oldular ve hatta iç içe yaşadılar. Özellikle Gansu Uygurları döneminde hem dinî hem de siyasi alanda Tibetlilerle etkileşim içerisine girildi. Gansu Uygurları ile 10. yüzyılda siyasi ortamda görülen ve 11. yüzyılda güçlü bir şekilde devletleşen Tangutlar arasında nefes kesen mücadeleler yaşandı. Tangut Devleti, Tibetli bir kavim olarak eski Tibet devletinin bakiyesi üstüne kuruldu. Bu dönemde Uygurlar ve Tibetliler daha çok Tangutlara karşı birlikte hareket ettiler. 11. ve 12. yüzyıllarda bu iki topluluğu birleştiren en temel şey Budizm'di. 13. yüzyılda Moğolların gelişiyle birlikte artık hakimiyetlerini kaybeden Uygurlar ve Tibetliler, zamanla karışarak kaynakların dahi ayıramadığı topluluklar meydana getirdiler.

Anahtar Sözcükler: Tibet, Türk, Uygur, Shatuo, Tangut

ABSTRACT

Name and Surname: Adilcan GÜRSES

University: Bursa Uludag University

Institution: Social Science Institution

Field: History

Branch: General Turkish History

Degree Awarded: Master

Page Number: x+174

Degree Date:/...../20....

Supervisor/s: Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

TURKISH-TIBETAN RELATIONS DURING UIGHURIC KINGDOMS (8TH-13TH)

Since historical times, many Turkish states have had some socio-cultural and political relations with foreign nations. Looking at the relations of the Turks and Tibetan tribes, it can be traced back to the Xiongnu and their contemporaries Qiang. The Western Qiang are shown as the ancestors of the Tibetans in Chinese sources. Many academics who are experts in the field have also confirmed this idea. The Tibetans, who came before them as close neighbors of many Turkish states from the Xiongnu to the Göktürks, and from the Göktürks to the Uighurs, were often rivals of the Turks in the political arena.

It is possible to say that a political, social and religious interaction started in the 8th century, especially for Uyghurs and Tibetans. The Tibetan Empire rose to the political arena in the 7th century. One of the most serious rivals of the Uyghurs, who became state in 744, was the Tibetans. The Uyghurs and Tibetans, who first encountered in the internal revolts in China in the 8th century, gradually entered into a struggle in the Central Asia. Uyghurs and Tibetans have fought for present-day East Turkistan for centuries. Sometimes Tibetans and sometimes Uyghurs dominated East Turkistan. Apart from East Turkistan, there was also a struggle for domination between Uyghur and Tibet in Gansu. The fall of the Tibetan Empire and the Uighurs coincides with the 9th century. Along with this century, Tibet and Uyghur states continued as each other's rivals in the political arena. Uyghur and Tibetan migrations, gathered in Gansu and Qinghai, became neighbors and even coexisted in these areas. Especially in the period of Gansu Uyghurs, interactions with Tibetans were made in both religious and political fields. There were breathtaking struggles between the Gansu Uighurs and the Tanguts, which were seen in the

political arena in the 10th century and became a powerful state in the 11th century. Although the Tanguts also came from Tibetan tribes, they were built on the remainder of the old Tibetan state. During this period, Uighurs and Tibetans mostly acted together against Tanguts. The most fundamental thing that unites these two communities in the 11th and 12th centuries is Buddhism. With the arrival of the Mongols in the 13th century, the Uighurs and Tibetans, who lost their sovereignty, merged over time and formed communities that even resources could not separate.

Key Words: Tibet, Turk, Uighur, Shatuo, Tangut

ÖNSÖZ

Türk tarihinin her alanının ve her çağının olduğu gibi, Uygur tarihi dönemi de kahramanlıklarla ve başarılarla dolu bir dönemdir. Uygurların bilhassa Gök-Türk Kağanlığı'nın bakiyesi üzerine kurdukları devletleri, aynı zamanda Türk tarihinin kesintiye uğramadan devamlılığını da temsil etmektedir. Uygurların zamanla cihanşümül bir devlet kurmaları, farklı etnisitelerle olan karşılaşmalarını da hızlandırdı. Bu bakımdan Uygurların, Çinliler kadar etkileşim kurdukları bir millet de Tibetliler oldu.

Uygurlar ve beraberindeki bazı Türk topluluklarının Tibetlilerle olan ilişkilerini inceleme fırsatını bana verdiği için ve Tayvan'da Çince eğitime gitme konusundaki telkinleri için danışman hocam Prof. Dr. Mehmet TEZCAN'a çok teşekkür ederim. Tibetçe kaynaklara ulaşmada bana yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ hocama da şükranlarımı sunarım. Tayvan'dayken desteğini hissettiğim National Chengchi Üniversitesi'nde Öğretim Görevlisi Xiong Daotian'e (熊道天) tezime olan katkılarından ötürü çok minnettarım. Lisans yıllarımdan bu yana desteğini esirgemeyen Rıza Yıldırım'a teşekkürlerimi sunarım. Bana Tayvan'daki National Cheng Kung Üniversitesi'nde Çince eğitim görmemi sağlayan ve burs fırsatı veren Taipei Ekonomi ve Kültür Misyonu'na da ayrıca teşekkürü borç bilirim. Keza, öneri ve telkinleriyle destek olan Arş. Gör. Yusuf Ziya KARAASLAN ve Arş. Gör. Serhat Pir TOSUN'a müteşekkirim.

Son olarak, maddi ve manevi yardımlarıyla bende emeği fazla olan değerli büyüğüm Mithat ALP'e, en büyük destekçilerim anneme, babama, kardeşlerime ve sevgili eşim Rabia GÜRSES'e desteklerinden dolayı en içten teşekkürlerimi sunarım.

Adilcan GÜRSES

BURSA

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. TİBET ADI VE ESKİ TİBETLİLERİN KÖKENİ.....	11
2. HUNLAR VE TİBETLİLER	17
3. GÖK-TÜRKLER VE TİBETLİLER	21
4. SHATUO TÜRKLERİ VE TİBETLİLER	23
5. TÜRGİŞLER VE TİBETLİLER	25
6. UYGUR KAĞANLIĞI TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	26
BİRİNCİ BÖLÜM.....	33
8. YÜZYIL'DA UYGURLAR DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET SİYASİ İLİŞKİLERİ.....	33
1. TİBET-UYGUR ORTAK ÜRÜNÜ OLAN BİR RAPORA GÖRE 8. YÜZYILDA TÜRK BOYLARI.....	33
2. 8. YÜZYILDA UYGURLARIN VE TİBETLİLERİN ÇİN'DEKİ İÇ İSYANLARDAKİ ROLLERİ	35
2.1. AN LUSHAN İSYANINDA (755-763) UYGURLAR VE TİBETLİLER	36
2.2. PUGU HUAİ'EN İSYANINDA (764) UYGURLAR VE TİBETLİLER	44
2.3. HEBEİ İSYANINA GİDEN SÜREÇTE TİBETLİLERİN VE UYGURLARIN DURUMU	47
3. XİNJIANG'DAKİ UYGUR-TİBET MÜCADELESİNDE MUHTELİF TÜRK TOPLULUKLARININ ROLLERİ.....	52
İKİNCİ BÖLÜM	62
UYGURLAR VE MUHTELİF TÜRK BOYLARININ TİBETLİLERLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ (9.-13. YY.).....	62
1. 9. YÜZYILDA UYGUR-TİBET MÜCADELELERİ	62
1.1. TİBETLİLER VE UYGURLAR ARASINDA KALAN SHATUO TÜRKLERİ ...	63
1.2. 9. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE TİBET-UYGUR MÜCADELELERİ.....	64
1.3. TAİHE PRENSES OLAYI VE TİBET-UYGUR ÇATIŞMASI.....	66
2. MAVERAÜNNEHİR'DE TİBET-KARLUK BİRLİKTELİĞİ VE UYGURLAR..	69
3. UYGUR KAĞANLIĞI'NIN YIKILIŞI VE DAĞILAN UYGURLAR.....	71
4. 840'TAN SONRA KURULAN UYGUR DEVLETLERİ.....	79
4.1. TURFAN (GAOCHANG) UYGURLARI.....	79

4.2. GANSU (GANZHOU) UYGURLARI	79
4.3. SHAZHOU (DUNHUANG) UYGURLARI	80
5. QINGHAI, GANSU VE NINGXIA ETRAFINDAKİ UYGURLAR, SHATUOLAR VE TİBETLİLER.....	81
5.1. GANSU UYGURLARI, TİBETLİLER VE DANGXIANGLAR	82
5.2. SHAZHOU UYGURLARI VE TİBETLİLER	88
5.3. XINING BÖLGESİNDE SHATUO, UYGUR VE TİBETLİLER	90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	94
TÜRK-TİBET SOSYO-KÜLTÜREL, TİCARİ VE DİNİ MÜNASEBETLERİ (10.-13. YÜZYILLAR ARASI)	94
1. TÜRK-TİBET SOSYO-KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİ	94
1.1. DUNHUANG KALINTILARINA GÖRE UYGUR-TİBET KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİ	97
1.2. XINING'DE SHATUO-TİBET KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ.....	101
1.3. XINING'DE UYGUR-TİBET KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ.....	103
2. UYGURLAR DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET TİCARİ İLİŞKİLERİ	104
2.1. UYGURLARA KARŞI TİBET-KIRGIZ TİCARET HATTI MÜTTEFİKLİĞİ....	110
2.2. XINING'DE TÜRK-TİBET TİCARİ İLİŞKİLERİ.....	112
3. TÜRK-TİBET DİNİ MÜNASEBETLERİ.....	112
SONUÇ.....	124
KAYNAKÇA	126
EKLER.....	140

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Uluslararası	Türkçe
Bakınız	V.	Bkz.:
Karşılaştırınız	Cf.	Karş.
Karşı görüş	vs.	k.g.
Aynı eser/yer	Ibid.	a.e.
Adı geçen eser	op.cit	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	loc.cit	a.y.
Eserin bütününe atıf	passim	b.a.
Basım yeri yok	w.place	y.y.
Basım tarihi yok	w.date	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	et. al.	v.d.
Sayfa/sayfalar	p. / pp.	s.
Editör/yayına hazırlayan	ed. by	ed.veya haz.
Çeviren	trans. by	çev.
Jiu Tang Shu	JTS	JTS
Xin Tang Shu	XTS	XTS
Zizhi Tongjian	ZZTJ	ZZTJ
Cefu Yuangui	CFYG	CFYG
Türkiye Diyanet Vakfı	TDV	TDV
Figür	fig.	fig.
Resim	res.	res.
Tablo	tab.	tab.
Harita	har.	har.

GİRİŞ

“Uygur Devletleri Döneminde Türk-Tibet İlişkileri” adlı tezin amacı, 8. yüzyılın ilk yarısından 13. yüzyıl başlarına kadar olan Türk-Tibet ilişkilerini ortaya koymaktır. Bu tarihsel sınır 740 yılında Uygurların devlet kurması itibariyle başlar ve Moğolların 1227 yılındaki seferleri sonucunda, Uygurların ve hatta bazı Tibetli grupların Moğollara bağlanmasıyla sona erer. Yukarıda belirtilen tarihsel sınırlar çerçevesinde, Uygur ve muhtelif Türk gruplarının Tibetli kavimlerle olan siyasi, sosyo-kültürel, ticari ve kısmen de dinî ilişkileri tezin kapsamı dâhilindedir.

Bu tezi oluştururken yaşanan en büyük problemlerden biri kaynak sıkıntısı olmuştur. Gerek kaynaklara ulaşmada yaşanan zorluklar ve gerekse de çeşitli dillerde yazılmış eserlerin incelenmesindeki sıkıntılar, tezin en mühim zorluğu olmuştur. Netice itibariyle üç bölümden oluşan tezin ilk iki bölümünde, Uygur devletleri döneminde 8. yüzyıldan 13. yüzyılın başına kadar olan Türk-Tibet siyasi ilişkileri ele alındı. Üçüncü bölümde Uygurlar başta olmak üzere muhtelif Türk topluluklarının Tibetlilerle olan sosyo-kültürel, ticari ve kısmen dinî ilişkilerine değinildi. Tezin oluşturulma sebebi, Türkiye’de Türk-Tibet çalışmalarının yetersizliğidir. Bu konu hakkında Türkçe literatürün az olması, Türk-Tibet ilişkilerinin arka plana düşmesine neden olmuştur. Ülkemizde Tibetlilere dair yapılan birkaç çalışma vardır. Bunlardan ilki, Sema Orsoy tarafından yazılan *Çin kaynaklarına göre M. S. V. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya’da Ti ve Ch`iang kavimleri* adlı doktora tez çalışması, en eski zamanlardan M.S. 5. yüzyıla kadar olan dönemdeki Tibetlilerin ataları olan kavimlerin tarihini ihtiva etmektedir. Tibetlilere dair yapılan bir diğer çalışma da, Huang Chi-Huei tarafından yazılan *T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri* adlı doktora tezidir. Huang’ın tez çalışması 7. yüzyıldan 9. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde, çoğunlukla Çin ve kısmen Türk topluluklarının Tibetlilerle olan siyasi ilişkilerini içermektedir.

Burada öncelikle tez çalışmasında istifade edilen kaynaklara değinmek gereklidir. Türk-Tibet ilişkilerinin özellikle Uygurlar dönemindeki kısmını ihtiva eden birçok ana kaynak ve tetkik eser bulunmaktadır. Bu tezde kullanılan ana kaynakların başında İslam coğrafyacılarının eserleri, Tibet kronikleri, Çin kaynakları ve seyahatnameler bulunmaktadır.

Milattan evvelki dönemlerde Wei Irmağı kıyılarında ve yakın bölgelerinde Türklerin ataları ve Tibet kavimlerinin ataları olan topluluklar bir araya gelmişler ve karışmışlardır. Yaklaşık olarak M. Ö. 1050’lerde tesis edilen Zhou siyasi teşekkülü içerisinde Türklerin ataları ve Tibetli kavimlerin ataları olan topluluklar mevcuttu (Eberhard, 2018, 25-26). Arkeolojik

kalıntılar Türk ve Tibetlilerin atalarının milattan önceki devirlerde dahi iç içe geçtiklerini kanıtlamaktadır. Ancak arkeolojik buluntuların da bir sınırı vardır ve bu noktadan itibaren devreye eski Çin kaynakları girer. Yaklaşık iki bin kavim hakkında bilgi içeren bu kaynaklar, Türkler ve Tibetlilerin birlikte yaşadığı alanları ve mücadele sahaları hususunda bilgi sahipliği yaparlar. Bu açıdan bakıldığında bu kaynaklar Türk-Tibet ilişkileri için bir deryadır, fakat kolektif bir çalışma gerektirir. Çünkü milattan önceki devirlerden başlayarak günümüze kadar tutulmuş birçok Çin kaydı mevcuttur.

Türk-Tibet ilişkilerinin başlangıcı olarak Xiongnu dönemi sayılabilir. Bu minvalde Han Hanedanı (M.Ö. 206-M.S. 220) tarih kitabı olan *Han Shu*'nun 94A ve 94B bölümleri Xiongnu-Tibet ilişkisini ihtiva etmektedir. İlgili eseri M.S. 80'li yılların başında Çinli tarihçi Ban Gu yazmıştır. Bu kaynak eserin Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun tarafından açıklanmalı neşri 2004 yılında yayımlanmıştır. Burada tezle alakalı olarak, Türk-Tibet ilişkilerinin kökleri aranmıştır. Mezkûr kaynak eser, Tibetlilerin ataları olan Qiang ve Di kavimlerinin¹ Xiongnularla olan siyasi münasebetleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. *Han Shu*'nun Batı Bölgeleri (Xiyu) 96A ve 96B kısımları ise Ayşe Onat tarafından Türkçeye tercüme edilerek 2009'da yayımlanmıştır. Keza burada da Xiongnular ve Tibetlilerin dip ataları arasındaki münasebetler bulunmaktadır. Bu tezde kullanılan bir diğer Çin kaynağı da *Jiu Tang Shu*'dur. Tang Hanedanı dönemine (618-907) ait olan *Jiu Tang Shu*, 945 yılında Liu Xu tarafından yazılmıştır. Bu kaynakta Gök-Türkler ve Uygurlar hakkında genel bilgilerin yanında, bu Türk devletlerinin Tibet İmparatorluğu ile olan siyasi ilişkileri de yer almaktadır. 1064-1066 yılları arasında bir grup Çinli tarihçi tarafından yazılan *Xin Tang Shu*'da ise Gök-Türk ve Uygurlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Her iki Tang kitabındaki Uygurlar ile ilgili kısımlar, 1972 yılında Colin Mackerras tarafından İngilizceye tercüme edilerek yazılan *The Uighur Empire according to the Tang Dynastic Histories* adlı eserde bulunmaktadır. Mackerras'ın bu eserinde, Uygurların 744'ten 840'a kadar olan genel tarihinin yanısıra, Tibet İmparatorluğu ile olan siyasi ilişkileri de geniş bir şekilde yer almaktadır. 973-974 yılları arasında Xue Juzheng tarafından yazılan *Jiu Wu Dai Shi* adlı kaynağın oldukça kısa olan 138. bölümünde Uygurlar ve Tibetliler hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. 1345 yılında yazılan ve aslında 960-1279 yılları arasını ihtiva eden *Song Shi* adlı kaynakta, 840'tan sonra Uygurların Gansu dolaylarındaki münasebetleri yer almaktadır.

¹ Bahaeddin Ögel'e göre, milattan önceki devirlerde Çin'in kuzeyinde bulunan Rong, Di, Qiang ve Quan topluluklarının bütününe birden Tibetli demek yanlıştır. Çünkü ona göre, o devirlerde Xiongnular ve Tibetliler, her iki komşu kavim olarak birbirlerinden tamamen ayırt edilememektedir. Bkz.: 2015a: I, 22

Tibet kaynaklarına bakıldığında, burada öncelikle Brondon Dotson tarafından kaleme alınan ve 2009 yılında Viyana'da Österreichische Akademie der Wissenschaften'dan yayımlanan *The Old Tibetan Annals, An Annotated Translation of Tibet's First History* adlı eserden bahsetmek gerekir. Tibet siyasi tarihinin 641'den 830'lu yıllara kadar ana kaynakların tercümesiyle oluşturulan 2. bölüm ve Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4 ve Ek-5 kısımları, Çin kaynaklarında da geçen bazı siyasi olayların karşılaştırılması açısından önemlidir. Örneğin; Mezkûr kitabın Ek-3 kısmında, Lhasa'daki Zhol Yazıtı'na kaydedilen 763'teki An Lushan İsyanı ve Ek-5 kısmında da 821-822 Çin-Tibet Antlaşması Yazıtı'nda olan barış antlaşmasına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu olaylardaki Uygurların tutumu, hem Çin hem de Tibet kaynaklarında görülebilir. Dolayısıyla Tibetçeden İngilizceye tercüme edilen bu kaynak eser, hem Uygurlardan önceki Türk gruplarının Tibetlilerle olan ilişkileri hem de Uygurlar devrindeki Türk-Tibet ilişkileri bakımından kıymeti haiz bir eserdir.

Bahsedilmesi gereken bir diğer çalışma, Hugh E. Richardson'ın 1978 yılında *The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* dergisinde Cambridge Üniversitesi tarafından yayımlanan "The Sino-Tibetan Treaty Inscription of A.D. 821/823 at Lhasa" makalesidir. Bu makale, Lhasa'da 821-823 yılındaki Çin-Tibet anlaşmasına binaen dikilen taş sütündeki antlaşma metninin Hugh E. Richardson tarafından Tibetçeden İngilizceye tercüme edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kaynak, Çin-Tibet antlaşması (821-823) döneminde Uygurların Tibetlilerle olan siyasi durumları hakkında kısa da olsa mühim bilgiler içerir.

Bir diğer çalışma da "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan V" adıyla 1931 yılında *Journal of the Royal Asiatic Society* dergisinde yayımlanan F. W. Thomas'ın Tibetçeden İngilizceye tercüme ettiği makalesidir. Thomas burada yedi Tibet kroniğinde Dru-gu (Gök-Türk) ve Hor (Uygur) adlarının geçtiği kısımları gün yüzüne çıkarmıştır. Bahsi geçen makalede, günümüz Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin 675 yılından 740 yılına kadar yaşanan siyasi durumu ve Gök-Türklerle Tibetlilerin siyasi ilişkilerine değinilir.

"An old Tibetan document on the Uighurs: A new translation and interpretation" adlı Tibetçe el yazması, tezimizin şekillenmesinde etkili olmuştur². Esasen bu el yazması, Paul Pelliot'nun (1878-1945) 1908'deki Orta Asya gezisinde Dunhuang'da bulduğu yazma eser koleksiyonunun içerisinde yer alır. "Rapport sur les rois demeurant dans le nord" adlı Tibetçe rapor, şu anda Paris'teki Bibliotheque Nationale'dedir. "An old Tibetan document on the

² "An old Tibetan document on the Uighurs: A new translation and interpretation" adlı makalede değerlendirilen eski Tibetçe bir metin, esasen Paul Pelliot'nun Orta Asya gezisinde bulduğu 1283 numaralı el yazmasıdır.

Uighurs: A new translation and interpretation” adıyla Federica Venturi tarafından 2008 yılında *Journal of Asian History* dergisinde yayımlanan bu yazma eser, İngilizceye tercüme edilerek yazar tarafından yorumlanmıştır. Tibetlilerin 787-848 yıllarında Dunhuang’da bulunduğu yıllara tarihlenen bu el yazması, aslında bir Uygur istihbarat raporu ürünüdür ve Uygurcadan Tibetçeye çevrilmiştir. Bahsi geçen el yazmasında Gök-Türkler, Kırgızlar, Basmıllar, Uygurlar v.d. hakkında birçok bilgi mevcuttur. Başta Uygurlar olmak üzere birçok Türk grubunun Tibetçe isimleri bu yazma eserde mevcuttur. 787-848 yılları arasında yazılan bu el yazması, Tibetlilerin ve Uygurların o dönemdeki komşuluk ilişkileri bakımından önemlidir.

Yine Paul Pelliot tarafından bulunan P. 2741 numaralı belge de başvuru olan bir başka kaynaktır. Bu belge muhtemelen 10. yüzyılın sonlarına doğru Hoten’de Sanskritçe yazılmış resmi bir mektuptur. Belgenin ilk çevirisi *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* dergisinde 1948 yılında Harold Walter Bailey tarafından yayımlandı. Akabinde Bailey, bir yıl sonra bu metnin çevirisini açıklamaları ile birlikte *Asia Major*’de “A Khotanese Text concerning the Turks in Kantsou” adıyla yeniden yayımladı. Bu belgedeki Türkçe ve Tibetçe özel isimlerin sıklığı dikkat çekmekte ve 10. yüzyıl civarında Hoten’de, başta Uygurlar olmak üzere muhtelif Türk boylarının Tibetlilerle olan etkileşimi göze çarpmaktadır.

Tez çalışmamızı oluştururken yararlandığımız diğer kaynaklar da İslam kaynaklarıdır. Kullanılan İslam kaynaklarının büyük çoğunluğunu coğrafi eserler oluşturmaktadır. Bunlardan ilki Ya’kübî’nin *Kitâbü’l-Büldân* adlı eseridir. IX. yüzyılda Bağdad’da doğan Yâ’kübî 874 yılında Horasan’a giderek burada Tâhirîler devletinde görev yapmıştır. Tâhirîler devletinin yıkılmasıyla birlikte Hindistan, Çin, İran, Kuzey Afrika gibi birçok bölgeye giderek seyahatlerde bulunmuştur. Yaptığı seyahatler ve araştırmalar sonucunda kitâbü’l-buldân adlı eserini oluşturmuştur. Eser Bağdad’ın tasviriyle başlar; ardından İran, Turan, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans gibi ülkelerin yerleşim merkezleri, fetihleri, halkları, vergi miktarları ve coğrafi durumları hakkında bilgi verir. Kitâbü’l-Büldân ilk kez 1992 yılında Murat Ağarı tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Yâ’kübî’nin eseri, 9. yüzyıldaki Uygur ve Tibetlilerin yaşadığı coğrafyayı ve onların durumlarını da ihtiva ettiğinden, bu tez için mühim bir eserdir.

Tez çalışmasında faydalandığımız coğrafi eserlerden bir diğeri de *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-meşrik ile’l-mağrib* adlı anonim eserdir. Eser, Afganistan’ın kuzeyinde hüküm süren Ferîgunîler adlı hanedandan Emîr Ebü’l-Hâris Muhammed b. Ahmed’e sunulmuştur. 982 yılında yazılan eserin günümüze ulaşan tek nüshası 1258 yılında Ebü’l-Müeyyed Abdülkâyyum b. Hüseyin b. Ali el-Fârisî tarafından istinsah edilmiştir. 61 konuya ayrılan eserde, müellif kendi

zamanında bilinen denizler, adalar, dağlar, çöller ve nehirler hakkında bilgi verdikten sonra ülke ve şehirleri anlatır. Coğrafi olarak eser, Horasan, Sistan ve Hilmend boyunca uzanan şehirlerin bulunduğu sınır bölgelerinden sonra Kuzey'e, Kafkasya ve sınır şehirlerinin tanıtımını kapsar. *Hudûdü'l-Âlem*'i neşretmek için A. G. Toumansky ön çalışmalar yapmış fakat çalışmalarını tamamlayamadan ölmüştür. Ondan sonra 1930 yılında Leningrad'da geniş inceleme yazısıyla eser Barthold tarafından yayımlanmıştır. V. Minorsky bu neşri 1937 yılında İngilizce'ye tercüme etmiştir. Minorsky'nin neşrettiği bu anonim eserde tezimizle alakalı bir hayli malzeme bulunmaktadır. Öncelikle Tibet'in 10. yüzyıldaki coğrafi sınırları, Uygurlarla Tibetlilerin yakın coğrafyalarda komşu olarak birlikte yaşamaları, Tibet'in altın madeni açısından zengin olup çevresindeki Türk boylarıyla ticari ilişkilerde bulunması gibi konuları ihtiva etmektedir. Keza yine aynı yüzyılda Uygurların ve Tibetlilerin dinî inanışları hakkında fazlaca bilgi bulunmaktadır.

İbn Havkal'ın *Şûretü'l-arz* adlı coğrafya eserinden de bu tez çalışmasında yararlanılmıştır. İbn Havkal'ın doğum ve ölüm tarihi tam bilinmemekle birlikte, 10. yüzyılda yaşamış olduğu tahmin edilmektedir. Gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdad'ta geçirmiş ve buralarda ticaretle ilgilenmiştir. Ticaret esnasında tanıştığı tüccar ve seyyahlardan çeşitli bölge ve ülkeler hakkında bilgiler edinmiştir. Edindiği bilgileri yeterli bulmayarak ticaret kervanlarına katılarak çeşitli ülkeleri dolaşmıştır. Seyahatleri ve araştırmaları neticesinde İbn Havkal iki ana bölümden meydana gelen eserini oluşturmuştur. İlk bölümde dünya haritası ve eserini oluştururken kullandığı metoda değindikten sonra Arap yarımadası, Kuzey Afrika, Sicilya gibi çeşitli bölgeler hakkında bilgilere değinerek bölgelerin haritasını vermiştir. İkinci bölümde ise, İslam dünyasının doğu yarısındaki İran, Azerbaycan, Sind, Horasan ve Batı Türkistan gibi bölgeleri anlatmıştır. Bu bölgeleri anlatırken gayrimüslim komşu ülkeler hakkında bilgiler vermiştir. Eserinde yalnızca coğrafi bilgilerden değil siyasi, idari ve ticari bilgilere de değinmiştir. İbn Havkal'ın eserinde tezimizi ilgilendiren konular daha çok, Türk boyları ve Tibetliler arasındaki ticari alışverişlerdir. Onun eserinde bulunan, 10. yüzyılda Kırgızlar ve Tibetliler arasındaki misk ticareti ve Vahan-Tibet arasında altın ticaretinin yapılması konuları, bu tezin konusu dâhilindedir.

9. yüzyılda Horasan'da doğan Bağdad'da iyi bir eğitim alarak yetişen İbn Hurdâzbih, İslam coğrafyacılarının en önemli temsilcisidir. Onun yazmış olduğu *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri tez çalışmamızda kullanılan mühim eserlerden biridir. Eserin büyük bir kısmı kara ve deniz yollarına ayrılmış, bu yolların gelişimi izlenerek Hindistan ve Çin gibi ülkeler tanıtılmıştır. İbn Hurdâzbih dönemin ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını çıkarmıştır.

O eseri 846 yılında tamamlamış ve 885 yılında tekrar özetleyerek ele almıştır. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* eserini ilk kez 1865 yılında Barbier de Meynard neşrederek yayınlamıştır. Bu tez çalışmasında Murat Ağarı'nın tercüme ettiği eserde kullanılan nüsha ise Muhammed Mahzum tarafından hazırlanan Beyrut baskısıdır (Sayyid Maqbul Ahmad 1999: XX, 78-79; İbn Hurdazbih 2008, 15). 800'lü yıllarda Tibet coğrafyası, Tibet hükümdarlarının lakap olarak *hakan* unvanını edindikleri ve Uygur-Tibet toprak sınırının durumu gibi bilgiler veren bu eser de mühimdir.

Tez çalışmamızda kullanılan coğrafya eserlerinden biri de, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî'nin *Mesalikü'l-memâlik* adlı eseridir. İbn İstahrî 10. yüzyılın önemli İslam coğrafyacılarından. Bilinen ve günümüze ulaşan tek bir eseri mevcuttur. 134 bölümden oluşan eserde İstahrî, ilk olarak yeryüzünde bulunan kara ve denizlerin ölçülerine yer verdikten sonra Arabistan'ı tasvir etmiş, daha sonra aralarında Avrupa, Sicilya, Endülüs, Mısır, Akdeniz, Ermenistan, Hazar Denizi, Doğu İran ve Maveraünnehir'in bulunduğu çeşitli bölgeler hakkında bilgiler vermiştir. Bahsedilen bölgelerde bulunan dağlar, nehirler ve nüfusu hakkında ihtiva ettiği bilgilerin yanında resmî belgelerle tarihi bilgiler, tarihi gelenekler ve ticaret hakkında bilgiler mevcuttur. Eser İlk olarak 1939 yılında J. H. Moeller tarafından özet şeklinde yayınlanmıştır. Daha sonra 1961 yılında Muhammed Cabir Abdulâl el-hînî tarafından Kahire'de başka bir baskısı yayınlanmıştır. Eserin farklı nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Tolmacheva, 2001: XXIII, 203-205). Bu eser, 10. yüzyıldaki Çin-Tibet-Uygur ve Kırgız ülkelerinin geniş bir coğrafi tanımının yapılması, Tibetliler için yapılan köken açıklamaları, Tibet ve Kırgızların Maveraünnehir'e giden misk ticaretinde ön plana çıktıklarını göstermesi bakımından kıymetli bir eserdir.

Tam adı "Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî" olan müellifin *Nüzhetü'l-müşâk fi'htirâki'l-âfâk* adlı eseri önemli coğrafya eserlerinden biridir. İdrîsî hakkında kaynaklarda pek bir bilgi bulunmamakla birlikte eseri Orta Çağ İslam dünyasında yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası hakkında yapılmış olan en kapsamlı çalışmadır. Eser daha önceki coğrafya eserlerine nazaran Türklerin yaşadığı coğrafya hakkında daha geniş bilgiler vermektedir (Şeşen, 2000: XXI, 493-495). Bu eser tezimiz için, Türk-Tibet ilişkilerinin 12. yüzyıla kadar olan ticari münasebetleri bakımından önemlidir. 11. ve 12. yüzyıllarda Karluk ve Tibet ülkeleri arasında altın ve gümüş madenlerinin varlığından, misk ve köle ticareti yapıldığından bahsedilir. Yine aynı dönemde Uygurlar ve Tibetliler arasında demirden yapılmış savaş aletleri ticaretinin yapıldığına değinilir. Akabinde Türklerin

ve Tibetlilerin bu yakın ilişkilerinden dolayı bir millet sayıldığına değinilen eser, tezimiz için İslam kaynakları arasından en mühim kaynaklardan biridir.

Tez çalışmamız için mühim olan bir diğer eser de, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân* adlı eseridir. Müellif 1178 yılında Rum asıllı bir ailede Anadolu'da doğmuştur. Beş yaşlarındayken esir alınıp Bağdat'a götürülmüş ve burada Müslüman bir ailenin yanında büyümüştür. Efendisinin yanında Müslüman olmuş ve efendisiyle birlikte ticaret işiyle ilgilenmiştir. Azad edilmesinden sonra da ticaret işiyle ilgilenmeye devam ederek çeşitli bölgelere seyahatlerde bulunmuştur. Gittiği yerlerde kitap meraklıları, kitap satıcıları, âlimlerle tanışarak kütüphanelere uğramıştır. Yaptığı seyahatler ve araştırmalar sonucunda eserini ele almıştır. Eserde çeşitli bölgeler hakkında verdiği coğrafi bilgilerin yanında Bizanslılar, Türkler, Hazarlar, Bulgarlar, Ruslar, Çinliler, Haçlılar ve Moğollar hakkında bilgiler bulunmaktadır (Avcı, 2013: XLIII, 288-291). 1228 yılında yazımı tamamlanan bu eserde Hurdazbih, Ya'kübî, Istahri ve Ibn Havkal gibi âlimlerin eserlerinden faydalanılmıştır ve bu tarihe kadar olan Türk-Tibet ilişkilerine az da olsa değinilir. Türklerin ve Tibetlilerin benzer kökenlere sahip olduğu belirtilen eserde, iki milletin iç içe geçmişliğinden kaynaklanan bazı sosyal benzerliklerin varlığından bahsedilir.

İslam kaynakları arasında tez çalışmamızda kullanılan kaynaklardan biri de tarih ile ilgili yazılmış eserlerdir. Bunlardan ilki; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* adlı eseridir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Müellif eseri oluştururken yalnızca İslam kaynaklarından değil Hint ve Yahudi kaynaklarından da yararlanmışır. Eser, din ve mezheplerden Yahudilik, Hristiyanlık, eski Hint, Çin ve Türk dinlerinden bilgileri ihtiva etmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde dört yazma nüshası bulunmaktadır (Özaydın, 1992: V, 289-290). El-Makdisî'ye göre Uygurlar ve bir kısım Türkler, Tibetlilerden etkilendikleri ve ilişkilerinin iyi oldukları dolayısıyla Budist olmuşlardır. Onun eserinin bu tezdeki önemi ise Türk-Tibet ilişkilerinin dinî tarafıyla alakalıdır.

11. yüzyılın önde gelen Türk dili araştırmacısı Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eseri de tezimiz için önemlidir. Eserin müellifi olan Kâşgarlı Mahmud hakkında bilinenler oldukça kısıtlıdır. Ancak Kaşgarlı, eserinde kendisini “*Türk kavminin soyca en köklü kişisi, Türk ilinin coğrafyasında geniş bir alana yayılmış Türk toplulukları arasında yıllarca dolaşıp bunların her birinin ağızlarını yakından inceleyip öğrenmiş, Türk dili üzerinde en üst seviyede bilgi sahibi olmuş bir kimse*” olarak takdim etmiştir (Akün, 2002: XXV, 9). 1077 yılında Abbasi halifesine sunulan eseri *Dîvânü lugâti't-Türk*, çeşitli Türk boylarından derlenerek oluşturulmuş bir ağızlar sözlüğüdür. Fakat eser sadece bir sözlük olmayıp

Türkçe'nin 11. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten bir gramer kitabı gibidir. Aynı zamanda *Dîvânü lugâti't-Türk* kişi, boy ve yer adları kaynağı, Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva etmekte son olarak dönemin tıbbı ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedi gibidir. Eserin varlığı 14. yüzyıldan beri bilinmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda İstanbul'da Ali Emîrî tarafından 30 altına satın alınan eseri ilk kez Kilisli Rıfat Bilge inceleyerek Arapça harflerle üç cilt halinde yayınlamıştır (Kaçalın, 1994: IX, 449). Daha sonra çeşitli araştırmacılar tarafından Türkçeye tercüme edilmiş fakat yayımlanmamıştır. 1940 yılında ilk kez Türkçe tercümesini yayınlayan kişi Besim Atalay olmuştur. Kaşgarlı Mahmud da İslam coğrafyacılardan etkilenerek Tibetlilerin kökenleri hakkında yanılgıya düşmüştür. Müellif, eserinde Tibetlilerin Yemen kökenli olduğunu söylemesinin yanında, Tibet kökenli Tangutların aslında Türk olduğu iddiasında bulunmuştur. Keza onun eserinde 1000'li yıllardaki Uygur-Tangut savaşlarının sonuçlarına dair şiirsel bir anlatım vardır. Bu açıdan *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eserin tezimizdeki önemi büyüktür.

Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Benâzicî'nin 10. asırda Türkistan şehirleri, Hint coğrafyası ve Çin'e yapmış olduğu seyahatler sırasında gördüklerini anlattığı *er-Risâletü'l-ûlâ* adlı seyahatname türündeki eserinin Tibet ülkesiyle ilgili olan kısmından faydalandık. Bu seyahatta Tibet'le ilgili olarak, onların ticari emtiyalarından bahsedilmektedir. Rohr-Sauer tarafından neşredilen bu risale C. van Schlozer tarafından Latinceye çevrilmiştir. Biz bu risalenin Ramazan Şeşen neşrini kullandık. Şeşen'in, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri* adlı kitabının ekler kısmında, "Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Benâzicî'nin Türk, Hind, Çin Ülkelerinde Gördüklerini Anlattığı Birinci Risâle" başlığı altında muhtelif Türk grupları ve Tibetlilere dair bilgiler bulunmaktadır (Şeşen, 2018, 62-69).

Koreli Budist Hacı Hyecho'nun notları da 8. yüzyıldaki Tibetlilerin durumunu aktarması bakımından önemlidir. 700'lü yılların balında doğduğu ve 780'lere kadar yaşadığı tahmin edilen Hyecho, 720'lerde Hindistan'a dinî bir gezi gerçekleştirmiştir. Bu gezi sonrası 728'de Tang başkenti Chang'an'a gelmiştir. Tang sarayında kendini Budizme adanmış ve 774 yılı sonrasında saray tapınağında çalışmaya başlamıştır (Whitfield, 2012: X, 9-10). Hyecho 780'de, Budizmin ruhani uygulamalarını tam olarak yerine getirmek için Wutaishan dağlarına gitmiştir. Burada okul kurup öğrenci yetiştirmiş ve çok geçmeden vefat etmiştir (Whitfield, 2012: X, 13). Hyecho'nun Çin'den Hindistan'a giderken ve dönerken edindiği notları İngilizceye Matty Wegehaupt, Michael Finch, ve Sem Vermeersch çevirmiştir. Roderick Whitfield editörlüğünde 2012 yılında Güney Kore'de yayımlanan *Korean Buddhist Culture*

Accounts of a Pilgrimage, Monuments, And Eminent Monks adlı kitap, alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Kitapta Tibet’le ilgili olarak, 8. yüzyılda Tibet egemenliği altında bulunan ülkelerden ve Tibet kültüründen bahsedilmektedir. Eserde müstakil olarak Tibet bölümünün yanında Türklerden bahsedilen bir bölüm de vardır.

Bir diğer seyahatname türündeki eser de, Marco Polo’nun *Il Milione* adlı seyahatnamesidir. Tezde, Işık Ergüden ve Zühre İlkgelen tarafından Türkçe tercümesi yapılan ve *Dünyanın Hikâye Edilişi* adıyla 2019’da yayımlanan eserden istifade edilmiştir. 1270’lerden 1295’e kadar Moğol Asyası’nı gezen Marco Polo, buradaki deneyimlerini, gördüklerini ve işittiklerini kaleme almıştır. Eser esasen 1270 öncesine dair de bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde, Türkistan’daki durum ve bazı Türk topluluklarına dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Tibet’in coğrafyasının da tanıtıldığı eserde, bizim için önemli olan kısım 13. yüzyılda Tibet’in her tarafında gerçekleştirilen misk ticaretidir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun en güçlü çağında; 1500’lü yıllarda defterdar Seyfi Çelebi, Çin, Hindistan, İran ve Türkistan coğrafyası hakkında önemli bir eser meydana getirdi. Bu esere verdiği önem bakımından Zeki Velidi Togan önemle vurgulanmalıdır. Edisyon-kritiğinin Joseph Matuz tarafından, çeviri ve notlandırılması Serkan Acar tarafından gerçekleştirilen bu eser, Osmanlıların Türk dünyası algısını da resmetmektedir. İlk olarak 2014 yılında yayımlanan eserde Tibet’in genel bir coğrafyası hakkında bilgiler verilerek, altın madeninin çokluğu ve Kaşgar’la olan yakınlığa değinilmiştir. Osmanlı ulemasından bir kimsenin gerçekleştirdiği gezi sonucunda meydana gelen bu tarihi coğrafya ürünü olan eserin, tezimizdeki yeri mühimdir.

Bir keşif gezisi ürünü olan bir diğer eser de Ali Ekber’in *Hitâynâme* adlı eseridir. Hayatı hakkında pek bir bilgi bulunmayan Ali Ekber’in, Horasan’dan ya da Maverâünnehir civarından Osmanlı topraklarına göç etmiş bir tüccar olduğu tahmin edilmektedir. 1506-1508 yılları arasında Çin’de bulunan Ali Ekber, dönüşünde Osmanlı padişahları Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman’a takdim ettiği bu eseri, 21 bölümden oluşturmuştur (Taşağıl, 1998: XVII, 404-5). Eserde, Çin’in sınırlarından, iklimi ve coğrafyasından, dinlerinden, geleneklerinden, ordusundan, sosyal hayatından, eğitiminden, Müslümanların Çin’deki vaziyetinden, bozkırlı kavimlere ve Tibetlilere olan tutumlarından bahsedilmektedir. Burada tezimiz için ise, bozkırlı kavimler ve Tibetlilerle alakalı olan konular mühimdir.

Tezin kaynaklarından biri de, Türk tarihine ait en eski yazılı taşlardan olan Orhun yazıtlarıdır. Orta Moğolistan’da Koça-Çaydam gölü dolaylarında Orhun ırmağının eski yatağı üzerinde bulunduğu için Orhun yazıtları adını almıştır. Yazıtlardan Kültigin yazıtı 732, Bilge

Kağan yazıtı 735, Tonyukuk yazıtı 716-734 yılları arasında dikilmiş olduğu araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir. Bilge Kağan ve Tonyukuk tarafından yazılan Orhun yazıtları, II. Gök-Türk Kağanlığı'nın tarihi gibidir. Yazıtlar üzerine yapılan ilk çalışma Vilhelm Thomsen'e aittir. Thomsen, 1893 yılında Orhun ve Yenisey ırmağı üzerinde bulunan yazıtların dilini çözerek bu eserlerin Türklere ait olduğunu iddia etmiştir. Aynı müellif, daha sonra 1896 yılında Orhun yazıtlarının tamamını kitap halinde bir araya getirmiştir. Türkiye'de ise yazıtlar üzerinde ilk çalışan kişi Şemseddin Sâmî'dir. Fakat onun eseri yayımlanmamıştır. Ondan sonra Necip Âsım, Hüseyin Namık Orkun, Talat Tekin gibi çeşitli araştırmacılar yazıtlar üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Tezde kullanılan eser ise Muharrem Ergin'in tarafından yayımlanan *Orhun Abideleri* adlı eserdir. Keza mezkûr yazıtlardan hareketle, Gök-Türk dönemindeki Türk-Tibet siyasi ilişkilerine dair önemli ayrıntılar tespit edilmektedir.

Gök-Türk Yazıtlarına ek olarak Yenisey Yazıtları da tez çalışmamız için önemlidir. Bu yazıtlar, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca bugünkü Hakasya ve Tuva sınırları içerisindeki, bugün toplam sayısı 250 civarında olan Türkçe yazılmış yazıtlardır. Yazıtların kimler tarafından yazıldığı tam bilinmemekle birlikte daha çok Kırgızlar tarafından dikildiği sanılmaktadır. Yenisey yazıtları ilk kez 18. yüzyılda ilk kez Philipp T. von Strahlenberg ve Daniel G. Messerschmidt tarafından dünyaya tanıtılmıştır. Yazıtlar hakkında ilk bilimsel çalışmayı 1895 yılında W. Radloff *Die alttürkischen Inshriften der Monglei* adıyla yayımlamıştır. Türkiye'de ise ilk çalışmalar 1940 yılında Hüseyin Namık Orkun'un yayımlamış olduğu *Eski Türk Yazıtları III* adlı eseridir. Tezde kullanılan eser ise Erhan Aydın tarafından 2015 yılında yayımlanan *Yenisey Yazıtları* adlı kitaptır. Burada Altın Kөл II ve Yerbek II yazıtlarında Uygur dönemindeki Türk-Tibet ilişkisinin siyasi bağlamdaki örnekleri önemlidir.

Huang Chi-Huei tarafından yazılan *T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri* adlı doktora tezi, tezimizde faydalandığımız en mühim eserlerden biridir. 1971 yılında İstanbul'da yayımlanan tez, bizim için ufuk açıcı bir eser niteliğindedir. Huang'ın tezi genel olarak, Çin'deki Tang hanedanının komşularıyla olan münasebetlerini ihtiva etmektedir. Bu tezde onun eserinden Uygurlar ve Shatuo Türklerinin Tibetlilerle olan 744-840 yılları arasındaki siyasi münasebetlerinden faydalanıldı.

Edwin George Pulleyblank tarafından 1951 yılında tamamlanan *The Background of the Rebellion of An Lu-Shan* adlı doktora tezi de, bu tezde faydalanılan eserlerden biri olmuştur. Pulleyblank'ın tezi, Çin'de 757 senesinde gerçekleşen bir iç isyan olan An Lushan İsyanı'nı doğuran olayları ve isyanın Çin'de yarattığı tahribatı içermektedir. Pulleyblank'ın ana

kaynaklardan incelediği bu tezinde, bizim araştırmamızla ilgili olan kısmı An Lushan İsyanı'ndaki Uygur ve Tibetlilerin tutumları olmuştur.

Tsai Wen-shen tarafından 1967 yılında yayımlanan *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)* adlı doktora tezi, bu tezde faydalanılan mühim eserlerden birisidir. Netice itibariyle Çin başbakanının anlatılarının Türkçeye kazandırılmasıyla oluşturulan bu doktora tezi, Uygur tarihinin 840'tan sonraki dönemi için en mühim kaynakları arasındadır. Uygur ve Kırgızlar için Çin imparatoru adına yazılan fermanlar ve mektuplardan oluşan bu eser, 840'tan 900 yılına kadar olan Uygur-Tibet siyasi ilişkilerini ihtiva etmektedir.

Tezimizin tarihsel sınırının bir dönemiyle alakalı başka bir tez çalışması da Lee Chamney'in 2012 yılında Alberta Üniversitesi'nde yapmış olduğu *The An Shi Rebellion and Rejection of the Other in Tang China, 618-763* adındaki yüksek lisans çalışmasıdır. Chamney burada, An Lushan ve sonrasındaki isyanları (755-763) genel olarak An Shi İsyanı adıyla tesmiye etmiştir. Chamney tezinde, An Lushan isyanı ve akabindeki isyanların etnik aidiyet temelli olduğu görüşündedir. Bu açıdan isyanların Türk-Soğd kökenli etnik temelli isyanlar olduğu fikrini savunmaktadır. Onun tezinde, bu isyanlarda rol alan Türk gruplarının ve Tibetlilerin tutumlarından genişçe bahsedilmektedir. Bizi ilgilendiren tarafı da budur.

1. TİBET ADI VE ESKİ TİBETLİLERİN KÖKENİ

10. yüzyıla ait bir İslam kaynağı olan ve müslüman ülkeler hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *Hudûdü'l-Âlem*'de, Tibet ülkesi doğudan Çin, güneyden Hindistan, batıdan Maveraünnehir ve Karluk sınırı, kuzeyden Toğuzguz (Uygurlar) ile çevrelenmiştir. Ülkenin bir yanı sıcak, diğer yanı ise soğuk olarak ifade edilir (Minorsky, 1937, 92, 1982, 92; Duman, Ağarı, 2018, 46). Aynı eserde Tibet'in şehirleri hakkında da bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre Rang Rong adlı yerleşim yerinin, Tibet'in en fakir bölgelerinden biri olduğu ifade edilir. Ancak fakir bir bölge olmasının yanında, bolca içerdiği altın miktarı sayesinde bir tezatlık söz konusudur. Tibet'in ticaret şehirleri arasında önemi belirtilen iki şehir de Tibet-i Bolari ve Brahman'dır. Nazvân ise Tibet'in en zengin bölgelerinden biridir. Dinî yerleşim yerleri arasında zikredilen Lhasa ve Ūsâng (Kersâng) şehirleridir. *Hudûdü'l-Âlem*'e göre bu şehirlerde çok sayıda putlar yer almaktadır (Minorsky, 1937, 92-93, 1982, 92-93; Duman, Ağarı, 2018, 47-48).

Büyük ve Küçük Cermengan olarak zikredilen iki Tibet kasabasının çölün kenarında olduğu ve Tûsmet'te de Tibet askeri üssünün varlığı ifade edilmektedir (Minorsky, 1937, 93, 1982, 93; Duman, Ağarı, 2018, 47). Yine adı geçen esere göre daha önce Çin sınırlarına dâhil

olup, sonradan Tibet'e geçen bazı yerleşim yerleri de mevcuttur. Bunlar: Bâlus, Kıryân, Vechiyân, Berîha, Cenhakes, Kûnkrâ, Râykûtiye, Berniyâ, Nedrûf, Restûye ve Mes'tir. Buralar *Hudûdü'l-Âlem*'de Tibet'in tarıma elverişli olan yerleri arasında gösterilir. Bir de aynı eserde zikredilen Gazâ adlı bir yerleşim yeri vardır ve burası Uygur sınırına yakın bir yerde, Kuça nehri civarındadır (Minorsky, 1937, 93-94, 1982, 93-94; Duman, Ağarı, 2018, 47-48). Tibet yerleşim yerleri arasında zikredilen bir ad dikkati çekmektedir. *Hudûdü'l-Âlem*'in Minorsky çevirisinde Aja-yul olarak geçen ve Tibetlilerin önem verdiği bir kavim olan Aja-yul halkı (Minorsky, 1937, 93, 1982, 93), Murat Ağarı ve Abdullah Duman çevirisinde ise Ücâyil (Ehâyil) olarak zikredilmiştir (Duman, Ağarı, 2018, 47). Adı geçen bu halk Xianbei kökenli Tuyuhunlar olmalıdır. Çünkü eski Tibet yıllıklarında ve kroniklerde Tuyuhunlar A-zha, A-ja olarak bahsedilmekle birlikte (Petech, 1990, 7), onların meskûn oldukları yere de A-zha-yul denmektedir (Dotson, 2010, 86). 659-660 yılları arasında Tibet başbakanı Mgar Stong Tuyuhun topraklarına gittiğinde, Tibet yıllığında söz konusu bölge A-zha-yul olarak kaydedilmiştir (Dotson, 2010, 86,87,88). Dolayısıyla A-zha-yul da, A-zha (Tuyuhun) ülkesi demektir.

10. yüzyılın önemli İslam coğrafyacılarından El-İstahri'nin aktardığı bilgilere göre Tibet ülkesi Hindistan ve Çin'e komşudur (İstahri 2019, 3). Çin'den bahsederken, doğudan batıya doğru yola çıkıldığında güzergâhın önce Tibet'ten başladığı ve sonra Uygur ve Kırgız topraklarıyla devam ettiği bildirilmektedir (İstahri 2019, 8). 11. yüzyıl İslam coğrafyacılarından Gerdîzî de Tibet coğrafyasına değinmektedir. Ona göre Tibet'e giden yol Hoten ve Hoten dağlarından geçmektedir. Bu dağlarda ve Tibet coğrafyasında Tibet öküzünün çokluğundan bahsedilir. Muhtemelen Tibet'in yüksek rakımından dolayı, oraya gidenlerin kan akışının hızlandığına ve pek çok kişinin ölümüne bile sebep olan bir havasının olduğuna değinilmektedir (Şeşen, 2017, 82). 13. yüzyılda Moğollar arasında yaşamış Marco Polo'ya göre ise Tibet coğrafyasında birçok ırmak, göl ve dağlar mevcut olmakla birlikte, bu dağlarda yoğun olarak altın madeni bulunmaktadır (2019, 245).

16. yüzyıl Osmanlısı'nda Defterdar Seyfi Çelebi Asya seyahatine çıktığında yolu Tibet'e de düşmüştür. Seyfi Çelebi, Hıtay olarak belirttiği Çin'in bir tarafına Tibet dendiğinden bahsetmiştir. O dönemlerde Tibet'in hemen her şehrinin hükümdarı farklıdır. Bol ormanlık alan ve sarp dağlara sahip bir coğrafyadan bahsedilir. Seyfi Çelebi, aşırı yükseklikten dolayı, Tibet'in havasının kötü olduğuna değinmektedir. Keza o, bu kötü havaya karşı Tibetlilerin çay içerek deva bulduklarını ifade eder. Yine Seyfi Çelebi de Tibet coğrafyasında altın madeninin çokluğunu kaydetmiştir. Tibet ülkesinin sınırı olarak da, Keşmir ile Kaşgar arasındaki bütün coğrafya gösterilmektedir (2019, 38).

Tibetlilerin tarihlerinde güçlü bir şekilde dünyaya seslerini duyurdukları dönem, Çin'deki Tang sülalesi (618-907) dönemidir. Ayrıca Tang dönemi, Orta Asya'daki çeşitli kavimlerin iktidar mücadelesine giriştiği bir dönem olarak bilinmektedir. Tam da bu dönemde, Çinliler Tibet'e Tufan-Tubo (吐蕃³) dediler (Pommaret, 2016, 17). Tibetlilerin Qiang⁴ (羌) kabilelerinden geldikleri kabul edilmektedir. Ancak Qiang kavimleri, birden fazla boy grubundan müteşekkil oldukları için, bu kavimlerin hepsinin Tibetli olmaları söz konusu değildir. Onların içlerinden bir grubun Tibetlileri oluşturduğu ve devleti kurduğu kabul edilebilir bir seçenektir. İki karakterden oluşan Tubo ifadesinin nereden geldiğine bakmak gereklidir. Orta Çincedeki Bo karakterinin Bod kelimesinden geldiği ve onun eski telaffuzu olduğu muhtemeldir. Huang, Tubo'nun yani Tibetlilerin, Çincedeki Tu karakteriyle diğer barbarlardan üstün oldukları iddiasını belirtmiştir. Nihayetinde Tubo'nun (吐蕃), Tibet kelimesinin en eski şekli olan Tüpüt ya da Tubbat ifadelerinin Çince telaffuzu olması kuvvetle muhtemeldir (Huang, 1971, 1-2).

Tubbat ya da Tübbet ifadeleri ise, Arap coğrafyacılar tarafından nakledilmekle birlikte, bu isimlendirmeler Tibet adının Arap kaynaklarındaki söylenişleridir (Şeşen, 2018, 65; İbn Hurdazbih 2008, 30). Moğollar Tibet ismini Töböd/Töbed şeklinde kullanırken (Rona-tas, 1970, 455,461; İbn Hurdazbih 2008, 30), Gök-Türk kitabelerinde de Tüpüt-Töpöt şeklinde kullanılmıştır. Bilge Kağan (717-734), kardeşi Kül Tigin öldükten sonra onun cenazesine kimlerin katıldığını taş yazıtlarda ifade etmiştir. Burada Tibet ismi Tüpüt-Töpöt şeklinde ifade edilmiştir. Keza Kırğızlar tarafından dikildiği düşünülen Yenisey yazıtlarından Altın Kөл II Yazıtı'ndaki "Erkeklik kahramanlığım için Tibet hanına elçi olarak gittim, geri dönmedim." (er erdem için töpöt kanka yalavaç bardım kelmedim) cümlesinde (Aydın, 2015, 85) ve Yerbek II Yazıtı E 149'da "Tibet ülkesinde öldüm." (töpöt üpede birke tükendim) (Aydın, 2015, 177) cümlesinde "Tibet" adı aynı şekilde geçmektedir (Aydın, 2012, 166). Yerbek II Yazıtı E 149'da kelimeyi "töpöt üpede" şeklinde okuduğunu belirten Aydın, Kormuşin'in ise aynı kelimeyi "töp töpada" olarak okuduğunu ifade etmiştir (2015, 177).

³ Çince sözlüklerde "吐蕃" karakterleri "Tubo" ya da "Tufan" olarak okunmaktadır. M.S. 618-907 yılları arasındaki Çince, Eski Çince olarak adlandırılır. Tibet Hanedanı 7. yüzyılda yükselip Çin kaynaklarına girdiği için, Tang Hanedanı döneminde (M.S. 618-907), yani Orta Çince "蕃" karakteri, Tibetlilerin "Bod" olan ulus adlarından hareketle "Bo" olarak söylenmiş olmalıdır. Neticede "蕃" karakteri günümüzdeki Mandarin Çincesinde "fan, pan, po, pi" olarak telaffuz edilmektedir.

⁴ Qiang, Çince koyun ya da koyun çobanlığı ile uğraşanlara verilen isimdir. Eski Tibetli kavimlerin büyük çoğunluğunun küçükbaş ve büyükbaş hayvan besiciliğiyle geçimlerini sağladıkları bilinmektedir.

“Tibet” ismi Avrupa yazınına Arap-Fars coğrafi yazını vasıtasıyla geçmiştir (Pommaret, 2016, 17; Vasary, 2007, 157). Arapların Batı âlemine aktardığı “Tibet” adı aslında Türkçe olarak “tepelik yer” anlamındadır. Dolayısıyla Tibet coğrafyasına has bir isim konulmuştur. Gök-Türk kitabelerinde Tüpüt-Töpöt olan ismin kökü eski Uygur Türkçesinde Töbü-Töpö-Töpü olarak karşımıza çıkmaktadır (Caferoğlu, 2015, 248-249). Dolayısıyla coğrafi olarak sarp dağlarla çevrili, bol tepelikli ve oldukça yüksek olan Tibet coğrafyasına verilen bu isim Türkçedir ve bizzat Türkler tarafından verilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud (11. yüzyıl) ise Tibet’i Tübüt-Töböt şeklinde ifade eder ve Tübütlüler hakkında Yemen’den gelen “Sabit” adında birinin torunları olduğuna değinir (Kaşgarlı Mahmut 1985: I, 355, 1970, 77). Bu durum haliyle gerçeği yansıtmaz, çünkü Tibetliler Doğu Asyalı bir kavimdir. Kaşgarlı Mahmud, kendinden önceki İslam coğrafyacılarının beyanlarından hareketle, böyle bir aktarım yapmış olabilir.

Türk Kağanlığı döneminde (552-744) Tibet, Tüpüt şeklinde ifade edildi. Nitekim Bilge Kağan (717-734), kardeşi Kül Tigin vefat ettikten sonra 1 Kasım 731’de (Taşağıl, 2017, 25) yaptığı cenaze törenine iştirak eden Tibetli yönetici için, Kül Tigin Abidesi’nin kuzey yüzüne “Tüpüt kağanda bölün kelti.” ifadesini yazdırmıştır. Burada Tibet kağanının cenaze merasiminde bulunması için bakanını yolladığından bahsedilir (Ergin, 2012, 28-29).

Kimine göre Tibet adının Keşmir kökenli olduğu ifade edilir. Buna göre Keşmir’in eskiden beri Ladakh ile olan bağı sayesinde Tibet adı oradan Todbod olarak geçmiştir. Bu adın anlam olarak yukarı Tibet’i kastettiği ifade edilmektedir (Gyal, 1992, 57). Bazı Çinli bilim adamları ise, Tibet’in güneyi için kullanılan Lhobod terimini Tubhod’un kökeni olarak görürler ve bu terimin de Tibet adının kökeni olduğunu düşünmektedirler (Gyal, 1992, 57). Dolayısıyla Tibetlilerin kullandığı Bod adının mezkûr terimlerden geldiği anlaşılmaktadır.

Tibetliler ülkelerini “Pö/Bod”, kendilerini de “Pö-pa, Bod-pa” şeklinde ifade ederler (Pommaret, 2016, 17-18). Ülkelerini “Bod-yul” olarak isimlendiren Tibetlilere Çin kaynaklarında “Tubo” (Tufan) denmesinden hareketle (Vasary, 2007, 157), bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Bunların başında gelen çıkarım da Tufan adının Xianbei kökenli Tufa isminden geldiğidir. Fakat bu önerme Beckwith’e göre yanlıştır (2005, 5). Tibetlilerin ataları olan “Fa Qiang” adından hareketle, Fa’nın telaffuzunun Orta Çincedeki phar/par ve fan’a yakın bir telaffuzu olduğu gerekçesiyle Tibetlilere Tufan denildiği görüşü de mevcuttur. Yani bu görüşe göre Tufan adının kökeni “Fa Qiang” adından gelmektedir (Beckwith, 2005, 6). *Jiu Wu Dai Shi* adlı Çin kaynağına göre Tibetliler esasen “Xi Qiang” (Batı Qiangları) olarak

kaydedilmişlerdir (Zeng Zaozhuang 曾棗莊 Xu Jialu 許嘉璐 2004, 1307). Bir kabileler topluluğundan oluşan Qiang'lar içerisindeki bir grup olan Fa Qiang'lar, esasen Tibet İmparatorluğunun temellerini atan halk unsurunu oluşturur (Beckwith, 2005, 6). Bu isimlerden hareketle Tibetlilerin dip atalarına ulaşmak mümkündür. Buna göre Xi Qiang'lar, yani Batı Qiang'larının kökeni San Miao'dan gelir (Eberhard, 1996, 137). San Miao eski bir devlet adı olmakla birlikte “üç barbar” anlamındadır. İlk adları San Miao olan kabile grupları Shaanxi eyaleti ve civarına yerleştikten sonra eski adlarını bırakıp Qiang adını almışlardır. Eberhard'a göre bu Qiang'lar, Han Hanedanı döneminde Dunhuang'ın güney taraflarına doğru sürülmüşlerdir (1996, 137). Ancak Çinliler M. Ö. 2300'lü yıllardan M.S. 200'lü yıllara kadar onları “Xi Rong” (Batı Rong) olarak ifade etmişlerdir (Huang, 1971, 7-8).

Bazı Tibetli âlimler, Tibetlilerin eski dinî olan Bon, henüz daha ortaya çıkmadan önce Tibet için kullanılan Bod adının Pugyal kelimesinden geldiğini iddia etmişlerdir. Bu görüşe göre Tibet adı, Pugyal hanedanındaki en eski kabilelerden birinin ismidir (Gyal, 1992, 58).

Bazı bilim adamları ise bunun tam aksi olarak, Bod kelimesinin Bon'dan geldiğini iddia etmişlerdir. Bunların dayanak noktası da, Bon dininin Budizm'den önceki dinleri olması hasebiyle Bod adının Bon'dan gelebileceğini düşünmeleridir. Bir grup bilim adamı ise, Bod adının Sanskritçe kökenli olup, “kaçmak” anlamına geldiğini iddia etmektedirler. Bunun dayanağı olarak ise Hint lider Rupati ve taraftarlarının Pandavalarla yaşanan savaşta Hindistan'dan Tibet'e kaçmış olduklarını işaret etmektedirler. Ayrıca “Bod” adının özel bir anlamının olmadığı ve sadece bir tanımlama biçimi olarak kullanıldığı ifade edilir. Nitekim Sanskritçede Tibet için Bhota (Bod) dendiği ve Tibetliler için de Bhotias (Bodlar) adının kullanıldığı ifade edilmektedir (Shakabpa, 1967, 1).

Tibet halkını oluşturduğuna inanılan iki farklı düşünce mevcuttur. Bunlardaki birincisi Tibetlilerin Hindistan kökenli olduklarıdır. Bunun dayanak noktası, Hint lider veya komutan Rupati'nin, ülkesinde Pandava taraftarlarıyla giriştiği savaşı kaybedince Tibet'e göç etmesidir. Tibetlilerin büyük bir kısmı, yukarıdaki olaydan ötürü Hindistan'dan Tibet'e gelenlerin kendi ataları olduğunu iddia ederler (Shakabpa, 1967, 5). Buna ek olarak; Tibetlilerin Hint kökenli oldukları Budizm'le birlikte zikredilmektedir. Örnek olarak eski Tibet metinlerinde, Budizm öncesi dönemde Tibetlilerin ilk hükümdarı olan O-lde-spu-rgyal adı geçmektedir (Wylie, 1963, 94). Kaynaklarda geçen bu isim, Tibetlilerin en eski tarihinde farklı, Budizm öncesi geleneksel inançları olan Bon'un etkisiyle farklı ve yine Budizm'in etkisiyle farklı bir yapıya ve kökene

bağlanmıştır. Yeni dinin etkisiyle Tibet krallarının kökenlerinin artık Hindistan'dan geldiğine inanılmıştır (Wylie, 1963, 100).

İslam coğrafyacılarının bazılarına göre Tibetlilerin kökeni Yemen'e dayanmaktadır. İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eserinde Çin, Hindistan, Karluk ve Fars denizi arasında kaldığını ifade ettiği Tibet'in, yöneticisinin de Yemen kökenli Tebabia krallarından olduğunu ifade eder (2019, 9-10). Fakat bu bir söylentiden ibarettir. Esasen Tibet ve Çin kaynaklarına yansıyan bu yönde bir bilgi yoktur. Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb* adlı eserinde ise Tufan'dan sonra Amiroğullarının Çin ülkesine gidip bir kısmının da Tibet'e yerleştiği ve zamanla Türklerden etkilenerek hükümdarlarına *hakan* dendiği ifade olunur. Dolayısıyla Mes'ûdî'ye göre Tibetliler Amiroğullarından gelmektedirler (Şeşen, 2017, 50-51).

Qiang (羌) adı ilk kez M.Ö. 1562-1066 tarihleri arasında Shang döneminde kaplumbağa kabuklarına yazılmış fal yazıtlarında görülmüştür. Bu kayıtlardaki eski Qiang'lara, Çin'in Qinghai ve Gansu eyaletlerinde rastlanmıştır. Tibetlilerin ataları olarak gösterilen Qiang adına Han Hanedanı dönemi (M.Ö. 206-M.S. 220) kayıtlarında sıklıkla rastlanır. Birden fazla Qiang gruplarının olduğu da apaçık bellidir. Çünkü Juo Qiang, Che Qiang ve Shui Qiang adlı Qiang kabileleri bu kayıtlara yansıyan sadece bir kaçıdır (Onat, 2012, 20,72). Han devletine en yakın olarak Juo Qiang devleti gösterilir ve bu devletin Chang'an'a yakınlığı yaklaşık olarak 2650 km'dir. Bu Qiang'ların hükümdarlarının adı ise "Chü-hu-lai Wang" olarak kaydedilmiştir (Onat, 2012, 20).

Zhou Hanedanı döneminde (M.Ö. 11.-M.Ö. 9. yüzyıllar) de Tibetlilerin ataları olduğu tahmin edilen Rong, Di ve Qiang kavim adları kaynaklarda geçmektedir. Ancak bu kavim adlarına itibar etmenin yanlış olduğu görüşü mevcuttur. Çünkü bu görüşe göre Çinliler geniş bozkır sahasında göçebe olarak yaşayan hemen her topluluğa bu isimlendirmeyi yapmıştır (Tezcan, 1996, 95-96). Roerich ise yukarıdaki halkları Tibetlilerin köken ataları olarak tanımlamaktadır. Eski Tibetli kavimlerin yaşadığı sahayı bugünkü Gansu, Qinghai ve Sichuan'ın kuzeybatısı olarak gösteren Roerich, bu boyların Çin'le M. S. 4. yüzyılda bile mücadele halinde olduğunu belirtir (1999, 89).

Qiang'lar devlet örgütlenmesi diye adlandırılacak bir siyasal birlik oluşturamadılarsa da, Xianbei'ler tarafından oluşturulan bir siyasi yapıya eklemlendiler⁵. Ancak Xianbei kökenli

⁵ Tuyuhunlar köken olarak Xianbei gruplarına mensuptur. Xianbei'ler, genel bir kaniya göre proto-Moğol grubudur. Onların Qianglar ile anılmasının sebebi, Türk-Moğol ve Tibet boylarının hemen hemen aynı coğrafyada birbirleriyle olan yakın ilişkilerinden ötürü akraba topluluklar oluşturmaları olabilir.

Tuyuhun devleti 7. asırda Tibet kralı Srong-brt-san sgam-po (614-650) tarafından yıkıldı. Qianglar Xianbei grubunun hâkimiyeti altına girmişlerdi. Bu grubun hanedanı kendilerine “A-zha” adını verdi. Onların kurduğu devletin adına da “Tuyuhun” dendi. Tuyuhun, Tibetçede “Thogon, Tho-yo-gon” şeklinde geçmektedir. Tuyuhun devleti halkının at besleyip kımız içtiği, coğrafi olarak uygun bölgelerde Tibet öküzü yetiştirdiği ve tahıl üretimiyle uğraştıkları bilgisi mevcuttur (Hoffman, 2014, 502).

Tibetlilerin kökenine dair iddialardan biri, onların aryan kökenli kavimlerle karışmış olduğu iddiasıdır. Bu iddia, Asya Hun hükümdarı Modun’un (M.Ö.209-M.Ö. 174) M.Ö. 177 dolaylarında batıya ve güneye sürdüğü Yuezhilerin Tibet’deki Qiang halkıyla karışıp Tibetlileri oluşturduğu iddiasıdır (Hoffman, 2014, 503).

Tibetlilerle birlikte değinilmesi gereken bir diğer topluluk da Tangut devletidir (1038-1227). Köken olarak Tibetlilerle aynıdırlar. Nitekim Çin kaynaklarında Tibetlilerin de atası sayılan Qiangların dip ataları olan San Miaolar, Tangutların da atası sayılmaktadır. Söz konusu Tangutlar Tang Hanedanı döneminde (618-907) Kokonor’un güneydoğusunda ikamet ediyorlardı. Tibet ve Çin arasında bir yerde olduklarından dolayı siyaseten denge politikası gütmüşler ve bu yüzden de Çinlilerce “İki Yüzlü Qianglar” olarak anılmışlardı (Huang, 1971, 9). Esas itibarıyla çoğunlukla Tibetliler ve Tangutlar akraba diller konuştukları gerekçesiyle iki akraba topluluk olarak kabul edilir. Tangutların Tibetlilerden sonra 10.-12. yüzyıllar arasında Tibet bölgesinde hâkimiyet kurduğu, ancak zamanla tarih sahnesinden çekildiği zaten bilinmektedir.

Bu çalışmanın ana konusu olan Uygurlar dönemindeki Türk-Tibet ilişkilerine geçmeden önce, Türk-Tibet münasebetlerinin Uygurlar evvelindeki dönemleri ele almak gereklidir. Çünkü her iki millet arasında, kökeni oldukça eski zamanlara dayanan münasebetler husule gelmiştir. Hunlardan başlayarak Türk ve Tibetli grupların meskûn oldukları sahalarda karşılaştıkları ve siyasi-sosyal sonuçlar ortaya çıkardıkları bilinmektedir. Nitekim Uygurlar dönemine gelmeden, öncelikle daha evvelki Türk-Tibet ilişkilerine dair kısa bilgiler vererek konuya bir temel oluşturmak yerinde olacaktır:

2. HUNLAR VE TİBETLİLER

Milattan evvelki dönemlerden günümüze kadar muhtelif Türk gruplarının münasebet kurdukları birçok millet vardır. Bunlardan birisi de, günümüzde Çin’in batısında yer alan Tibet Otonom Bölgesi halkının ataları olan Eski Tibetlilerdir. Çin’in kuzeyinde ve ekseriyetle Doğu Türkistan sahasında, milattan evvelki devirlerden beri mevcut olan bir Türk-Tibet münasebeti

söz konusuydu. Hunların, Tibetlilerin ataları olan bazı Di ve Qiang kavimleriyle söz konusu sahalarda çok defa komşu oldukları ve hatta nispeten akraba topluluklar ortaya çıkardıkları bilinmektedir.

Hunlar ve Tibet kökenli halkların bir araya geldiği sahalardan bahsetmekle birlikte, onların karışık melez ırklar husule getirdiklerine değinmiştik. Eberhard'a göre kaynaklarda yer alan Xiye, Buli, Yinai ve Wulei gibi topluluklar muhakkak Hun-Tibet karışımı topluluklardır (1942, 163). Yine Qiang toplulukları arasında zikredebileceğimiz Zehe, Teruo, Changjiupa, Supi ve Polu adlı boylardır. Bunların Qianglar ile olan bağının en önemli kanıtı Zehe boyunun eski Xiye olduğudur (Eberhard, 1942, 163). Dolayısıyla bu boylar da Xiyelerin etkisiyle, Hun kültüründen büsbütün farklı olmamalıdır.

Aslında Xiongnular ve Tibetliler arasında milattan önceki dönemlerde birçok benzerlik bulunmaktadır. Bundan dolayı da kaynaklar her iki topluluğu ayırt etmekte zorlanmıştır. Birlikte yaşama refleksi gerçekleştirmiş olan bu iki topluluktan biri olan Tibetliler, Xiongnulardan devlet yönetimine dair deyimler devşirmişlerdir (Ögel, 2015a: I, 9). Bunun da bir sonucu olarak Tibetliler, Çinle olan savaşlarında üstün gelmek için Xiongnuların savaş taktiklerini alıp, atlı birlikler oluşturmaya özen gösteriyordu (Eberhard, 1996, 115).

Tibetlilerin anayurdu aslında Çin'deki Wei Irmağı'nın doğduğu yerlerin üzerindedir. Çin'i doğudan batıya bağlayan bu ırmak, aynı zamanda bir geçit görevi görmekteydi. Tibetliler de bundan istifade ederek, birçok defa Çin'in iç taraflarına doğru yayılmayı başardılar. Bu geçitin bir önemi de Xiongnular ve Tibetlilerin karşılaşma noktası olmasıdır. Çünkü bu geçitin güney tarafları Tibetlilerin daha çok meskûn olduğu yüksek dağlarla çevrili olup, kuzeyi ise Orta Asya bozkırlarına açılmaktaydı. Bu coğrafi yakınlık da Xiongnu-Tibet topluluklarının karışmalarına neden oldu (Ögel, 2015a: I, 9). Bu da haliyle M. Ö. 770 yılına kadar Çin kaynaklarında Xiongnu-Tibet karışıklığına yol açtı. Bu tarihten evvelki Çin kayıtlarında hem Xiongnu hem de Tibetlilerin ataları hakkındaki bilgiler, umumiyetle aynı bölümlerde yer almaktaydı. Dolayısıyla Çin kayıtlarındaki Xiongnu bölümlerinde Tibetliler, Tibet bölümünde de Xiongnulardan bahsedilmekteydi (Ögel, 2015a: I, 21).

Hun-Tibet ilişkilerine dair araştırma J. N. Roerich'e aittir. Aslına bakılırsa Hunlar ve Tibetliler hakkında kaynaklar bize oldukça sınırlı bilgiler verir. Söz konusu ilişkilere dair buluntular, Xinjiang ve Tanrı dağları bölgesinden Tibet yaylasına kadar, göçebe Türklerin nüfuzunun erişebildiğini göstermektedir. Türk kültürünün Tibet'e girişi Kokonor (Qinghai) ve Nanşan dağları arasından olduğu tahmin edilmektedir. Hun döneminden itibaren Tibet'e

yayılan Türk kültürü, hâlâ söz konusu bu coğrafyada yaşamaktadır. Tarihte Tibetliler Çin'e ve Tanrı dağları bölgesine doğru fetihler gerçekleştirmişler, fakat ilgili bölgeleri ellerinde çok fazla tutamamışlardır. Roerich Tibet göçebelerine ait tarihi eserleri üçe ayırmıştır. Bunlar: mezarlar, megalitler ve mezarlardan çıkarılan hayvan tarzındaki eserlerdir. Günümüzdeki Tibetliler ölülerini gömmezler, yüksek bir dağın başına koyup yırtıcı kuşlara yem ederler. Ancak eski Tibetliler bunun tam aksine ölülerini gömmeyi ve mezar yapmayı bilirlerdi. Eski devirlerdeki Tibet mezar şekilleri, Orhun ve Altay bölgelerindeki Türk kurganlarına oldukça benzemektedir. Söz konusu mezarlardaki eski Tibetlilerin antropolojik kalıntıları da, bugünkü Tibetli tipinden oldukça farklıdır. Bu eski Tibet mezarlıklarından çıkan ok ve boğa figürleri, Hunların kullandıkları ok ve boğa tasvirlerine oldukça benzemektedirler. Tibetlilerin eski ata dinleri olan Bon'da, hayvan figürleri oldukça fazla kullanılıyordu. Bu açıdan da Bon dini, bazı araştırmacılara göre Şamanizm'e benzemektedir (Ögel, 2014, 86-87). Eberhard, eski kaynaklara dayanarak Bon inancının bir şeytan âdeti olduğunu ifade etmiştir. Yani Tibetlilerin şeytanlara inandıkları vurgulanmıştır (Eberhard, 1942, 165).

Hunlar bazı dönemlerde Tibetli kavimlerle Çin tehlikesinden dolayı anlaşmalar yapmıştır. Ancak kaynaklardaki kıt bilgiler dolayısıyla bu durum tam anlamıyla açıklanamayacaktır. M. Ö. 114-M. Ö. 105 yılları arasında, Tibetliler ve Hunlar arasında bazı anlaşmalar yapıldı. Bu dönem Çin'in gerçekten gücünün zirvesinde olduğu bir dönemdir. Çin bu zamanlarda güneyindeki ve doğusundaki kavimleri büyük bir oranda bastırdı. Batı'da ise İpek yolu'nu kontrol altına almış ve bu sayede ticareti de kontrolünde tuttu. Hatta bundan daha önce M. Ö. 121 yılında Hunların eski yurtları ve iskân ettikleri toprakları olan Gansu'yu da ele geçirdiler. Hunlar Gansu bölgesinin konumu dolayısıyla Tibetlileri kontrol altında tutup, onlarla anlaşıp Çin'e karşı baskı uyguluyordu. Ancak Gansu'nun Çinliler tarafından ele geçirilmesiyle bu durum artık söz konusu olmayacaktı. Bu devirler sürekli bir Hun-Çin mücadelesi dönemi idi. Hun-Tibet anlaşması da kaçınılmaz olarak bu dönemde yapıldı. Xiongnular Xiao (Küçük) Yuezhileri yendikleri zaman Tibetli kavimler de Xiongnulara bağlanmışlardı. Gansu, Çinliler tarafından M. Ö. 121 yılında ele geçirilince bile Hunlar ve Tibetli kavimler arasındaki dostluk bağı zedelenmemişti. Dostane ilişkiler devam etti. Çinliler, Hunların terk ettiği Gansu topraklarının boş kalmasını istemiyorlardı. Orada Hunlar ve Tibetlilerin arasını açmak, bir tampon devlet kurmak istediler. Bundan dolayı Wusunları Gansu'ya davet ettiler. Ancak Wusunlar bu teklifi kabul etmediler. Çinliler de bir yolunu bularak, orada kendi halkından müteşekkil bir tampon bölge oluşturdular. Bundan sonra da Hunlar ve Tibetliler arasındaki ilişkilerin kesilmesi bekleniyordu. Ancak Gansu'da Hunlar ve

Tibetlilerin ilişkilerini önleyecek kadar Çinli yaşamıyordu. M. Ö. 112 yılında Tibetliler 100.000 kişilik bir orduyla Çin'e karşı isyan tertiplemişler ve Hunlara da destek olmaları için bir elçi göndermişlerdir. Bu elçilik heyeti, söz konusu ettiğimiz Hun-Tibet anlaşmasını gerçekleştiren bir heyettir. Bu anlaşmayla birlikte Hunlar da Tibetlilere destek olmuş, kuzeyden hücum ederek Wuyuan şehrini ele geçirip valisini de öldürmüşlerdi (Ögel, 2015b: II, 67-70). Tibetlilerin bu daveti Hunlara da yaramıştı ve bunu Gansu'nun bir rövanşu gibi görüyorlardı. Dolayısıyla bakıldığında Hunlar ve Tibetliler arasında bu ve buna benzer daha birçok anlaşma mevcuttur.

Eski Tibetlilerin, Xiongnu hükümdarı Modun çağında (M.Ö. 209 - M.Ö.174) Hunlara bağlandıkları, Çin kaynaklarından hareketle bilinmektedir. Söz konusu eski Tibetliler o dönemlerde Hunlardan, gerek devlet idaresi gerekse de kültür hayatı bakımından oldukça etkilenmişlerdi. Yine Antik Tibetlilerin Hunlara bağlı oldukları dönemde, Hunların zayıflamaya başlamasını fırsat bilerek Çin'e sığındıklarını da görmekteyiz. Bu türden harekete girişen Tibetlileri Hunlar acımadan cezalandırıyordu. Hunların Tibetlilere etkisi konusuna gelince, burada bazı boy-kabile isimlerinin benzer olduklarını görmekteyiz. Hunlar ve Gök-Türklerde de var olan Ak-atlı, Sarı- sığırlı boy adlarına Tibetlilerde de rastlanmaktadır. Eski Tibet kavimleri Asya Hunları döneminde tamamıyla ve milattan sonraki yıllarda da kısmen Hunlara tabi idiler. M. S. 2 yılına ait Tibetli yaşayışı hakkında bir örneğe göre:

Hunları bırakarak Çin'e bağlanan Kral T'ang-tou, güçlü komşuları Kızıl-su Tibetlerine karşı korumak için, Doğu Türkistan'daki Çin general valisinden yardım istediler. Fakat Çin onlara hiçbir yardımda bulunamadı. Bunun üzerine yine Hun imparatoruna giderek Hunlara bağlandılar. Fakat Çin idaresi bu suçluların geri verilmesini istedi. Geri alınınca da perişan edildiler (Ögel, 2015b: II, 458).

Poma yani Ak-atlı isimli Tibetli kavmine eski Çin kaynaklarında da rastlanmaktadır. Söz konusu Tibetliler daha çok Gansu bölgesinde yaşıyordu. Bu kavimle aynı adı taşıyan Gök-Türk boyu da ileriki dönemlerde görülecekti. Bu Gök-Türk boyunun adı da Poma idi. Kelime anlamı olarak yine "Ak-atlı" ya da "Alaca-atlı" anlamlarına gelmekteydi. Çin kaynakları Tibetli kavimlerin aralarına Yuezhi kavimlerinin de karıştığını ifade etmektedir. Söz konusu Yuezhi kavimlerinin başında Xiao Yuezhi kavmi gelmektedir. M.Ö. 170'lerde Yuezhi'ler üzerine sefere çıkan Xiongnu hükümdarı Modun, onları yendikten sonra içlerinden büyük bir kısmının Batı'ya göç etmesine neden oldu. Bu yenilgiden sonra bazı Yuezhi grupları da göç etmedi. Küçük Yuezhi denilen bu topluluk da Tibetlilerin arasına karıştı (Y. N. Roerich, 1999, 128; Ögel, 2015b: II, 458). Xiongnu saldırıları akabinde Gansu'nun güneybatı bölgelerine ve Tarım

Havzasını'nın güneydoğu kısımlarına gelen Yuezhiler, buradaki Tibetli kavimlerle karışarak aralarında eridiler. Öyle ki, Roerich'e göre bu bölgedeki Yuezhi'ler M. Ö. 2. yüzyılda Tibet kültüründen, dilinden ve kılık-kıyafetinden de etkilendiler (1999, 136).

Hunlar batı topraklarında, Tibet kavimlerinin ataları olan Qianglar ile komşuluk yaptılar (Onat, Orsoy, Ercilasun, 2015, 8). *Han Shu*'ya göre, Han askerleri Jiuquan⁶ şehrini ele geçirince Hunlar ve Qianglar arasındaki bağlantıyı kesmişlerdir. Kaynakta yer alan ifadeye göre Hunlar ve Qianglar sıkça Han yönetimine zorluk çıkarmışlar ki, iki topluluk arasındaki bağlantı noktasını ele geçirmişlerdir (Onat, Orsoy, Ercilasun, 2015, 31). Hunların batı bölgesinde Türklerin ve Tibetlilerin ataları olan toplulukların sıklıkla bir araya gelmiş olması ve hatta birlikte iç içe yaşamış olmaları kaçınılmazdır.

Han Hanedanı imparatoru Xiaowu (M.Ö. 141-M.Ö. 87) zamanında, yine bir Çin siyaseti devreye girerek Hunlar ve Qianglar birbirlerinden uzaklaştırılmıştır. İmparator Hunların gücünden çekindiği için birtakım planlar yapmış ve onların o dönem ilişkileri iyi olan Qianglar ile olan bağlantısını kesmek için Sarı Irmak'ın batı taraflarına askeri garnizonlar yaptırmıştır. Hun *Chanyu*'sü⁷ Qiang desteğinden mahrum kalınca Gobi Çölü'nün güneyindeki varlığını kaybetmiştir (Onat, 2012, 76).

518 yılında Çin başkentinden hareketle Hindistan'a gitmek için yola çıkan Budacı rahip Song Yun, yolculuk güzergâhı esnasında Xinjiang'da karşılaştığı manzarayı resmetmiştir. O, gezi notlarında Xiye bölgesi⁸ ve Hu'lardan 胡 (Hunlar) bahsetmiştir. Bu notlarda Xiye halkı ve Hu'lar hakkında, ırk olarak birbirlerinden farklı olduklarından bahsedilir. Xiye halkı da aslında Tibetlilerin ataları olan Qianglardan gelmektedir (Yıldırım, 2016, 294). Xinjiang bölgesi zaten Tibet ve Türk kavimlerinin karşılaşma alanlarının en önemli noktalarından bir tanesidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkler ve Tibetliler, tarihin her çağında aynı alanlarda boy göstermiş iki topluluktur.

3. GÖK-TÜRKLER VE TİBETLİLER

Eski Tibet metinlerinde “Tujue” 突厥 (Gök-Türkler) “Dru-gu” olarak geçmektedir. Bu apaçık bir şekilde Türk adının Tibetçe varyantıdır. Türk devletinin adına Dru-gu, genel olarak belirtmek için de “Dru-gu-yul”, yani “Türk ülkesi” denirdi (Thomas, 1931, 810).

⁶ Jiuquan, bugünkü Gansu eyaleti sınırlarında olan antik bir şehirdir.

⁷ *Chanyu*, Han Hanedanı döneminde Hunların liderlerine verilen bir unvandır.

⁸ Xiye, bugünkü Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin güney kısımlarındaki Kagılık ya da Kargalık'a denk gelmektedir.

Tibetliler Gök-Türklerle 7. yüzyıldan itibaren temas halinde oldular. Kül Tegin yazıtında Türk Kağanlığı'nın yöneticileri, askerlerine neredeyse Tibet'e kadar öncülük etmiş ve Kül Tegin'in yas töreninde Tibet kağanından bir bakanın geldiğini ifade etmişlerdir (Ergin, 2012, 3, 9, 29).

Birbirleriyle mücadele halinde olan Gök-Türkler ve Tibetliler, 687 yılında karşı karşıya geldiler. Bu tarihte Tibetli bakan Khri-hbrin, Dru-gu-yul'a (Gök-Türk toprakları), sefer düzenlemiştir. Akabinde iki yıl sonra 689 yılında Gök-Türk seferinden geri dönen Tibet ordusu, bu sefer de 700 yılında Tong Yabgu Kağan'ın ülkesine saldırmıştır (Thomas, 1931, 809). Dolayısıyla bu tarihlerde Tibet ve Gök-Türk devletlerinin savaş halinde oldukları Tibet kroniklerine yansımıştır.

Gök-Türkler ve Tibetlilerle ilgili bir malumat, Kapgan Kağan (692-716) döneminde mevcuttur. Kapgan, ülkesinin doğu kısmında gerçekleşen olaylardan dolayı Çinliler ile mücadele ediyordu ve bu mücadeleden başarılı çıkmayı bildi. Ancak bir de ülkesinin batı kısmında sorunlar vardı. Çinliler ile Tibetliler bu sırada müttefiklerdi. Gök-Türklerden Ashina Suizu, müttefiklere saldırdı. Ancak Gök-Türkler, Çinli komutan Wang Xiaojie'nin de büyük çabalarıyla Çin ve Tibetliler tarafından yenilgiye uğratıldı (Taşağıl, 2014, 344).

Bir diğer Gök-Türk ve Tibet münasebeti de 694 yılına aittir. Bu münasebet için öncelikle Anxi Dört Garnizonu'nun Tibetliler ve Çinliler arasında bir itibar yarışına döndüğüne değinmek gerekir. Bu "Dört Garnizon" tabiri Kuça, Hoten, Kaşgar ve Tokmak şehirlerini ifade etmekteydi. Bu garnizon bazen Tibetlilere bazen de Çinlilere geçmekteydi. Yine bir Çin-Tibet yarışının tam ortasında Gök-Türkler devreye girecekti. Dört Garnizonu önce ellerinde tutan Tibetliler, bir süre sonra kaybetti. Bunun geri alınması için Tibetliler, Doğu Gök-Türklerinden yardım dilediler. 694 yılı başlarında Tibetliler ve Doğu Gök-Türk Kağanlığı birlikte Dört Garnizonu işgal ettiler. Tibetliler ve Gök-Türkler, Lengquan denilen yerde General Wang Xiaojie'nin komutasındaki Çin askeri kuvvetleri tarafından geri püskürtüldüler (Huang, 1971, 59-60). Yukarıdaki Gök-Türk ve Tibet işbirliği, olumlu sonuçlanmasa da, tarihi anlamı açısından oldukça önemlidir.

Çin kaynaklarında Gök-Türklerle Tibetlilerin adlarının birlikte geçtiği en göze çarpan olaylardan bir tanesi *Tang Shu*'da kaydedilmiştir. *Tang Shu*'ya göre Gök-Türkler, Tang devletine sitem etmektedir. Tangların Tibetlilere, Tatabılara ve Kitanlara kız verip, kendilerine vermediği için sinirlenen Türkler, bu konuyu sitemkâr bir şekilde dile getirmişlerdir. Aşağıdaki metinde bunu görmekteyiz.

“Kiçig Şad, hatunu, Kül Tegin, Tonyukuk ve maiyetleri otağda bir halka halinde oturup, Yüan Chen’e verdikleri ziyafette: Köpek neslinden gelen Tufan yani Tibetlilere Tang Devleti kız verdi: Tatabılar ile Kitanlar Türklerin eski köleleri iken, onlara da konçuy verildi. Türkler her durumda dünürlük talebinde bulunuyorlar, ama Tang Devleti bir tek bizden bu lütuflarını esirgiyor, niye?” (Togan, Kara, Baysal, 2006, 304).

Bir diğer Çin kaydında da şöyle bir ifade vardır:

727 yılında Kiçig Şad devlet ricalinden Buyruk Çor’u elçi olarak huzura yolladı; o da otuz tane soylu at getirdi. O sırada T’ufan yani Tibetliler, Kiçig Şad’a mektup göndererek, beraberce Çin’e karşı akınlar düzenlemek istediklerini bildirmişlerdi. Kiçig Şad bu belgeyi de elçisiyle imparatora arz etmiş oldu. İmparator Kiçig Şad’ın samimiyetinden övgüyle söz etti ve Buyruk Çor’u Ci Chen Köşkü’nde ağırılarak bir ziyafet verdi; ayrıca onlara cömertçe ihsanlarda bulundu; sonra da Kuzey Askeri Bölgesi Kuvvetleri idaresinde olan Batı’daki Mülteci Kalesi’nde karşılıklı ticaret yapılabilmesi için Pazar kurulmasına izin verdi. Ve bundan sonra da her sene yüzbinlerce top ipek göndermeye devam etti (Togan, Kara, Baysal, 2006, 312-13).

Kayıtta da görüldüğü üzere Tibetliler Tang imparatorluğuna saldırmak niyetindeydiler. Fakat bu saldırıyı tek başlarına gerçekleştiremeyeceklerini anladıkları içindir ki, Gök-Türklerden yardım istediler. Bu maksatla da Çin’e sefer yapma teklifiyle Bilge Kağan’a mektup yazdılar. Bilge ise onların bu teklifini reddetti. Çünkü o, Tanglar ile dostane ilişkisini bozmak istemiyordu. Bilge Kağan’ın bu hareketinden dolayı Çin hükümdarı memnun kalarak, ona birçok hediye ve imtiyaz da vermiştir (Taşağıl, 2014, 374).

4. SHATUO TÜRKLERİ VE TİBETLİLER

Shatuolar 沙陀, Batı Gök-Türklerinin topraklarında ortaya çıkan boylardan biridir. Batı Gök-Türkleri, 630 yılında Tong Yabgu’nun ölümünden sonra iç karışıklık dönemine girmişti. Tam bu sırada Shatuolar, Tanrı Dağları civarlarında Wusun’ların 烏孫 eski ülkelerinde yaşıyorlardı (Taşağıl, 2004, 99). Shatuolar, köken olarak Batı Türklerindedir ve Chuyue’lerden gelirler (Schram, 1954, 133; Avciöğlü, 1978, 725; Alptekin, 2008, 31). Mezkûr bölgedeki Chuyue’ler 處月; Çin kaynaklarına göre Batı Gök-Türklerine bağlı, Töles/Tegrek grupları arasında küçük bir boydur (Barengi, 2019, 71). Christopher Atwood’a göre bu Chuyue grubu, Türk Çiğil boyuyla ilişkilendirilmelidir (2010, 602 n. 27). Chuyue’lerin sınırları Urumçi’nin kuzeyindeki Jinsha dağından güneye doğru uzanan ve Barköl’ün doğusundaki

geniş kumluk alanda buldukları için, onların adları Shatuo olarak anılmaya başlamıştır. Dolayısıyla “Shatuo” kelimesinin “kum yığını” anlamına gelmekte olduğu bilinmektedir (Taşağıl, 2004, 99).

Shatuolar ile Tibetliler arasında meydana gelen ilk siyasi olaylardan biri, 712-713 yılları arasında Shatuoların Tibetlilerin baskısı altından çıkmak için Beşbalık’a doğru göç etmeleridir (Avcıoğlu, 1978, 726; De Guignes, 2019: I, 545). Kabile reisleri ise hemen ardından maiyetiyle birlikte Çin sarayına gitmişti (Taşağıl, 2004, 100). Bu olay, onların kaynaklara yansıyan sürtüşmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

756-765 yılları arasında Çin topraklarında iç karışıklık ve isyanlar baş göstermişti. Giderek gücünü kaybeden Tang Hanedanı 8. yüzyılın sonlarına doğru bozkırlı güçlere karşı eskisi kadar dirayetli duramıyordu. Bundan dolayı da, Beşbalık ve Turfan’a giden yollar kapalı olduğu için Shatuolar ile Çin’in ilişkileri sekteye uğramıştı. Bir de bu sırada Uygurlar bölgede oldukça güçlü bir konumdaydılar ve Shatuoların Çinlilerle ilişki içinde olmalarını engelliyordu. Yine Uygurlar, onları her fırsatta yağmaladıkları için oldukça zor şartlar altında yaşamak zorunda kalıyorlardı. İşte tam da böyle bir ortam altında Shatuolar, 7.000 çadırdan mürekkep ahaliyle 785 yılında Tibetlilere kendilerini teslim ettiler. Yine onlar, Tibetlilerle birleşerek Beşbalık şehrini yakıp yıktılar. Sonrasında Tibetliler Shatuoları Gansu’ya götürüp yerleştirdiler. Shatuoların reisi Zhuxie Jinzhong Çinlilerle burada anlaşma yaptı. Bundan sonra da Tibetliler, ne zaman Çin’e saldırmak isteseler öncülerini Shatuolar oluyordu (Schram, 1954, 132; Huang, 1971, 170; Avcıoğlu, 1978, 726; Taşağıl, 2004, 101; De Guignes, 2019: I, 545).

Bir süre sonra Beşbalık’ı ele geçiren Uygurlar, Tibetlilere karşı seferlerinde muvaffak oldular. Fakat bu durum uzun sürmedi ve 789 yılında Shatuolarla Tibetliler Uygurlara karşı birleştiler. 790’lı yıllarda, Shatuolar üzerinde iyiden iyiye üstünlüğünü pekiştiren Tibetliler, onları kendilerine yakın olan Ganzhou dolaylarına yerleştirdiler (Huang, 1971, 170; Alptekin, 2008, 44).

Tibetliler, bölgede Shatuoların Uygurlarla işbirliği yaptıklarından şüphelenince, onları Hewai bölgesine yerleştirmeyi düşündüler. Bunu haber alan Shatuo reisi Zhuxie Jinzhong kendisini etkileyecek bu planı tersine çevirmek için oğlu Zhuxie Zhiyi ile birlikte plan yapmaya koyuldu. Yerleştirilmeden bir an önce işe koyulup, Çin’e göçmeye karar verdiler. 808 yılının yaz aylarında yukarıdaki Shatuo reisi 30.000 kişiden mürekkep kabilesinin başına geçerek Wute Qian⁹ dağından doğuya doğru yürümeye başladılar. Bundan üç gün sonra Tibetliler onları

⁹ Burasının Ötüken olduğu ifade edilmiştir. Bkz.: Huang, 1971, 171

arkadan takip edip yetiştiler. Shatuolar bir yandan Tibetlilerle mücadeleye bir yandan da kaçırmaya çalıştılar. Bu mücadeleyi Shatuolar kahramanca devam ettirdiler. Akabinde, Shatuo reisi Zhuxie Jinzhong bu mücadelede yaralandıktan sonra öldü. Ondan sonra oğlu Zhuxie Zhiyi kabilenin başına geçti ve geriye kalan yaklaşık 10.000 soydaşını ve 3.000 kadar atlı askerini alıp Lingzhou'ya gidip Çin'in Lingyan garnizonlarının başkumandanı olan Fan Xichao'ya sığındılar. Mezkûr garnizon kumandanı, Shatuoları kabul edip onları yerleştirdi. Shatuolar koyun ve öküz bakmakta mahir olduklarından, onlara çok sayıda koyun ve öküz verilip çobanlık etmeleri istendi (Schram, 1954, 132; Huang, 1971, 171; Avcıoğlu, 1978, 726; Barengi, 2019, 81).

5. TÜRGİŞLER VE TİBETLİLER

Türgişler, Batı Gök-Türk topraklarında 635 yılından sonra vuku bulan çeşitli siyasi olaylar sonunda tarih sahnesine çıkmış bir Türk boyudur. Onların kökeni, Batı Gök-Türk hanedanından gelir.

634 yılında İşbara Kağan ülkesini on boy halinde düzenleyip, her boya da birer ok verdi. Bundan sonra onların unvanları “On Şad” ve “On Ok” oldu. Hemen akabinde beş boya Beş Tuolu, diğer beş boya ise Nu Shibi isimleri verilmişti. İşte söz konusu Beş Tuolu boyu içinde ilk kez “Türgiş” isminden söz edilmektedir. Binaenaleyh Türğişler, Gök-Türklerin arasından tarih sahnesine çıkmış bir Türk boyudur (Taşağıl, 2004, 119).

Türgişlerin kurduğu Sarı Türğiş ve Kara Türğiş devletleri kağanlarının Kuça başta olmak üzere, Tokmak, Kaşgar ve Karaşar şehirlerine saldırıları vardı. Bu şehirlerde Çin garnizonları vardı. 658 senesinde Batı Gök-Türkleri yıkılınca¹⁰ Çinliler, Türklerin meskûn olduğu toprakları kendilerine bağladılar. Kendilerine bağladıktan sonra da orada bölgesel hükümetler kurdular. Dört Garnizon meselesi, bölgedeki iki hâkim unsur olan Tibetliler ve Çinliler arasında bir mücadele konusu oldu. Tibet kaynaklarının bildirdiği üzere, Tibetliler bu garnizonları 670 yılında ele geçirdiler (Beckwith, 1993, 42). Hızını alamayan Tibetliler, Doğu Türkistan'a da bir saldırı düzenlediler. Çin Devleti Dört Garnizon'dan çekilmek zorunda kaldıktan sonra 692 yılında Çin generali Wang Xiaojie Tibetlilerin üzerine giderek, büyük bir zafer kazandı. Bunun akabinde Çin İmparatorluğu bu garnizon şehirlerinde düzeni yeniden tesis etti (Chavannes, 2013, 160). 719 senesinde Kara Türğiş kağanı Sulu, Tokmak'ı aldı. Çinliler de, Dört Garnizon şehriden biri olan Tokmak'ı kaybetmelerinin ardından, bu şehrin yerine

¹⁰ Batı Türkleri içinde olan On-ok kabileleri, ortaya çıkan iç karışıklıklar neticesinde 667'de Arsila Duchi ve Li Chefu tarafından yönetiliyordu. Bu iki isim On-ok kabilelerini ve dolayısıyla Batı Türklerini bir araya getirerek Tibet egemenliğini kabul ettiler. Bkz.: Beckwith, 1993, 32-33

Karaşar'ı garnizon şehri yaptılar (Salman, 1990, 921). Bir süre Tibet fetihlerine direnen Tang yönetimi, 787 yılında bölgeyi Tibetlilere terk etmiş oldu (Salman, 1990, 921; Chavannes, 2013, 160).

Sulu Kağan Tokmak'ı aldıktan sonra, Türgişler genç atları satmak için Anxi'ye girdiler. Burada Sulu Çinlilere kızdı ve Çin karşısında Tibetlilerle anlaşmaya karar verdi (Taşağıl, 2004, 124). 727 yılının sonbaharında Tibetliler, Türgiş kağanı Sulu ile birlikte Anxi dört garnizonuna saldırmaya başladılar. Bunlar, Anxi garnizonunun başkumandan yardımcısı olan Zhao Yichen tarafından püskürtüldüler (Huang, 1971, 87).

727'den sonra Türgişler ve Tibetliler, 732 ve 744 yılları arasında diplomasi trafiğini arttırdılar. Türgişler, Çinlilerin batıya doğru ilerleyişine karşı çıkıyorlardı. Bundan dolayı da Tibetlilerle yakınlaşmışlardı. 732 ve 744 yıllarında Türgiş ve Arap elçileri Tibet sarayında görünmektedirler. Bu yıllarda Türgiş-Tibet ilişkisi o kadar ilerledi ki, Tibet prensesi Dron-malod Türgişlerin kağanına gelin olarak verilmişti. Tibet yıllıklarında Prensesin gittiği tarih olarak 734-735 yılları verilirken, Helmut Hoffmann ise 732 tarihini vermiştir (Dotson, 2010, 119; Hoffman, 2014, 513). Gök-Türklerin yıkıldığı dönemde Türgiş kağanı Baga Tarkan etrafındaki halklarla ilişkisini güçlendirmiş ve bilhassa Tibetlilerle yakın görüşmeler gerçekleştirmiştir. Erhan Aydın'ın, 744 yılındaki Türgiş-Tibet görüşmesinin akabinde Gök-Türk topraklarında patlak veren iç karışıklıkların bir tesadüf olmadığını ve bu görüşmeler sonucu Gök-Türklerin yıkılış sürecine girdiğini düşünür. Sonuç olarak Karluk, Basmıl ve Uygur ittifakının yanında Tibetliler ve Türgişlerin de Gök-Türklerin yıkımına neden olduğu fikri kuvvetle muhtemeldir (Aydın, 2012, 166).

6. UYGUR KAĞANLIĞI TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Bu tezin ana konusu olan Uygurlar ve Tibetlilerin münasebetlerine geçmeden önce, kısa bir Uygur tarihinin verilmesi gereklidir. Bu sebeple tezin giriş bölümünde Uygur Kağanlığı'nın siyasi tarihine dair kısaca değinilmiştir.

İslam öncesi Türklerin köken ve tarihleri konusunda en çok başvurulan ve bolca bilgiler ihtiva eden belgeler Çin kaynaklarında mevcuttur. Hunlar ve Gök-Türklerde olduğu gibi Uygurların da Çin kaynaklarında kökenleri ve yaşamlarına dair hülasalar mevcuttur. Dolayısıyla eski Türkler için neredeyse ilk bakılacak başvuru kaynağı olan Çin kaynaklarında Uygurları aramak yerinde olacaktır. Buna göre Uygurlar Çin kaynaklarında genel olarak “*Hui-hu* 回鹘” olarak kaydedilmişler (Zeng Zaozhuang 曾棗莊 Xu Jialu 許嘉璐 2004, 1309) ve yine aynı kaynakların birleştiği husus olarak, kökenleri Hunlara dayandırılmıştır (Xue Ju-zheng

薛居正 1976: VI, BÖLÜM 138, Yabancı Devletler Biyografisi, 1841). Çünkü bu kaynaklarca Uygurların da aralarından çıktığı Gaoche gruplarının konuştuğu dil Hunlarla aynıdır. Yine kaynaklardan hareketle Uygurların kökenini M.Ö. 3. yüzyıldaki Dingling (Tiele) gruplarına dayandırmak mümkündür (Yu Guang-jian 于光建 2014, 30). Keza yine Çin kayıtlarında Uygurlar, Kuzey Wei Hanedanı döneminde (386-535) bugünkü Moğolistan dolaylarında Tiele adındaki Türk göçebe grupları arasında yer almaktaydı (Fu Ma 付马 2020, 140). Uygur adının aslı tam olarak bilinmese de, Gülçin Çandarlıoğlu Huihu adının anlamı olarak “uçan-şahin” ifadesini kullanmıştır (2012, 242). Tang kayıtlarında 809 yılında Uygur kağanı *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge*, imparatora bir elçi yollar ve elçi, kağanın talebi olarak kendilerinin adının değiştirilmesini talep eder. İşte burada Huihu adı “şahin gibi hafif ve hızlı” anlamına da gelebilmektedir (Mackerras, 1972, 108).

Huihe adından hareketle Uygurların kökenine bakılınca, Gaoche topluluğu karşımıza çıkmaktadır. Çin kaynaklarınca Uygurlar, Gaoche ve Tiele/Töles olarak ifade edilen göçebe Türk toplulukları arasından neşet etmişlerdir (Chavannes, 2013, 129). Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Uygurların da yoğun olarak tüketim malzemeleri et ve kıymızdır. Yine Gaoche boyları da Gök Tanrı’ya kurban sunar ve eski Türklerin ekseriyetinin kurban törenlerinde yaptıkları rivayetleri uygularlar (Taşağıl, 2004, 34). Uygurların kökenlerinin dayandırıldığı Gaoche grupları, kullandıkları arabaların tekerleri diğerlerine göre nispeten daha büyük olduğundan dolayı Çinlilerin dikkatini çekmiştir (Eberhard, 1996, 72-73). Çin kaynaklarında geçen Tiele ifadesinin aslında Tujue (Türk) sanı ile aynı topluluk grubunu ifade ettiği ve bu iki sanın, Türk adının Çin kaynaklarına yansımış iki farklı hali olduğu söylenir (S. Yang, 1996, 243).

Huihe hakkında, Tabgaçlar zamanında (386-534) Tabgaçlar arasından bir boy olarak ifade edilir. Çoğu araştırmacı da sonraki dönemlere ait olan Weiwuer adının, daha sonraki Çin kaynaklarında görülen ve Uygurları tesmiye eden bir ifade olduğu görüşündedir. Ancak Eberhard bu görüşe, Huihe ve Weiwuer köken rivayetlerinin birbirlerinden farklı oldukları gerekçesiyle karşı çıkmaktadır (1996, 75).

Gök-Türk kitabelerinde geçen “Dokuz Oğuz” adı ve Arap coğrafyacılarının Toguz Guz-Tokuz Oğuz olarak kaydettiği Türk topluluğunun Uygurları işaret ettiği fikirleri mevcuttur. Bunların dayanak noktası da Arap seyyah ve coğrafyacıların Uygurlardan bahsederken onlar hakkında “Dokuz Oğuz” adını kullanmalarıdır. Barthold’a göre bu Dokuz Oğuz adı önceden Uygurlar için değil, Shatuo Türkleri için kullanılırdı (2017b, 41). Czegledy’nin Dokuz Oğuzlar

hakkındaki çıkarımlarına göre, bu birlik esasen 18 kabileden oluşan bir boylar konfederasyonuydu (Czegledy, 1972, 276). Uygurlar hariç 17 kabile olduğu düşünüldüğünde, bunları bir araya getiren Uygurlardır. Dokuz Oğuzlar Uygurların alt kabilelerini teşkil etmekle birlikte, onların arasına eklenen onuncu kabile ise Czegledy'e göre Oğuz menşeli değildir (1972, 277). Paul Pelliot'nun 1908'deki Orta Asya gezisinde Dunhuang'da bulunduğu ve 787-848 yılları arasına tarihlenen Tibetçe yazma esere göre, Gök-Türklerin batısında dokuz kabile mevcuttur ve bunların reisine de *U yi kor* denir (Venturi, 2008, 24). Bu boy reisine Çin imparatorundan *kağan* unvanı verilmiştir. Söz konusu bu kağanın *Yag le ker*, yani Yağlakar boyuna mensup olduğu belirtilmektedir. Bu kağanın diğer dokuz kabilenin yani Dokuz Oğuzların reisi olduğu açık bir şekilde kaynakta belirtilmiştir (Venturi, 2008, 24).

Aslına bakılırsa, Dokuz Oğuzlar, Gök-Türk ve Uygur yazıtlarında da geçmektedir ve her iki devlet de onları kendi milletinden saymıştır (Ergin, 2012, 47). Moğolistan'da bulunan Şine Usu yazıtında ise aynı grup Sekiz Oğuz olarak kaydedilmişlerdir (Aydın, 2007, 58). Dokuz Oğuzlar, Gök-Türklerle ve sonrasında Uygurlara bağlı topluluk oldukları için, her iki Türk devleti de onları kendi milletinden saymıştır (Sümer, 1972, 7). Oğuz ve Dokuz Oğuzlar hakkında çeşitli görüşler ve savlar için Osman Karatay'ın makaleleri aydınlatıcı niteliktedir (O. Karatay, 2017). Yine Czegledy'nin makalesi de bu konu hakkında çeşitli savların ortaya atıldığı dikkat çeken bir metindir (Czegledy, 1972, 275-81).

Çin kaynaklarında Gaoche boyları “Töles” olarak isimlendiriliyordu. 7. yüzyılın başlarında Gök-Türklerin zayıflamasıyla birlikte Töles boylarının hareket alanları arttı. Çin kaynaklarına göre Tölesler arasındaki Bayırku 拔野古 (Bayegu), Pugu 僕固, Tongluo 同羅, Huihe 迴紇 gruplarına sonradan tamamını kapsayan “Huihe 迴紇” adı verildi (Liu, 2019, 131). Huiheların Bayırkuların kuzeyinde, Selenge nehri boylarında yaşadıkları ve 50.000 askerle birlikte 100.000 kadar nüfusu oldukları kaynaklara yansımıştır (Liu, 2019, 468; Chavannes, 2013, 131-32). Aralarında Uygurların da olduğu bu Töles grupları, Gök-Türklerin kuzey sınırlarına doğru akınlar düzenliyorlardı. Bu dönemde Orta Asya'nın kuzeyinde Sir-Tarduş 薛延陀 (Xueyantuo) ve Tölesler hâkimiyet mücadelesi içerisine girmişlerdi. 646 yılıyla birlikte Pusa adlı Uygur Töleslerinin lideri Çin desteğiyle bir siyasi teşekkül kurdu. Bunlar, Sir-Tarduşları bünyesine katınca Çin yönetimi Orta Asya'nın doğu kısımlarına kadar ulaşmış oldu. Uygur Tölesleri 7. yüzyıl ortalarında Çin destekli beylerini indirip kendi istedikleri kişiyi bey seçtiler. Fakat bu durum, Çin müdahalesi sonucu akim kaldı. Bir süre daha Çin boyunduruğunda

bir görüntü sergileyen bu Tölesler, Gök-Türklerin ikinci kuruluşundan sonra onlara bağlandılar (Chavannes, 2013, 132-33).

Çin kaynaklarına göre Huiheler 713-741 yılları arasında oldukça güçlenmişlerdir. 11 ayrı kumandana sahip olan Uygurların 9 kabilesi vardı. Bunlar arasında Uygur kağanının kabilesi olan Yağlakar ve diğer 8 kabile mevcuttu (Chavannes, 2013, 136). Şine Usu yazıtında geçen Sekiz Oğuzlar, Uygur kağanının mensup olduğu Yağlakar boyu haricindeki diğer sekiz boy olduğu tahmini kuvvetle muhtemeldir (Aydın, 2007, 58). Önceleri 9 boydan oluşan Uygurlar, Karluklar ve Basmılların eklenmesiyle 11 boy kadar çıktılar. Uygurların savaşlarda öncü olarak ilk saflarda yer verdikleri Basmıl ve Karluklar, birliğe eklenince bir zaman sonra kaynaklarda “on birler” olarak adlandırıldılar (Chavannes, 2013, 136).

Başlangıçta Orhun-Selenge kıyılarında konaklayan Uygurlar, Gök-Türklere bağlı Türk boylarından birini teşkil etmekteydi. Ancak daha sonra Karluk ve Basmıllarla isyan hareketine katılan Uygurlar, Gök-Türkleri mağlup ettiler ve bu üç müttefik Basmıllar liderliğinde teşkilatlandılar. 740’lı yılların başında Basmılların nezaretinde sol ve sağ yabguluklarını Karluklar ve Uygurlar teşkil ettiler. Şine Usu yazıtına göre 743 yılında Uygurlar, son Gök-Türk Kağanı Ozmış Tigin’e saldırdılar ve Gök-Türklerin her şeylerini ele geçirdiler. Hatta Ozmış’ın eşi dahi Uygur kağanı tarafından ele geçirildi (Aydın, 2007, 58). En nihayetinde Karluk, Basmıl ve Uygurlar ittifak kurup Gök-Türkleri sona erdirmek ve onların bıraktığı yerden devam etmek istediler (Pelliot, 1904, 481). 744 yılında Uygurlar, Basmılları mağlup ederek yönetimi devraldılar ve aynı yıl *Gutulu Bijia* unvanı alan Kutluk Bilge Kül Kağan, Uygur Kağanlığını kurdu. Büyük Uygur Kağanlığı yaklaşık 100 yıl kadar hüküm sürdü (Mackerras, 1972, 8, 54).

Kutluk Bilge’den sonra tahta Bayan Çor geçti (747-759). Bu dönemde Uygurların etkisi Maveraünnehir’e kadar hissedildi. Şine Usu yazıtına göre Uygurlar, Türgişlere ve onlara sığınan Karluklara, Basmıllara karşı başarılı seferler yaptılar (Aydın, 2007, 62) ve bu sayede Orta Asya hâkimiyetini sağladılar. Bayan Çor zamanının en önemli olaylarından birisi de Çin’de vuku bulan An Lushan isyanına Uygurların müdahale etmesidir. Bu isyanla birlikte Çin’deki Uygur nüfuzu belirgin bir şekilde artmıştır. Uygur ticaret kolonileri bu isyanın bastırılması neticesinde imtiyazlar elde edip Çin’de Uygur etkisinin artmasını sağladılar. Çin imparatoru isyana karşı Uygur desteği neticesinde öz kızı Ning Kuo’yu Bayan Çor’a gelin olarak göndermiştir (Mackerras, 1972, 43). Çin tarihinde imparatorların öz kızlarının yabancı bir devlet başkanına gelin olarak gönderilmesi oldukça azdır (Çandarlıoğlu, 2003, 62). Bayan Çor sayesinde Uygurların gücü Çin’e nüfuz etmiş ve devlet sağlam temeller üzerine oturtulmuştur (Vasary, 2007, 132).

Bayan Çor 759 yılında ölünce Uygur Kağanlığı tahtı onun oğlu Böğü'ye (Mouyu) geçti. Böğü Kağan döneminde (759-779) Çin içlerine kadar akınlar düzenlendi. Bu Kağan döneminde Uygurlar gerçek anlamda bir zirve noktası yaşamışlardır (Mackerras, 1972, 9; Vasary, 2007, 139). Bu akınlardan Çin'i kurtaran ise yine bir Türk olan Pugu Huai'en oldu. Pugu, Tanglar için çalışan bir Türk komutandı. Çin akınları neticesinde Tang yönetimi haraca bağlandı ve İmparator, Uygur kağanına yıllık 2.000 ailenin gelirini göndermeyi kabul etti. Böğü Kağan, Uygurların Çin politikaları sebebiyle çıkan anlaşmazlıklar neticesinde Tun Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Çünkü 778 yılında ilk defa Çinlilere karşı bir savaşta mağlup olundu (Çandarlıoğlu, 2004, 19).

Alp Kutluk Bilge unvanıyla 779'da tahta çıkan Tun Baga Tarkan döneminde (779-789) Çin'le olan ticari ilişkiler barış temelinde seyretti (Kafesoğlu, 2017, 128). Tibetlilere ise Tanglardan yararlanmak amacıyla düşman olundu. Tang imparatoru Uygur kağanına Xianan prensesini gönderince (Biçurin, 1950: I, 253-54), Uygurlar derhal Tibetlilerle olan ilişkilerini kesip onlara düşman oldular (Çandarlıoğlu, 2003, 62-63).

Tun Baga Tarkan 789'da ölünce yerine oğlu, *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge* unvanıyla tahta çıktı ve Uygurlar ve Tibetliler arasında Beşbalık hadiseleri cereyan etti. Onun dönemi Uygur-Tibet ilişkilerinin yoğun olarak savaş boyutunda yaşandığı bir dönem olarak hafızalara kazınmıştır. Çin kaynaklarına göre zalim ve açgözlü Tibetliler, 790 yılında Beşbalık ve civarını işgal etmişler ve bölge halkının hayati öneme sahip tüm araç ve gereçlerini ele geçirmişlerdir (H. Ecsedy, 1964, 83). Bu sıralarda Karluklar ve bazı Gök-Türk bakiyeleri Uygurlara bağlı bir şekilde yaşıyorlardı. Beşbalık civarındaki Shatuo Türkleri, Tibetlilerle birleşip Çin garnizonuna karşı saldırıya geçtiler ve hemen ardından Uygurlarla çatıştılar. Shatuo ve Tibet ittifakı Uygurlara karşı bu dönem üstün geldi (Eberhard, 1947, 15-26; Ögel, 1955, 362).

789'da tahta çıkan Duolusi Kağan, 790¹¹ yılında öldürülünce oğlu *Feng Cheng* unvanıyla tahta geçti. O sırada başarılı bir şekilde Tibetlilerle savaşan ve galip dönen Uygur başbakanının da desteğini alan yeni kağan, içteki huzursuzluğu ve karışıklıkları halletmiş oldu.

Feng Cheng Kağan 795 yılında hiç veliyaht prens bırakmadan ölünce, onun yerine Uygur ileri gelenlerinin sevdiği ve değer verdiği Başbakan Kutlug Bilge'yi *Ay Tengride Ülüg Bulmuş*

¹¹ Özkan İzgi *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* adlı eserinde Duolusi Kağan'ın ölüm tarihini 794 olarak belirtmiştir. Ancak Uygur tahtına 789'da çıkan bu kağan, 790 yılında vefat edince yerine oğlu Feng Cheng Kağan geçmiştir ve o da 795 yılına kadar Uygur tahtında kalmıştır.

Alp Ulug Bilge unvanıyla tahta geçirdiler. *Xin Tang Shu*'da yeni kağanın Xiedie boyundan olduğu ve gençliğinde yetim kalıp bir boy reisi tarafından yetiştirildiği ifade edilmektedir (Mackerras, 1972, 107).

Onun döneminde Uygurlar, Karluk isyanını bastırdılar, Tibetlilere Doğu Türkistan hâkimiyetini bırakmadılar. Çünkü burası Uygurların göçüp yerleşmek istedikleri bir bölgeydi. O dönemde (795-805) Tibetlilerle Doğu Türkistan için çok çetin mücadeleler yaşandı. Beşbalık ve civarı Tibetlilerden geri alındı ve Uygur nüfuzu Fergana içlerine kadar tesir etti (Mackerras, 1972, 12). Tibet-Karluk ittifakını mağlup eden mezkûr Kağan için, Turfan'a kadar bölgeyi ele geçirdiği ve Doğu Türkistan mücadelesi için Tibetlilere karşı göz alıcı bir zafer elde ettiği söylenebilir.

Kutluk Bilge döneminin (795-805) en önemli olaylarından biri de Kırgız seferidir. Onun döneminde Kırgızlar ve Tibetliler müttefik iki güç olarak ticaret yollarını kontrol altında tutuyorlardı. Kırgızlar ve Tibetliler, İran ve Arap coğrafyasıyla ticareti oldukça geliştirmişlerdi. Bu durum Uygur hâkimiyeti için bölgede sorun çıkarıyordu. Çünkü Kırgızlar ve Tibetliler arasından deyim yerindeyse su sızmiyordu. Kutlug Bilge, Kırgızları yenince hem Tibetliler hem de Kırgızlar ticaret yolu üzerindeki hâkimiyetlerini yitirdiler (Ögel, 1955, 364).

Kutluk Bilge'den sonra tahta 805 yılında *Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge* geçti. Bu dönemde Kuça bölgesinde Uygurlar ve Tibetliler arasında mücadeleler seyretti. Kuça mücadelesinden Tibetliler karşısında Uygurlar üstün geldi. Tibetlilerin Kuça'yı kuşatma altına aldığını haber alan Kağan, derhal ordusuyla birlikte Kuça önlerine geldi ve Tibetlilere karşı büyük bir galibiyet elde etti (Ögel, 1955, 365). Dolayısıyla onun döneminde Uygur sınırı Kuça'ya kadar ulaşmıştır. Bu Kağan üç sene sonra 808 yılında ölünce yerine oğlu *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan* unvanıyla tahta çıktı (Çandarlıoğlu, 2003, 63).

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan döneminde (808-821) Uygurlar, Shatuo Türkleri ve Tibetlilerle savaş halindediler. Tibetlilerle sıkı bir müttefik olan Shatuo Türkleri, Ganzhou (Zhangye-Gansu) ve Beşbalık civarında Uygurlara karşı saldırılar düzenlediler. 812 yılında Uygurların Tibetlilere karşı galibiyeti neticesinde Tang yönetimi telaşa kapıldı. Çünkü Uygurlar gücünün zirvesindediler ve her an Çin topraklarına taarruz edebilirlerdi. Bu durumdan yararlanmak isteyen Uygurlar, 813 yılında evlilik yoluyla akrabalık ve müttefiklik kurmak için Tang yönetimine prenses göndermesini teklif ettiler. Tanglar bir süre kararsız kalsalar da, bir müddet sonra Uygurların Tibetlilerle birleşmesini önlemek adına razı geldiler. Bu dönemde (808-821) yine Tibetliler ve bazı Türk gruplarıyla Beşbalık, Xizhou (Qocho), Kuça ve Karaşar

bölgeleri için mücadele halinde olan Uygurlar, Tibetlilere rağmen buraları kontrol altında tuttular (Mackerras, 1972, 12). *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge* 821'de ölünce, *Kün Tengride Kut Bulmuş Alp Küçlüg Bilge* Uygur tahtına çıktı. Bu kağan döneminde de Uygur ve Tibet güçleri arasında Çin prensesinin Uygurlara gönderilmesi neticesinde gerginlikler yaşandı (Çandarlıoğlu, 2004, 27-29).

Tangların Uygurlara gönderdikleri Taihe prenses nedeniyle Tibetliler, Tang topraklarına taarruza geçtiler. Uygurlar Tangların yardımına koştu ve onları Tibet belasından kurtardılar. Ancak Uygurlar için 821'den sonra hiçbir şey eskisi gibi olmadı. Çünkü Çin'den prensesin gelmesiyle birlikte içte yaşanan entrikalar ve karışıklıklar neticesinde Uygurlar çözülmeye başladılar. Bu prenses görevini layıkıyla yapan bir ajan gibi çalıştı ve Uygur tahtını karıştırdı. 821'de Kün Tengri'de Kut Bulmuş Alp Küçlüg Bilge ölünce yerine 824 yılında Hazar Tegin geçti. *Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge* unvanını alan bu kağan, Tanglarla kurulan ticari münasebete çok önem verdi. Çünkü bu ticaretten kârlı çıkan Uygurlar oluyordu. Çin ve Uygurlar arasında ipek ve at ticareti gerçekleşiyordu. Hazar Kağan 832 yılında ölünce yerine Hu Tegin, *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge* unvanıyla tahta çıktı (Çandarlıoğlu, 2003, 64).

Hu Tegin devri de iç karışıklıkların yoğun olduğu bir dönemdi. Bakanları tarafından 839 yılında tahttan indirileceğini fark eden Hu Tegin, onları bir manevrayla alaşağı edip öldürttü. O sırada seferde olan bir diğer bakan Kürebir bu duruma kızdı ve Hu Tegin'in kağanlığına isyan etti. Hu Tegin tam olarak bilinemeyen bir sebepten ötürü öldü. Onun ölümünden sonra tahta Hesa Tegin geçti. Ancak 839-840 yılları Uygurlar için çok sancılı geçti. Kış çok sert geçince hayvancılığa dayalı Uygur ekonomisi büyük zarar gördü ve hayvan sürüleri telef oldu.

Kürebir'in düşmanlarından olan Uygur komutanı Külüg Baga, Kırgızlarla ittifak kurarak Uygur tahtına saldırıya geçti. Hesa Tegin ve Kürebir'i öldürdü. Ardından Büyük Uygur Kağanlığı sonlandı ve bunun sonucunda Uygurlar tüm yönlere dağıldı (Mackerras, 1972, 124-25; Çandarlıoğlu, 2004, 33).

BİRİNCİ BÖLÜM

8. YÜZYIL'DA UYGURLAR DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET SİYASİ İLİŞKİLERİ

Tarihin birçok safhasında Türk boyları muhtelif milletlerle siyasi, ticari ve sosyo-kültürel ilişkilerde bulundular. Bu milletlerden birisi de Tibetlilerdi. Özellikle Uygurlar çağında artan Türk-Tibet ilişkileri, Türkistan sahasında derin izler bıraktı. İç içe geçmişlikten kaynaklanan ortak bir külliyat dahi oluşturan Uygurlar ve Tibetliler, 8. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi alanda nüfuz elde etme yarışına girdiler. Bu bölümde değinilmekte olan Çin'in kuzeybatısındaki Türk-Tibet mücadelesi, hem bölgede hem de Orta Asya'da tarihin seyrini değiştiren gelişmelere yol açtı.

1. TİBET-UYGUR ORTAK ÜRÜNÜ OLAN BİR RAPORA GÖRE 8. YÜZYILDA TÜRK BOYLARI

Tibetçe kaynaklarda çeşitli Türk gruplarına ayrı ayrı isimler verilmiştir. Bunlardan Karluklar “Gar-log” ve Türgişler de “Dur-gyis” şeklinde yer almaktadır (Rona-tas, 2013, 131). Hatta Eski Tibet Yıllıklarında Gar log adıyla ilgili bir malumata göre, Karluklardan bir devlet adamının Tibet imparatoru Khri Ide-srong-btsan'a (756-797) bağlılık bildirdiği rivayet edilmektedir (Dotson, 2010, 141).

8. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında baskın bir güç olarak beliren Uygur Kağanlığı, zamanla güneye doğru genişledi ve 790'dan sonra Xinjiang'a gelerek Tibet kavimleriyle komşu oldu. Bu münasebetler neticesinde Tibet kroniklerinde Uygurlar, Dru-gu adından farklı bir şekilde, “Hor ཅམ” ya da “Ho-yo-hor” (Moriyasu, 1980, 176) olarak ifade edildiler. Dolayısıyla Tibet kaynaklarında geçen ve sözlükte anlamı olmayan bu kelimeler Uygur adının Tibetçe ifadelerinden başka bir şey olmasa gerektir (Thomas, 1931, 821-22). Fakat kimi araştırmacılara göre Hor'un ayrıca Moğolları ifade edebileceği de iddia edilir. Ancak bu sahada çalışmalar yapmış ekser bilim insanlarının temel görüşü, Tibet yazmalarında görülen Hor ifadesinin Uygurları tesmiye ettiğiidir. Örneğin, R. A. Stein'e göre Tibetçe kaynaklardaki Hor=Uygurlardır. Ona göre kroniklerde geçen Ban-dha Hor ya da Bha-to Hor, Uygurları ve onların yaşadığı toprakları ifade etmektedir (1951, 250,252). Yine Bailey de Tibetçe Hor kelimesinin, Orhon Kitabeleri'nde Uygur olarak geçen ve bu bölgede yaşayan Uygur Türklerini ifade ettiği görüşündedir (1949, 48; 1964, 9). Tibetoloji ve Türkoloji alanında birçok çalışması olan Andras Rona-Tas ve Semih Tezcan da Hor ifadesinin Tibetçede Uygurları işaret ettiği görüşündedirler (1971, 440; 1975, 299).

Böyle bir girizgâhın akabinde Pelliot Tibetçe 1283 numaralı el yazmasında bulunan Türk boylarıyla ilgili kısımları değerlendirmek yerinde olacaktır. Tibetlilerin Dunhuang'da bulunduğu yıllara (787-848) tarihlenen bu el yazması, esasen Uygurların çevresinde yaşayan kabileler hakkında topladığı istihbari bir bilgidir. Tibetliler bu bilgileri Uygurcadan kendi dillerine çevirmişlerdir. Bahsi geçen el yazmasında Gök-Türkler, Kırgızlar, Basmıllar, Uygurlar v.d. hakkında birçok bilgi mevcuttur.

Pelliot'nun Dunhuang'da bulduğu Tibetçe yazma eserin ilk cümlelerinde, Çincesi “Ji ‘ur”, Türkçesi “Ba ker Pa lig” (Beşbalık) olan bir memlekette söz edilir. Burada “Bug chor¹²”un 12 kabilesi kalmıştır. “Zha ma mo ngan” olarak bu kayıtlarda iki defa geçen isim, Türklerin kağanını ifade etmektedir ve onun kabileleri sırasıyla: “Ha li, A sha de, Shar du li, Lo lad, Par sil, Ji ke, Son i, Jol ti, Yan ti, Heb dal ve Gar rga pur”dur. Kaynağa göre bunların 6.000 kişilik orduları mevcuttur (Venturi, 2008, 20-21). Bu Tibetçe eserde geçen Bug chor ifadesiyle Doğu Gök-Türkleri ifade edilmiştir (Moriyasu, 1980, 175).

Tibetçede “Drugu rus dgu” olarak geçen Dokuz Oğuzlar, “U yi kor” (Uygur) kağanına bağlıdır. Bu kağana unvan, Çin imparatoru tarafından verilmiştir. Uygur kağanının Yag le ker (Yağlakar) boyundan olduğu belirtilmiştir. Yine yukarıda geçen U yi kor adından farklı olarak Uygurları tanımlamak için “Ho yo hor” adı kullanılmakla birlikte, 6.000 kişilik orduya sahip olduklarına değinilmiştir (Venturi, 2008, 24).

Kırgızlar ise, Pelliot'nun bulduğu 1283 numaralı Tibetçe yazma eserde “Khe rged, Ye dre, Hir tis ve Gir tis” olarak adlandırılmışlardır. Kaynaktaki bilgilere göre Kırgızlar, çadırlarını Huş ağacının kabuklarıyla kapladıkları ve bazı kemirgen hayvanların derilerini Uygurlara gönderdikleri görülmektedir. Dolayısıyla Uygurların Kırgızları vergiye bağladıkları Tibet kaynağına yansımıştır. “Ye dre” adlı topluluğa gelince, bunlar da Kırgızların bir başka topluluğudur ve mezkûr Kırgızların kuzeyinde ikamet ederler. Kaynağa yansıdığı kadarıyla, bunlar Hor (Uygur)'larla sürekli savaş halindedirler (Moriyasu, 1980, 178). Keza bunların da çadırları Huş ağacından yapılmaktadır. Hir tis kabilesinden bahis olunurken, onların Uygurlarla bir dost bir düşman olduklarına değinilir. Gir tis kabilesiyle de ilgili olarak, onların gözleri kristal renginde ve saçları da kıızıdır (Venturi, 2008, 25-26). Bunların Kırgız olduklarını kabul eden F. W. Thomas'ın ve G. Clauson'un (1927, 282) tam tersi olarak Takao Moriyasu, Khe

¹² Bug chor ya da Bögö cor, Peter Golden ve C. Beckwith'e göre Kapgan Kağan'dır (691-716). Bkz.: 1992, 137; 1987, 58.

rged kavminin Kırgız olamayacağı görüşündedir (1980, 179). Ona göre Khe rged adının geçtiği Tibetçe yazmada, bu toplulukla Tatar/Moğollar ifade edilmiştir (1980, 178).

Kırgızların kuzey batısında ise “Ku chu ur” adlı bir topluluk vardır. Bunlar kaynaklara askeri olarak güçlü bir topluluk olarak yansımışlardır (Moriyasu, 1980, 178). Ku chu ur boyu, Tibetlilere göre Horlara (Uygur) itaat etmeyen ve onlarla sürekli savaşan bir topluluktur (Venturi, 2008, 26). “Ku chu ur” ismine gelince, bunlar Moğolların Nayman kabilesi olmalıdır. Nitekim *Moğolların Gizli Tarihi*’nde geçen Güçügür/Guçugur kabilesi, Nayman hükümdarı Buyiruh Han’ın kendi boyudur (Temir, 2016, 270).

Basmıllar ise bu kaynakta “Bas me, Ba mel, Ba smel” olarak zikredilmişlerdir. Karluklar da “Gar log” telaffuzu ile zikredilmişlerdir. Bu iki Türk grubu ve ilaveten Uygurların Gök-Türk kağanını yendikleri ve Basmılların liderliğinde yeni bir kağanlık kurdukları bu kaynakta da zikredilmektedir (Venturi, 2008, 28). Yine Karluklardan bahsedilirken üç Karluk kabilesinin varlığına işaret edilir ve bunlar Du rgyas ve Ta zhigler ile savaşır. “Du rgyas” adıyla Türğişler, “Ta zhig” ifadesiyle de Araplar kastedilmiştir (Venturi, 2008, 30).

Kaşgarlı Mahmud’un “Sınırdaki bir Türk oymağı...” olarak ifade ettiği “Ograk” (1985: I, 119) ya da “Kara Yığaç” kabilesi de ilgili Tibetçe eserde zikredilmektedir. Burada Tibetliler onları “Og rag” olarak kaydetmişlerdir. Og rag kabilesinin de Ho yo hor (Uygur)’larla savaş halinde olduklarına değinilmektedir (Venturi, 2008, 30).

Pelliot’nun bulduğu 1283 numaralı Tibetçe yazma eserde Peçenekler de zikredilmişlerdir. “Be ca nag” olarak ifade edilen Peçeneklerin Uygurlarla savaş halinde olduklarına değinilmektedir. Oğuzların Alayuntlu boyu ise “Ha la yun log” olarak zikredilir. Bunların benekli-alacalı atlara sahip olması, Tibetlilerin dikkatini fazlasıyla çekmiştir. Alayuntlulardan sonra değinilen başka bir boy da, onların kuzeyinde olan “Ud ha dag leg” topluluğudur. Bu kavim Tibetlilerin dikkatini çekmiş olmalıdır. Çünkü kaynaktaki ifadeye göre Ud ha dag leglerin ayakları öküz toynağı gibi ve vücutları da tüylerle kaplıdır. Adı geçen bu topluluğun insan etiyle beslendikleri ifade edilmektedir (Venturi, 2008, 31). Bu topluluğun eski Türk kaynaklarında da geçen İt-Barak/Kıl-Barak kavmi olma ihtimali vardır (Ebul Gazi Bahadır Han, 1974, 31-34; Togan, 1982, 24; Ögel, 2014b: I, 208-15).

2. 8. YÜZYILDA UYGURLARIN VE TİBETLİLERİN ÇİN’DEKİ İÇ İSYANLARDAKİ ROLLERİ

Uygurların siyasi bir teşekkülle birlikte tarih sahnesine çıkışlarından itibaren Zhong Guo’yu 中國, yani “Merkez Ülke” Çin’i ve civardaki toplulukları endişelendirmiştir. Neticede

büyük bir kağanlık kuran Uygurlar, hem Çin'i hem de diğer boy ve grupları yönlendirme gücünü de zamanla elde ettiler. Buna en büyük kanıtlardan biri de 8. yüzyılda Çin'in iç isyanlarla uğraştığı bir dönemde kurulan üstünlüktür. Uygurlar, Çin'deki isyanları bahane ederek Çin yönetiminden tavizler almakla birlikte, Tibetlilerin de karşılıklarına güçlü bir siyasi rakip olarak çıkmaya başladılar. Bu bakımdan, 8. yüzyılda Çin'deki isyan hareketleri Uygur-Tibet ilişkilerini başlatan önemli bir unsurdur.

8. yüzyılda Çin'de çıkan bir dizi ayaklanmalar sonucunda merkezi yönetimin hâkimiyeti sarsıldı ve bu isyanların etkilerinden tek başına çıkamaz oldu. Çinliler tam da böyle bir zamanda politika değiştirerek, komşu halklardan yardım isteyip bu keşmekeşten kurtulmak istediler. Bazen Uygurlardan, bazen de Tibetlilerden yardım isteyen Çin yönetimi, isyancılardan kurtulsa da, çoğu zaman ortaklarının saldırısına uğradı. Bundan dolayı, Uygurlar ve Tibetliler Çin iç isyanlarında oldukça değerli kazanımlar elde ettiler. An Lushan İsyanı, Pugu Huai'en İsyanı ve Hebei İsyanı bunlara birer örnek teşkil etmektedir.

2.1. AN LUSHAN İSYANINDA (755-763) UYGURLAR VE TİBETLİLER

Çin'i kontrol eden Tang Hanedanının, 8. yüzyılda düştüğü askeri zorluklar neticesinde Batı Türkistan hâkimiyetini kaybettiği görünmektedir. Çin, Talas'ta 751 yılında İslam orduları ve Tibet ortaklığında ağır bir darbe aldı. Bundan sonra artık Çin'in Batı Türkistan'daki emellerine ulaşması mümkün görünmüyordu. Nitekim Talas yenilgisi, bölgeyi Çin nüfuzundan kopararak İslam ordularına açmıştır (Gibb, 2005, 114). Batıda aldığı ağır darbeye birlikte, Çin sınırlarına yaklaşmakta olan Tibet gibi bir potansiyel güç varken, içeride de bir isyan patlak vermesi Tang Hanedanının geleceğini oldukça zora sokmuştu. Bu zor durumda Tang imparatorunun imdadına yine bozkırlı topluluklar koştu, fakat her şeye rağmen 757 yılından itibaren İmparatorluğun nüfuzu kırılmaya başladı (Gibb, 2005, 115).

An Lushan isyanı ve devamındaki iç isyanlar konusunda genel bir bakış açısıyla bakıldığında, bu isyanların ve Tang yönetiminin zor günler geçirmesinin en büyük sebeplerinden biri de Tibet saldırılarıyla mücadele edilmesiydi. Uygurlar, Tanglardan daha çok ekonomik kazanımlar elde etmek istiyorlar, onları karşılıklarına almayı pek düşünmüyorlardı. Tibetliler ise daha çok Çin topraklarına seferler düzenlemeyi, yeni topraklar elde etmek yolunu seçiyordu. Böylece Tibetliler, iki kuvveti de sıklıkla karşılıklarında gördüler (İzgi, 1986, 18-19; Drompp, 2005: XIII, 27-28).

Burada Tibet'e ayrı bir parantez açmak gerekir. Çünkü gücünün zirvesinde olan genç dağlılara Tibet artık dar gelmişti. Kuzeye doğru fetih hareketlerine girişerek, Çin'i içine düştüğü

bu zor durumda daha da mahvetmeye yeminliydi. Asya'nın o dönemde askeri güç anlamında parlayan yıldızı olan Tibet, Çin'e bağlı olan güneydeki Nanzhao (Günümüzde Yunnan) devletçliğini kendine bağlayarak, burayı askeri üs olarak kullanıp Çin'e karşı saldırının merkezi durumuna getirmek istedi. Nanzhao kralı bu durumu kullanarak Çinli yöneticilerden imtiyaz istedi ve barış teklif etti. Ancak barış teklifine pek de sıcak bakmayan Çin, kuvvetlerini Nanzhao'ya yığarak savaşı başlattı. Burada ağır bir yenilgi alan Tang Çin'i, Nanzhao kralının Tibet devletine itaat etmesine yol açtı (752). Çin'in güneyinde olan Yunnan bölgesi, kuzeyden gelen askerler için alışılmışın dışında bir hava ihtiva ediyordu. Nemin yanında bir de sıtmanın yoğun olduğu bölgeye gelen Çin kuvvetleri burada tutunamadılar. 753 yılında bir kez daha Nanzhao'ya harekât düzenleyen Çin, sıtma sebebiyle yolda birçok askerini kaybetti. Nanzhao seferinde neredeyse 200.000 askerini kaybeden Çin, bölgeyi Tibetlilere bırakmak zorunda kaldı ve Çin'in güney batısında güç dengesi Tibet tarafına geçti (Huang, 1971, 105-7).

755 yılında patlak veren An Lushan isyanı Çin'i çok derinden sarstığı gibi, gücünün zirvesinde olan bir Tibet devletine ve Uygurlara Çin'in iç işlerine müdahale fırsatı verdi. Hatta Tibetliler bu isyandan sonra imparatorluk başkenti Chang'an'ı 763'te ele geçirdiler (Petech, 1990, 8-9). Dolayısıyla Uygur ve Tibetliler, An Lushan isyanıyla birlikte Çin hâkimiyeti konusunda bir takım ihtilaflar yaşadılar ve de çıkar çatışmalarının tarafı oldular. Uygurlar ve Tibetliler, yer yer birbirleriyle savaştılar da, bazen de Çin'e karşı birlikte hareket ettiler. Fakat en nihayetinde yine kendi sonlarını kendileri getirdiler.

An Lushan isyanı, Çin'de hâkimiyet mücadelesi veren Uygur ve Tibetliler arasında ileriki dönemlerde hizipleşmelere yol açmıştır. Çünkü yükselen bir güç olarak Uygurlar güneye inerken, gücünün zirvesindeki Tibet de kuzey batıya doğru hareket etmişti. Tibetliler, özellikle Doğu Türkistan'daki hâkimiyetini güçlendirmek istiyordu. Bununla beraber, Çin içlerine girip alabildiğince ganimet toplayıp, halkını zenginleştirmek de Tibetlilerin hedefleri arasındaydı. Aslında Tibetliler, Çin'e sadece yağma faaliyetleri için sefer düzenlemiyorlar, aynı zamanda fetih hareketlerinde bulunup yeni topraklar elde etmenin peşinde gidiyorlardı. Bunun tam aksi olarak Uygurlar ise yağma faaliyetlerini ön planda tutuyor, Tang Hanedanına verdiği desteğin karşısında şehirleri yağmalıyor ve Çin'in toprak bütünlüğünü bozma teşebbüsüne girmiyordu. Bu yüzdendir ki, Tang imparatorları Tibetlilerdense, Uygurları kendi yanlarına çekip ortak hareket ediyor ve Uygurların istediği taşınırları hediye ediyorlardı. Hatta Çinli devlet adamları aradan yarım asır geçtikten sonra bile Uygurların kendi topraklarında gözü olmadıklarına kanaat getirmişlerdi (Huang, 1971, 176-78). Ancak Çinliler, Tibet'e çok güvenmiyorlar, onların Çin'in topraklarında gözü olduklarını hissediyorlardı. Tang imparatorları bu konuda haklılar,

çünkü An Lushan isyanıyla birlikte Tibetliler Çin'e yardım teklifinde bulunup, toprak elde etme girişimlerine başladılar. İşte bu yüzdendir ki Çinliler, Uygurların yağma faaliyetlerine göz yumup istediklerini veriyorlardı. Uygurlar, en azından Tibetliler gibi Tang topraklarında istila faaliyetlerinde bulunmuyorlardı. An Lushan İsyanı Uygurları ve Tibetlileri karşı karşıya getirdi. Çünkü her iki devlet de bu isyanı bastırmak için Tang yönetimine başvuruda bulundu (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 55).

Bu dönemde gerçekleşen olaylar, Uygur ve Tibet çatışmasını kaçınılmaz hale getirdi. Bu durum aslında Tang yönetiminin Uygurlara ve Tibetlilere yaklaşımından kaynaklanmaktaydı. Beckwith'e göre Çinlilerin Tibetlilere karşı katı bir tutum içerisinde olup, Uygurlara karşı daha yumuşak davranmasının üç sebebi vardır. Öncelikle Tibet Devleti'nin topraklarını genişleterek Çin merkezine yakınlaşması, Çin'deki Soğdu tüccarların Uygurlara karşı sempati ile bakması ve bu konuda Çin yönetimini etkilemeleri ve son olarak da Tibet siyasi teşekkülünün daha merkezi yapıda ve kurumsallaşmış olmasıdır (1993, 146; 2020, 153).

Çin kaynaklarında Tang döneminde sıkça "Hu" olarak ifade olunan Tibetliler ve Türkler, Tanglardan olmadıkları için haliyle onlara "yabancı"lardı (Chamney, 2012, 92). Çevredeki bu yabancılar, Tang topraklarına bu dönem boyunca tehdit oluşturdular. Bu yabancılar, "An" soyisimli ve Orta Asyalı kimselerdir. Fakat onların Türklükleri bazı yazarlarca tartışmalıdır. Bu görüşe göre "An" adı Buhara ve civarındaki memleketlerden Çin'e gelenlere verilen bir isimdir (Pulleyblank, 1951, 17). Pulleyblank, burada esasen bölgede yaşayan Soğd unsura vurgu yapmak istemektedir.

An Lushan, annesi Ashide soyundan olan bir Türk olmakla birlikte, babası Yanyan'ın bir Soğd veya Türk olduğu iddiası da mevcuttur (Pulleyblank, 1951, 18,28). Onun ailesi Gök-Türk topraklarında yaşamış Türk bir ailedir. 703 yılında doğan An Lushan, ailesiyle birlikte Gök-Türk sınırları içerisinde yaşarken 716 yılında Kapgan Kağan'ın tahttan indirilmesi sonucu Çin'e kaçtılar (Gömeç, 2011, 192). Bazı kaynaklara göre An Lushan'ın ailesi Buhara'da yaşayan bir Soğd ailesiydi. Ancak öyle olsa da An Lushan orada doğmamış, Çin'in bugünkü Liaoning eyaletinin Jingzhou kasabasında dünyaya gelmiştir (Chamney, 2012, 19).

An Lushan, 732 yılında koyun hırsızlığı yaptığı gerekçesiyle dövülerek idam edilecekken, kurnazlığı ve kabiliyetleri sayesinde Youzhou askeri valisi Zhang Shougui tarafından affedildi (Huang, 1971, 111). Askeri vali Chang, Tang imparatoru tarafından 733 yılında Longyou'dan Youzhou'ya atanmıştı. Vali Chang, An Lushan'ın üstün meziyetlerini fark ettiği için onu himayesi altına aldı (Pulleyblank, 1951, 30). Burada yükselen An Lushan,

becerileri sayesinde bir bir başarı merdivenlerini tırmandı ve imparator Xuanzong'un (713-756) dahi gözüne girmeyi başardı. İmparatorun da güvenini kazanan An Lushan, bazı garnizonların başına geçirildi. Zamanla kendi ve oğulları için kıymetli devlet görevleri de verildi. Son olarak Tang başkenti yakınlarındaki Hedong garnizonunun başkumandanlığını istedi ve Çin imparatoru tarafından bu göreve getirildi. İmparator, onun kendine olan sadakatinden şüphe etmemiş olacak ki, An Lushan'ın oğullarını dahi taltif etmiştir (Huang, 1971, 111).

Onun şöhretinin asıl nedeni An shi isyanı (Chamney, 2012, 1) da denen isyana önderlik etmesidir. Başarılı işlerinin ardından rütbesinin sürekli yükselmesiyle birlikte artık yönetimi ele geçirmeyi arzuladı. Tang kuvvetlerinin 751'de Talas'ta yenilmesi onun için bir nevi dönüm noktası olmuş olabilir. Çünkü bu yenilgiden sonra Tang kuvvetlerinin kendi askeri gücüne rakip olamayacağını düşünmesi kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu yenilgiyle birlikte Çin ordusu ciddi anlamda zarar görmüştü (Chamney, 2012, 15). Hedong garnizonunda mevzilenen An Lushan nihayet 755 yılında imparatora karşı ayaklandı (Taşağıl, 2015, 202) ve ivedi bir şekilde Tang başkenti Chang'an'a doğru ordularıyla birlikte yürüdü. İsyancılar Chang'an'ı ele geçirmeye gelirken, imparator ve ahalisi başkenti terk etti (Beckwith, 1993, 144).

Luoyang'ı alır almaz kendisini imparator ilan eden An Lushan'ın devletinin adı da "Büyük Yen Devleti" oldu (Baykuzu, 2014, 380). An Lushan'ın bu isyan hareketine karşılık olarak, onun oğlunun kellesini alan Tang imparatoru ordu hazırlamaktaydı. Fakat isyancılar hem başkent Chang'an'ı hem de doğu eyaletleri başkenti Luoyang'ı çoktan ele geçirdi (Gumilöv, 2019, 470). Bu olayla birlikte Tibetlilerin ve Uygurların boy göstereceği mecra artık Tang Hanedanının içine düştüğü iç isyandı. Batı'da Tang kuvvetlerini zorlayan Tibet, An Lushan isyanıyla birlikte daha rahat hareket ederek birkaç Tang şehrini ele geçirdi ve hemen akabinde Tanglara iç isyanı bastırma teklifinde bulundular (Huang, 1971, 111). Yine 756 yılında Uygurlar da bu isyanın bastırılması konusunda Tang kuvvetlerine yardımcı olmak için can atıyorlardı ki bekledikleri teklif Tang yönetiminden geldi (Gömeç, 2011, 193). Çin ordusunun içinde isyanı bastırmakla görevli Shatuo Türkleri de mevcuttu. Görülüyor ki bu isyanın içinde de dışında da Türkler ve Tibetlilerin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Yeni imparator Suzong (756-762), 756 yılında tahta geçer geçmez Uygur Kağanı Moyen Çor'a bir elçi göndererek, isyanı bastırmak konusunda anlaşma yolunu seçti (Çandarlıoğlu, 2004, 14). Bu antlaşmanın nişanesi olarak da imparator Suzong'a "Bilge Prenses" olarak anılacak bir Uygur prensesi gelin olarak verildi (Gumilöv, 2019, 473). Tangların Uygurlardan yardım talep etmelerindeki en büyük etken elbette ki Uygurların istediklerini aldıktan sonra Çin'e çok zorluk yaşatmayacağı düşüncesidir. Ancak Tibetlilere karşı mesafeli durulmasının sebebi ise, zaten

imparatorluğun güney ve batı kısımlarında o sıralarda Tibet yayılmasının gerçekleşmesidir. Nitekim en nihayetinde Tanglar akıllı politikalar neticesinde Uygur ve Tibetlilerden, politikaları doğrultusunda faydalanacak ve iki gücü birbirine kırdıracaktır. Nitekim her iki devletin de aynı dönemlerde iç karışıklıkla mücadeleden sonra çöküş sürecine girmesi Tang politikalarının başarısının bir göstergesidir.

Uygurların antlaşma gereği ilk icraatı, yine bir Türk boyu olan Tongraları 同羅 (Tongluo) kılıçtan geçirmek oldu. Tongralar An Lushan'ın isyanında ona destek olan Türk boyları arasındaydı. Neticede aslen bir Türk olan An Lushan'ı anlayacak kitle yine kendi gibi bozkırlı akrabalarıydı. Tongralara baktığımızda ise, onların reisleri Abusi 阿布思, Gök-Türklerden sonra 742 yılında 10.000 çadırdan fazla nüfusuyla birlikte Çin'e bağlanıp Shuofang'a sürüldüler (Taşağıl, 2004, 118). Bu isyan aslında Çinlilerin Türklerle olan savaşı değil de, Türk'ün Türk'le olan savaşıdır. Çünkü isyancıların çoğu Türk, isyanı bastırmak için uğraşanların çoğu da Türk'tür (Eberhard, 2019, 213).

Yine bir Türk boyu olan Pugulardan Pugu Huai'en, isyanın bastırılmasında büyük rolleri olacak olan Çinli bir kumandandır. Pugular 僕固, Doğu Gök-Türklerine bağlı Töles gruplarındandı. Bunlar, 626 yılından sonra Gök-Türklerin zayıflamalarının ardından, önce Sir Tarduşlara bağlandı ve nihayetinde 713 yılında Shuofang vilayetine gelerek Çin'e tabi olmuşlardı. Pugu Huai'en de adı geçen bu Töles boyuna mensuptur ve dolayısıyla Türk'tür (Taşağıl, 2004, 96,148). Onun isyanın bastırılmasında önemli bir rolü vardır. En nihayetinde görevi uğruna oğlunu dahi öldürmüştür. İsyana katılan Tongraların arasında Pugu Huai'en'in oğlu Pugu Ping de vardı. İsyana katılmasından dolayı oğlunun idamını kendi elleriyle gerçekleştiren Pugu Huai'en, Tanglara sadıqlığını da ispat etmiş oldu (Gumilöv, 2019, 473). Tang ordusu isyancılarla mücadele ederken, bir yandan da güneyden ve batıdan Tibetlilerin saldırılarıyla başa çıkmaya çalışıyordu. Tibetlilerle mücadele eden Tang ordusu çok sayıda askeri birliğini çekti ve isyancılara karşı gönderdi. Bu da Tibet'e büyük bir alan açıyordu.

757 yılında Çin'in içine düştüğü bu durumdan yeni fetihlerle çıkma gayesinde olan Tibetliler, Tanglara yardım etmek için elçilik heyeti gönderdiler. İmparator çok memnun olmuş gibi görünse de, bir süre sonra durumun vahametini gördü. Çünkü daha önce Suizhou, Weiwu ve Shibaozheng gibi şehirleri ele geçiren Tibetliler, bu yardım teklifinden sonra Çin'e bağlı birçok garnizon ve eyaletleri ele geçirdiler. Üstüne üstlük Uygurların hedefi olan Gansu bölgesi de Tibetliler tarafından işgal edilmişti (Huang, 1971, 111). Çin'in içine düştüğü durumdan istifade eden Tibetliler, 757 yılında ordularında bulunan Tangut ve Tuyuhunlarla birlikte

Xiping'i ele geçirdiler (Beckwith, 1993, 146). Dolayısıyla, Tangların ve Uygurların birlikte hareket etmesi tamamen stratejik bir harekettir. Çünkü Uygurlar, hedefledikleri bölgelerde Tibetlileri görmekten pek hoşlanmadılar, aynı zamanda da yardımla birlikte zenginleşmeyi de istediler. Çinliler de bir an önce bu isyandan ve Tibetlilerin işgal hareketlerinden kurtulmak amacıyla Uygurları yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla Tanglar Tibetlilerin işgal hareketlerindense, Uygurların yağma faaliyetlerine maruz kalmayı tercih ediyorlardı. Uygurlar hemen akabinde Pugu Huai'en komutasındaki Tang ordusuna yardımcı kuvvet olarak 4.000 süvari birliği gönderdiler (Chamney, 2012, 42).

Pugu Huai'en 757 yılında isyanı bastırmak amacıyla Uygur, Arap ve bazı Tibetli gruplarla birlikte Fengshui Nehri dolaylarında harekete geçmiş ve isyancıları tarumar etmiştir. Güçlerinin neredeyse yarısını kaybeden An Lushan isyancıları ağır kayıplar verdiler. Bu arada Pugu Huai'en başkent Chang'an'ı isyancılardan kurtardı. Bu sıralarda Uygur ordusu isyancılara ağır darbeler indirmekle vazifeliyken, görevlerinin karşılığını da almak istediler. Bu yüzden isyancılardan temizledikleri şehri yağmaladılar. İsyan 757 yılında biter gibi oldu, fakat isyancılar güçlerini toplayıp yeniden harekete geçtiler. Çaresiz kalan Tanglar yeniden Uygurların yardımına muhtaç kaldılar. 758 yılında Uygurlar, kendilerine karşı bir tehdit olan Kırgız seferiyle meşgullerdi (Drompp, 2005: XIII, 29). Tibetliler Tang sınırlarında etkinliğini gösterirken, Uygurlar da yaklaşık 50.000 kişilik Kırgız ordusunu yendi. Böylece Kırgızların Uygurlara karşı Tibet ve Çin'le olan iletişimi kesilmiş oldu (Mackerras, 1972, 66-67). Uygurlar, Tangların içine düştüğü bu durumu komutan Yabgu vasıtasıyla çözdüler. Batı bölgesi başkenti Luoyang asilerden Uygur yardımı neticesinde kurtulmuş oldu ve Tang imparatoru Suzong, kendi kızını Uygur kağanı Moyen Çor'a (Bayan Çor) gelin olarak gönderdi (Mackerras, 1972, 62; Taşağıl, 2015, 203).

Bu dönemde Uygurlar, Tang yönetiminin tabiri caizse kurtarıcısı oldular. Çünkü batı eyaletleri merkezi olan Luoyang Tibet işgali altındaydı. Bu işgalden oldukça muzdarip olan Tang yönetiminin imdadına Uygurlar yetişti. An Lushan isyanında ve devamında Tibetlilere karşı Çin yönetiminin yanında olan Uygurlar, 762 yılında Tibetlilere karşı ağır darbeler indirdiler (Samolin, 1964, 67-68).

Bu dönemde Çin'deki Türk nüfusu oldukça fazlaydı ve Uygur hükümdarı Böğü Kağan'ın da hedefi Çin'de kayda değer ölçüde söz sahibi olmaktı. Pugu Huai'en'in davetiyle Çin'e gelen Uygur ordusu, Tibetliler tarafından işgal edilmiş olan Luoyang'ı kurtardı. 762'deki Luoyang seferinde Tibetlileri mağlup eden Böğü Kağan'ın Uygurları hem ticari hem de siyasi başarılar elde ettiler (Kafesoğlu, 2017, 128).

758 yılında Tanglar ve Uygurlar arasında yapılan antlaşmada, Uygur kağanı Çin imparatorunun kızını aldı. Bununla birlikte artık Çin ve Uygur devletleri birbirlerine denk kuvvetler olmuştu (Gumilöv, 2019, 475-77). Bundan sonra isyancılara son darbeyi indirme işi Türk asıllı Tang generali Pugu Huai'en tarafından idare edilecek orduya düşmüştü. 762 yılında Uygur kağanı olan damadı Böğü Kağan'ı ikna eden Pugu Huai'en, isyancılara darbe üstüne darbe indirdi. 762 yılında Luoyang'ı isyancılardan temizleyen Uygurlar, Çin'den ganimetini almayı da ihmal etmedi ve şehir yağmalandı (Chamney, 2012, 47).

Buna rağmen olası Tibet-Uygur birlikteliğini önlemek için verdiği tavizlerle Tanglar, Uygur hâkimiyetini iliklerine kadar hissediyorlardı. Tang topraklarında artan Tibet saldırılarına binaen, Çin imparatoru oğlunu Uygurlardan destek istemek için gönderdiğinde dahi bu açık bir şekilde görülüyordu. Çünkü İmparatorun oğluna ve Çin elçilik heyetine Uygurlar tarafından türlü hakaretler edildi. Tang prensine Uygur dansı oynaması için emir veren Uygurlar, reddedilince Tang prensine olmadık hakaretlerde bulundular ve ekibinin bir kısmını öldürdüler (Chamney, 2012, 47).

Çin'i kasıp kavuran bu şiddetli isyan yedi buçuk sene kadar sürmüş, en nihayetinde 763 yılında da son bulmuştu. İsyân bastırıldı fakat halk fakirleşmiş, nüfus neredeyse yarı yarıya azalmış ve Tanglar eski gücünü arar olmuştu. Bir de Tibetlilerin Tang topraklarındaki faaliyetleri de iyice artmıştı. Çünkü Çin'in içine düşmüş olduğu bu güç durumu kendi lehine kullanmak isteyen ve gücünün zirvesinde olan bir Tibet Devleti vardı. An Lushan isyanı bitse de artık Çin'in başı Tibetlilerle beladaydı.

763 yılında Tibetliler Longshan'ı (Ejderha Dağı) aşarak Tang başkenti Chang'an'a girince, bölgede Tibet'in hegemonyası tescillenmiş oluyordu. Sonrasında Tibet fetihleri devam etti ve Shaanxi bölgesinin batısında kalan kısımların çoğunu ele geçirdiler (Peteck, 1990, 9). 763'te Longyou'nun doğu kısımlarını ve hemen akabinde Tang başkenti Chang'an'ı ele geçirdiler (Beckwith, 1993, 146). Bu sıralar doğal olarak Uygurlar da düşmanlarının başarısından çekinmekteydi. Tibetlilerin fetih hareketleri sonucu Tang Devleti'nin Batı ile olan iletişimi kesilince, bu durum onları Tibetliler yerine, daha ılımlı düşmanları olan Uygurlara doğru itti. Böylece Tibetliler ve Uygurlar arasındaki mücadelelerin ve sınır anlaşmazlıklarının temeli atılmış oldu. Tang politikaları neticesinde Uygurlar Tibetlilerin karşısına konumlandırıldı. Aslında Uygurları Tibetlilere karşı hareketlendiren en büyük etkenlerden birisi, Tibetlilerin 763 yılında modern Gansu eyaleti topraklarının tamamını ele geçirmesi oldu (Kiçanov, 1975, 47).

Eylül 763'te Tang başkenti Chang'an'a giren Tuyuhun ve Tangutlardan müteşekkil 200.000 kişilik Tibet ordusu, Tangların yeni hükümdarı Daizong'un (762-779) başkenti terk etmesine yol açtı. Daizong, işgal edilen başkenti terk edip derhal Shenzhou'ya kaçtı. Bu arada Tibetliler Chang'an'a girdikten sonra burada kendilerinin belirlediği kişiyi imparator ilan ettiler, fakat Chang'an'ın işgali bir ay bile sürmedi ve Tibet'in bu girişimi sonuçsuz kaldı (Tucci, 1967, 28). Başkent Tang kuvvetlerince geri alınınca imparator Daizong geri döndü. Aslında Tibet'in Çin'i işgal girişimleri konusunda Tang siyaseti dengeli davranmamış olabilir, çünkü An Lushan isyanı çıktığında Uygurlarla birlikte yardım teklifinde bulunan Tibetlilerin teklifleri geri çevrilmişti. Tibet'in Chang'an'a girişine giden sürecin başı aslında buydu. Ancak Tanglar Tibetlilerin gücünden zaten çekiniyordu. Bundan sonra 764 yılında Sichuan'a girmeyi deneyen Tibetliler, yer yer başarılı olsalar da en nihayetinde Tang kuvvetlerince püskürtüldüler (Huang, 1971, 113-18; Gumilöv, 2019, 480). Tang generali Guo Ziyi önderliğindeki birlik 764 yılında Tibetlileri tarumar etti ve geri püskürttü (Mackerras, 1972, 78).

Chang'an'ı ele geçirdikten sonra Tibetliler, 758-760 yılları arasında yoğun olarak saldırı altında tuttukları 764'te Liangzhou'yu, 766'da Suzhou'yu ve 776'da da Guazhou'yu ele geçirdiler (Beckwith, 1993, 149). Dolayısıyla isyanı kendi lehinde kullanmak isteyen Tibetlilerin, Çin'in zenginliğinden fayda sağlamak isteyen başta Uygurlar olmak üzere Türk gruplarıyla karşı karşıya kalmamaları mümkün değildi. Tibet yayılcılığı Doğu Türkistan bölgesine de ulaşmış, Hexi dolayları Tibet akınlarına maruz kalmışsa da buralardaki Tibet nüfuzunun önündeki engel Uygurlardı. Bu Tibet baskısını Uygurlar, neredeyse Doğu Türkistan'daki Hoten şehrinde yer alan Lop bölgesine kadar hissettiler ve karşı durmaya çalıştılar. Fakat 766 yılına kadar son derece hızlı ilerleyen Tibet ordularına karşı etkinliklerini kaybettiler (Samolin, 1964, 68).

Sonuç olarak, Çin'de vuku bulan bu isyanın tarafları Çinlilerin yanı sıra Uygurlar başta olmak üzere Türkler ve Tibetliler olmuştur. Neticede isyanın bastırılmasında büyük etkisi olan Pugu Huai'en de Töleslerin Pugu boyuna mensuptu. An Lushan'ın kendisi de bir Türk olduğundan dolayı, isyancılar arasında Türkler ve diğer bozkırlılar da mevcuttu. Nitekim isyanın asıl kazananı olan Tibetliler de, ordusunda bulundurduğu Tuyuhunlar ve Tangutlarla birlikte gücünü Tang topraklarında hissettirme gayretindeydi. Uygurlar, Tangların davetiyle isyanı bastırmaya yardımcı olmak amacıyla geldiler. Fakat Tibetliler, Çin'in içine düştüğü durumdan faydalanmak için geldiler. İşte taraflar burada birbirlerinin varlığından rahatsız olmuşlardı. Çünkü Tibetlilerin de Uygurların da nihai hedefi olan Tarım Havzası'na egemen olmak gayesi, her iki otoriteyi birbirine karşı oyunlar kurmaya sürükledi. Başlarda biraz dengeli

giden Uygur-Tibet ilişkileri zamanla yerini çatışmalı alanlarda şiddetli muharebelere bıraktı. İlk olarak Pugu Huai'en isyanında birlikte görünen Uygur-Tibet birlikleri, daha sonraki süreçte karşı karşıya gelmek zorunda kaldılar. Yine bu iki devletin çatışması durumunda kârlı taraf olan Tang Hanedanı, bir süre daha ayakta kaldı. Ancak bu isyan sonunda Tang Hanedanı, Anxi bölgesindeki ticari nüfuzunu kaybetti. Nitekim bu da onların Orta Asya ile olan bağlantısının kesilmesi anlamına geliyordu. Tangların yaşadığı bu olumsuzlukların aksine bölgede iki kazanan vardı ve onlar da Tibet ve Uygur devletleriydi. Çünkü Gansu'ya doğru genişleyen iki kuvvet, İpek Yolu'nun da hâkimiyetini sağlamıştı (Chamney, 2012, 48).

2.2. PUGU HUAİ'EN İSYANINDA (764) UYGURLAR VE TİBETLİLER

An Lushan'ın ordusu 763'te Luoyang'da bertaraf edilince ortada bir tehlike daha kalmıştı. Tanglar yaklaşan bu tehlikenin "Tibet" olduğunun farkındalardı. O sıralarda başkent Chang'an'ı yağma eden Tibetlileri General Guo Ziyi dağıttı (Baykuzu, 2017, 5). An Lushan isyanını bastıran Pugu Huai'en, başarıları sayesinde yükselmesi beklenirken, istediği siyasi güce ulaşamayınca yanına aldığı Tibetli ve Uygurlarla isyan hareketine kalkıştı (De Guignes, 2019: I, 579). Görünüşe göre isyana kalkışmak üzere olduğu söylentisi yayıldığından dolayı okların kendisine doğru döndüğünün farkında olan Pugu Huai'en, Tang yönetimine karşı bayrak açtı (Baykuzu, 2017, 5-6).

Pugu Huai'en Tang hanedanı için yaptığı her şeyin karşılığını almak istedi. Askeri anlamda daha fazla yetki almak ve değer görmek isteyen Pugu Huai'en, hainlikle suçlanarak yerinden edildi. Onun yerine imparator Guo Ziyi'yi mükâfatlandırınca, işler Tang Hanedanı için daha da zorlaştı. Bunun üzerine kendine bağlı ordularla birlikte isyana kalkışan Pugu Huai'en, Tibetlilerin desteğiyle gücünü iyice arttırdı (Eberhard, 2019, 214).

Neticede Tibetlilerin Pugu Huai'en'e destek olması kaçınılmaz bir gelişmeydi. Çünkü An Lushan isyanından beri Çin içlerine nüfuz etmeye çalışan Tibet'e uygun koşullar bu sefer Pugu Huai'en tarafından oluşturuldu. 764 yılında Pugu Huai'en'in askerleri ve Tibetlilerden oluşan isyancı ordu Tang başkenti Chang'an'a doğru saldırıya geçti. 762-764 yıllarında Tibetlilerin yıllıklarına yansıyan bu isyanda Tibetliler, Çin topraklarını ağır bir saldırıya maruz bıraktılar. Başbakan ve beraberindeki Tibet ordusu Chang'an'a girdi ve şehir yağmalandı. Çin imparatoru şehri terk etti ve Tibetlilerce yeni bir imparator atandı (Dotson, 2010, 132,136).

Bu saldırı her iki taraf açısından bir hayli güç olsa da, bir süre sonra Tang güçleri Tibetlileri püskürttü. Ancak geçici de olsa başkenti işgal eden Tibetliler, hızlarını kesmek istemediler ve hemen akabinde Liangzhou'ya bir saldırı düzenleyip burayı ve Shaanxi'nin batı

kısmını ele geçirerek 764'te Türkistan ve Çin sathının arasına hâkim oldular (Petech, 1990, 9). Liangzhou'da bulunan Hexi garnizonu askeri yetkilileri ise, Tibet saldırısına karşı daha fazla tutunamayarak Gansu bölgesine doğru çekildiler. Çünkü Tibetliler, 763'te 200.000 kişilik ordularıyla Gansu'ya doğru ilerlemiş, Shaanxi'ye girmiş ve neredeyse başkent Chang'an'a gelmişlerdi (Mackerras, 1972, 27; Almas, 2010, 141). Onların iyi bir şekilde ilerlediğini gören Pugu Huai'en, işini daha sağlama almak için damadı olan Uygur kağanı Böğü'yü de isyana davet etti. Böylece Tang ordusunun karşısında Pugu Huai'en taraftarları, Uygurlar, Tibetliler ve onların yanında aynı soydan gelen Tangutlar, Xianbei kökenli Tuyuhunlar ve Nula boyu bulunmaktaydı (Mackerras, 1972, 78). Bu müttefik topluluklar, yaklaşık 300.000 kişilik orduyla 764-765 yılları arası Fengtian ve Tongzhou'ya hareket ettiler (Baykuzu, 2014, 394; Yıldırım, 2021, 49). Pugu Huai'en Tibetlileri kuzeyden, Tangutları doğudan, Tuyuhunları batıdan saldırıya geçirdi. Uygurlar ise Tibetlilerle birlikte hareket edecek, onları takip ettikten sonra buluşacaklardı (Baykuzu, 2014, 395).

Bu aşamada Uygurlar ve Tibetliler ortak bir gaye adına birbirlerine temkinli de olsa güvendiler. Çünkü her iki güç de en nihayetinde birbirlerine rakip olduklarının farkındaydı. Yukardaki müttefik kuvvetler, Tang başkenti Chang'an'a doğru saldırıya geçtiler. Bu ordu Chang'an yakınlarındaki Fengtian bölgesine ulaştınca, başkent ahalisi hayli korktu ve bir kargaşa ortamına sürüklendiler. Uygur-Tibet gücünden hayli çekinen Tang imparatoru Daizong'a bazı bakanları tarafından başkentten ayrılması teklif edildi. Ancak bir kısım bakanı da bu teklife itiraz edip sonuna kadar direnilmesini teklif etti. Daizong şehirde kalarak müdafaa kararı aldı. Bu kararla birlikte moral gücü yükselen Çin ordusu, Tibetlilere karşı Fengtian'de galibiyet elde etti. Saldırı başarıya ulaşamayınca Tibet ordusu geri çekilmeye başladı. Ardından Tang ordusu tarafından bir gece baskısıyla tarumar edilen Tibetliler, yaralarını sarıp hedeflerini değiştirdiler. Yönünü değiştiren Tibetliler, bu sefer yine Chang'an yakınlarında bir yerleşim merkezi olan Liquan'a saldırmaya başladılar. Tibetlilerin gazabından nasibini almak istemeyen Liquan halkı, derhal şehirlerini terk edip kaçmaya başladılar. Ancak bu sefer de Shaanxi'de darbe alan Tibetliler kuzeye doğru çekildiler. Pinzhou civarında müttefiki Uygurlarla buluştular. Tang hanedanının hiç de istemediği bir şey oldu ve Tibet-Uygur güçleri birleştiler (Gumilöv, 2019, 481-82).

Bu Tanglar için korkunç bir şeydi. Neticede yükselen güç olarak iki devlet, Tangların en büyük rakipleriydi. Zaten bu dönemde Orta Asya'nın neredeyse her alanında bu üç devlet söz sahibiydi. Tibetliler ve Uygurlar, Tang hanedanına karşı mücadelelerinde elbette ki birbirlerine karşı daha dikkatli davranıyorlardı. Her iki müttefik de ileride birbirlerine karşı

hâkimiyet mücadelesine gireceklerinin farkındaydı, fakat şu anda ortak bir düşman olarak Tanglar vardı.

765 yılında Tibet ve Uygur güçleri, ordularını birleştirerek başkent Chang'an'a saldırıya geçtiler. Yine aynı sene Pugu Huai'en'in ölüm haberini alan müttefikler arasında birden bire anlaşmazlıklar zuhur etti (Biçurin, 1950: I, 250; De Guignes, 2019: I, 579). Her şeyin pamuk ipliğine bağlı olduğu anlaşıldı. Çünkü bu uyumsuz iki kutbu birleştiren bir güç olan Pugu Huai'en, artık hayatta değildi (Mackerras, 1972, 28).

Tang generali Guo Ziyi, Pugu Huai'en ve yardımcılarının öldürülmesine kızan Uygurların ve Tibetlilerin arasını açmayı planladı (De Guignes, 2019: I, 579). Zaten Uygurlar ve Tibetliler Qinyang şehrini kuşattıkları sırada dahi birbirleriyle ihtilaflar yaşıyorlardı. Şehre hangi grubun önce gireceği konusunda anlaşmazlığa varan iki kuvvet, Guo Ziyi tarafından çok geçmeden ayrı düşürüldüler. Guo Ziyi Uygurlara elçi göndererek, birlikte Tibetlilere karşı saldırı yapma teklifini ilettiler (Baykuzu, 2017, 6-7).

Uygurlar ve Tibetliler arasındaki bu anlaşmazlıktan faydalanmak isteyen Çinli kumandan Guo Ziyi, Uygurları sadece kendisinin ikna edebileceğini düşündüğünden dolayı, onlara Tibetliler karşısında birlikte hareket etme teklifini bizzat kendisi Uygur otağına giderek ilettiler (Baykuzu, 2017, 8). Guo Ziyi, Tang Hanedanı ve Uygurlar arasındaki eski antlaşmaları hatırlatarak Uygurları yanına çekmeye çalıştı. İlişkilerinin Uygurlarla dostane seyretmesini isteyen Çinli kumandan, Uygurları ikna etti ve birlikte Tibetlilere karşı bir ordu toplamaya hazırlandılar (Yıldırım, 2021, 51). Görüldüğü üzere Pugu Huai'en'in ölümü Tibetliler ve Uygurların arasını açtı (Taşağıl, 2015, 205). Uygurların Tang hanedanını ekonomik açıdan "destekçi" olarak görmeleri bunda etkili olabilir. Neticede Uygurlar, onlardan fazlaca ipek kumaş vb. şeyleri haraç olarak elde ediyorlardı. Dolayısıyla Uygurlar için önemli olan zenginlik ve imparatorun teklif edeceği değerli eşyalardı. Bu yüzden Tibetlilerle olan ilişkilerinde sürekli olarak gelgitler meydana geliyordu.

Tang kumandanı Guo Ziyi'nin çabalarıyla çok da direnç göstermeden ikna olan Uygurlar (Baykuzu, 2017, 9), Tibetlilere karşı yapılacak seferi kabul ettiler. İki ordu ani bir şekilde ordularını düzenleyip sefer başlattılar (İzgi, 1986, 21). Bundan haberi olan Tibet güçleri, arkalarında birçok şey bırakıp derhal kaçtılar (De Guignes, 2019: I, 580). Tibetliler ve Uygurlar arasındaki ilişkiler yeniden gerildi ve her iki kuvvet savaş pozisyonu aldı. Gansu dolaylarında Uygur-Tang kuvvetlerine yakalanan Tibetliler ağır kayıplar verdiler. Bu baskınla Uygurlar,

Tibetlilerin neredeyse tüm hayvanlarını elde ettiler (Biçurin, 1950: I, 251). Bu olayla ilgili Tang kayıtları şöyle söyler:

Tarih 2.11.765'i (?) gösterdiğinde, Çin'in Shuo-fang öncü birliği komutanı Po Yüan-kuang ile Uygurlar Ling-tai'de buluştular. Uygur ve Tang güçleri, kar ve sisin yoğun olduğu bir gece vakti Tibetlilerin kamp kurdukları yere baskın yaptılar. Tibetlileri bozguna uğratan Uygur ordusu, 50.000 Tibetliyi imha ettiler. Bununla birlikte 10.000 kadar tutsak ve beraberinde Tibetlilerin tüm hayvanları (Öküz, deve, koyun vs.) ele geçirildi. Daha önce Tibetlilerin ele geçirdiği 5.000 civarındaki Tang ahalisi de ellerinden kurtarılmış oldu (Mackerras, 1972, 83).

Dolayısıyla Tang siyasi kurnazlığı yine devreye girdi ve kendi siyasi yaşamına tehdit olarak ortaya çıkan iki gücü birbirine düşman etti. Birinden faydalanarak diğerini alt ettiler.

Tibetlilerle olan savaşta Uygurların iki şamanının dediğine göre, ordu savaş yapmayacak ve ulu bir kimseyle görüşüp dönecekti. Şamanların dediği çıkmış ve hatta bu savaşta Tibetliler donarak ölmüş, bu da şaman sayesinde olmuştu. Şamanlar rüzgâr ve kar dualarıyla, Uygur ordusu karşısındaki Tibetlileri etkisiz hale getirmişti (Çandarlıoğlu, 2004, 18).

Elbette ki bu askeri desteğin Uygurlar açısından bir kazanımı olmalıydı. Yaptıkları işin karşılığını almak için Tang sarayına geldiler ve imparator Daizong onlara ipek kumaşlar hediye etti. Ancak Tang hazinesi son yıllarda baş gösteren isyanlar ve savaşlar neticesinde boşalmıştı. Uygurların isteğine yetişemeyen Tang hanedanı, zararlı olduklarını bildikleri halde Uygurlarla at karşılığında ipek kumaş ticareti yaptılar. Daha çok sakat ve kötü atları gönderen Uygurlar, bir süre boyunca Tang yönetimini Tibet tehlikesi sayesinde baskı altında tuttular (Chamney, 2012, 48). Askeri desteğin karşılığını az bulan Uygurlar, at ve ipekli kumaş takasında kendilerinin kârlı olduklarını bildikleri için çok tepki göstermediler. Memurlarına dahi para ödemekte güçlük çeken Tanglar, Uygurların isteklerine çaresiz boyun eğmek zorundaydılar. Çünkü Tanglar, Uygur ve Tibetlilerin bir daha birleşmesini istemiyorlardı. İki bozkırlı kavim birleşirse kendileri için ne kadar tehlikeli bir durumun ortaya çıkacağını bilen Tanglar, Uygurların her isteklerini yerine getirdiler (De Guignes, 2019: I, 580-81; Yıldırım, 2021, 52).

2.3. HEBEİ İSYANINA GİDEN SÜREÇTE TİBETLİLERİN VE UYGURLARIN DURUMU

Yükselen bir güç olarak bu dönemde Tibetlilerin hedefi akrabaları olan Nanzhao prensliğiydi. Zaten bu akrabalıktan dolayı her iki siyasi güç arasında ilişkiler dengeli

ilerliyordu. Gücünün zirvesinde bir devletin başında olan Khri-srong Ide-btsan (755-794), Tibet Devleti'nin sınırlarını Çin'in kuzey batısına doğru genişletmek istiyordu. Tibetlilerin buradaki amacı, ticari yollar üzerinde hâkimiyet kurma meselesiydi. Devletin gücünün farkında olan Srong-btsan, ticaret yolları üzerinde kurduğu kontrol mekanizması sayesinde zenginleşmek, bölgenin ve hatta dünyanın sayılı güçleri arasında olmak için planlar yaptı.

767 yılında Srong-btsan, Huang He'nın (Sarı Irmak) aşağı kısımlarındaki Lingzhou kalesini kuşatma işine girişti. Bunun akabinde Guo Ziyi derhal başkent Chang'an'ı korumak için harekete geçti (Huang, 1971, 124). 20.000 kişilik Tibet ordusu Lingzhou'ya yığıldı. Fakat burada Tibetliler, bölge halkının yoğun bir tepkisiyle karşılaştılar. Mukavemet gösteren Lingzhou halkı, Tibetlilerin başarısız olmasını sağladı ve Tibetliler gözünü Shaanxi'ye çevirdi. Ancak burada Tibetliler, yerel halk tarafından hoş karşılanmadı. Halkın desteğiyle kuvvetlenen Çin ordusu Tibetlileri burada da mağlup ettiler ve Tibetliler bir kez daha yönlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Bu gidişatı değiştirmek adına Tibet ordusu, yönünü Gansu'ya doğru çevirdi. Gansu'daki ekinlere büyük oranda zarar veren Tibet ordusu, Tang ordusu karşısında galip gelse de bir müddet sonra püskürtüldüler. Tanglar ve Tibetliler arasında bu şekilde süregelen bir karşılıklı savaş hali mevcuttu. 775 yılına kadar Tanglar ve Tibetliler arasında barış heyetleri gönderiliyor ve uzlaşmanın yolları aranıyordu ki, bu tarihte savaş yeniden başladı. 778'de Nanzhao devletçığının de desteğini arkasına alan Tibet orduları, Tanglara saldırılara devam ettilerse de, bu iki güç Tang ordularına karşı muvaffak olamadılar. Ancak kuzeyde bir problem vardı. Uygurlar Çin'in kuzey bölgelerine doğru nüfuz etme hareketlerine giriştiler. Tang ordusu bir yandan da Uygurlarla mücadele halindeydi. Bunu fırsat bilen Tibetliler, derhal Dunhuang'a doğru ilerleyip orayı kuşatmaya başladılar. Tang-Uygur çatışması devam ederken, Uygurlar bırakıp döndüler. 780 yılında Tibetlilerin hedefi gerçekleşti ve Dunhuang ele geçirildi (Gumilöv, 2019, 486). 775 yılında Tibetlilerin bu saldırgan tutumlarından en çok etkilenenler de Uygurlar oldu. Tibetliler, Shaanxi'nin batısında Uygurları tarumar edip kaçmalarına neden oldular (De Guignes, 2019: I, 581).

Tibetliler Khri-srong Ide-btsan döneminde zaten en güçlü dönemlerini yaşıyorlardı. Bir Tibet yazıtında denildiğine göre Tibet hududu, Tibet'in tüm dört yönüne doğru genişlemişti. İmparatorluğun sınırları Ta Zhig¹³ (Maveraünnehir'deki Araplar) coğrafyasından Gansu yakınlarındaki Longshan'a kadar uzanıyordu (Richardson, 1964, 6,7).

¹³ Chavannes'a göre Ta Zhig (Dashi), İranlıların Araplara verdikleri bir addır. 8. yüzyılda Orta Asya'da İslam fetihleriyle birlikte bölge Arap nüfusunu da barındırdığından dolayı böyle bir tanımlama yapılmış olması

Savaş bir müddet sonra sonlandırılınca barış görüşmelerine geçildi ve burada Tibet'in Çin'i zorlayan "eşit statü" isteği vardı. Yeni saldırıların yaşanmaması adına Çinliler bu isteği kabul ettiler ve antlaşmayı Jingshui nehri civarında bir yerde yaptılar (Kiçanov, 1975, 48). Aslında burada Uygur etkisi devreye girdi. Çünkü 780 yılında Uygur ticaret kafilesini hunharca katledilmişti. İmparator Dezong (780-805) zamanında Tanglar, Uygurların Çin'deki ticaretten sorumlu ismi Tudun'un ticaret kervanını mahvettiler. Bin kadarını öldürüp, mallarına el koydular. Bu olay neticesinde Tang-Uygur ilişkisi gerilmişti. Her iki lider de birbirlerine resti çekmişti. Dezong'un bu dönemde Tibetlilerle yakınlaşması işte bu sebeple oldu. Yani Uygurlar ve Tibetlilerin Çin'deki etki alanlarında verdikleri hâkimiyet mücadelesi Tangların güncel siyasi tarafgirliğini tayin etti. Ancak bir müddet sonra Dezong hatasını 784 yılında Chang'an'ı terk etmesiyle anladı. Çünkü Tibetliler, Tang hanedanı topraklarını doğal genişleme alanları olarak gördükleri için, onları yok etme işine giriştiler (Almas, 2010, 145).

781'deki Hebei isyanı, Uygurlarla mücadeleler ve Nanzhao kuvvetlerinin Tibet tarafına geçmesiyle, Tanglar müşkül duruma düştü. Tang stratejisi Tibet'i kendi tarafına çekip, Uygurlara karşı birlikte hareket etmektir, fakat bu plan suya düştü. Çünkü Tibet'in Tang topraklarında gözü vardı ve onlar genişlemekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Tibetliler tam bu zamanlarda, istedikleri İpek Yolu'nun önemli güzergâhlarının bir kısmını ele geçirdiler. Bununla birlikte, onların hedefleri artık Kuça ve Hoten'i ele geçirmektir (Gumilöv, 2019, 487). Akabinde Tibetliler bir yandan, Uygurlar bir yandan, kuşatma altına alınan Tang toprakları umumi bir keşmekeş altındaydı.

Ancak Tibetliler ve Uygurlar yine bir çıkar çatışmasına girmesi muhtemel iki siyasi unsur olarak göze çarpıyordu. Çünkü İpek Yolu'nun önemli bir kısmını ele geçiren Tibetliler, yönünü Kuça ve Hoten'e çevirdi. Zaten 755-760 yılları arasında Tibetliler Gansu ve Shaanxi'de hâkimiyet kurmuşlardı (Gumilöv, 2019, 488). Kaşgar, Kuça, Karaşar, Hoten ve Beşbalık şehirleri, Uygur ve Tibet devletleri arasında artık tampon bölge oldu. Dolayısıyla bir sürtüşme meydana gelecekse buradan zuhur edecekti. Çin ise bu dönemde sürekli olarak Tibetlilerle mücadele halindeydi ancak Uygurları Tibetlilere karşı koymak için yanında tutma stratejisi geliştireyordu. Çünkü Tibetliler doğrudan Tang topraklarına yerleşirken, Uygurlar ise yağma izni verilmesi ve bazı haraçlar neticesinde hoş tutulabiliyordu. Zaten Uygurlar da Çin'in zenginliğinden kendilerine pay çıkarmak istiyorlardı.

muhtemeldir. Dolayısıyla Dashi olarak bahsedilen yer için, Tibetlilerin Batı'da ulaştıkları ve Araplarla karşılaştıkları Maveraünnehir bölgesi kastedilmektedir.

Ancak, Uygurlar 778 yılında Tang kuvvetlerine saldırdılar. Bu durum en çok Tibetlilere yaradı. Uygurlar için bu saldırının asıl hedefi yağma yapmak, dolayısıyla Çin'in zenginliğinden faydalanmaktı. Böğü Kağan devrinde yapılan bu yağma faaliyeti neticesinde Uygurlar başarısız olmuş, Tang kuvvetleri tarafından püskürtülmüşlerdi (Çandarlıoğlu, 2004, 18). Bu olay sonucunda misilleme olarak, Uygurların Çin'deki ticari işlerinden sorumlu Tudun'u ve kafilesi, Tanglar tarafından kılıçtan geçirildi (Taşağıl, 2015, 206).

2.3.1. Hebei İsyanında (783-784) Uygurlar ve Tibetliler

Uygurlar 779 yılında beklenmedik bir gelişme yaşadı. Böğü Kağan, Çin siyaseti nedeniyle sürtüşme yaşadığı Tun Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Bunun akabinde tahtı ele geçiren Tun Baga Tarkan, *Alp Kutluk Bilge* sanıyla bundan sonraki Uygur kağanlarının selefi oldu (Çandarlıoğlu, 2004, 21). Yeni Uygur kağanı ile Tang imparatoru Dezong (780-804), evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurarak Tibet'e karşı bir ittifak antlaşması gerçekleştirmek istediler. *CFYG*'e göre Uygur kağanı Tun Baga Tarkan, Mochuo Tarkan'ı, Uygur generali Duolan ve beraberindeki heyeti 787'de Tang sarayına yolladı. Bu heyet Tang sarayına yine *CFYG*'in abartılı yorumuna göre haraç olarak bazı ürünler getirdiler (Mackerras, 1972, 92).

788'de Tibetlilere karşı bir kez daha ittifak kararı alan Uygur ve Tang yönetimleri, evlilik antlaşması yaptılar. 788'de Uygur prensesi Tang başkentine yollandı (Yıldırım, 2021, 60,63). Çin kaynaklarının abartılı yorumlarına göre Uygur kağanı Tang imparatoruna şöyle seslenmiştir: "*Eskiden biz ağabey-kardeştik, ama şimdi ben senin damadın ve yarı-oğlunum.*" Bunun akabinde o sıralarda görüştükları Tibet elçilerini azarlayıp hakaret eden Uygurlar, Tanglara hediye olarak 2.000 at ve 1.000'den fazla erkek (köle) göndermişlerdir (Mackerras, 1972, 96).

Tanglar ve Uygurlar savaş halindeyken birden bir araya gelip Tibet'e karşı birlik olmaları hususu, açıkça bir Tang siyaseti başarısıdır. Çünkü Tanglar, Tibet'i yanına çekerek çok daha müşkül duruma düşüklerini gördüler. Tibet kralı Khri-srong Ide-btsan bu sıralarda Tang topraklarındaki iç isyanlara destek verdi. Tibetliler, bu isyanlardan faydalanıp Çin'in aciz duruma düşmesini bekleyerek İpek Yolu'na ve bölgeye tamamen egemen olma düşüncesiyle beraber, Doğu Türkistan'ın egemenliğini çoktan sağlamışlardı. Bu bölgenin iki hak sahibi daha vardı. Bunlar Tanglar ve en önemlisi de Uygurlardı. Uygurlar ve Tanglar antlaşmadan önce, 784 yılında Çin'deki Hebei isyanına kurtarıcı olarak Tibetliler davet edilmişti. Tibetlilerin Çin topraklarına saldırmalarına rağmen Tanglar, Uygurların isyancılarla hareket ettiğini düşündüler ve bu yüzden de denize düşen yılanı sarılır misali Tibetlilerden yardım istediler. Hebei isyanında Uygurlar isyancıların yanındayken, Tibetliler de Tangların yanında yer aldılar ve iki

güç yine karşı karşıya geldiler. Tang stratejisi, yine Uygur ve Tibetlilerin birbirlerine karşı hasmane duygular beslemelerine neden oldu. Uygurlar ve Tibetlilerin bu mücadelesinden Tang destekli Tibetliler galip çıktı ve isyancıları büyük oranda püskürttüler (Beckwith, 1993, 149).

Tibetliler isyanın bastırılmasına yardımcı oldular. Buna rağmen Tanglar, Tibetlilerin isyancılarla işbirliği yaptıklarını düşündüler. Çünkü tam bu isyan sırasında Çin’de bir salgın patlak verdi. Bundan dolayı Tibet’in, isyanın bastırılmasında salgından daha fazla etkisinin olmadığını düşünen Tanglar, onlara istedikleri tavizleri vermediler. Buna kızan Khri-srong Ide-btsan, ordusuna Çin’i tarumar etme emri verdi. Bunun akabinde Tibet ordusu Yangzhou, Lingzhou ve Xiazhou gibi kaleleri ele geçirdi. Tang ordusu antlaşma yoluna gitmek istedi, fakat Chang’an’da buluşan heyetler iyiden iyiye ipleri kopardı. Bundan sonra Tibetli kumandan Shang derhal saldırı tertip etti ve Shanxi bölgesi ele geçirildi, halkının bir kısmı alıkoyulup Tibet’e götürüldü. Shaanxi’nin Tibet için ayrı bir önemi vardı. Bu zamana kadar Tibet’in Doğu Türkistan ve İpek Yolu hâkimiyetinin tamamlanmasında önünde bir engel teşkil eden Shaanxi, artık Tibetlilerce ele geçirildi (Gumilöv, 2019, 491-92).

Tibetliler artık Ordos, Xizhou ve Yanzhou’yu ele geçirinince, Tanglar çareler bulmaya çalıştılar. Çünkü Tibetliler buralara girerken surları yakıp yıkıyorlar ve halkı kılıçtan geçiriyorlardı. Bunun üzerine Tang bakanlarından Li, planını Tang imparatoruna sunarak, Uygurlarla bir barış yapılmasını istedi. Başlarda imparator Uygurlarla yapılacak bir barışı tercih etmeyeceğini bildirdi. Yanlarına Arapları çekmeye çalışan Tanglar, Arap-Tibet çatışmasını desteklediler. Gelişen ve genişleyen Tibet İmparatorluğu bu sıralarda Orta Asya’nın ortalarına kadar gücünü hissettirmeye başlamıştı. Buna mukabil Arap Halifeliği ile de karşılıklı mücadeleler içerisine giren Tibetlileri daha da zorlamak için Tanglar, Araplarla iyi ilişkiler kurmaya çalıştılar. Akabinde Uygur kağanına da istediği prensesi verdiler. Böylece olası bir Tibet saldırısına karşı Uygur-Tang birlikteliği de sağlanmış oldu (De Guignes, 2019: I, 582-83).

787’de Dunhuang ve Kuça tamamen Tibetlilerin kontrolüne geçti (Grousset, 2011, 138). Hami ele geçirilince Tibetliler artık Taklamakan çölü civarında mevzilendiler. Beşbalık ve Kuça artık Tibetlilerin yanı başlarında hedefte duruyordu (Beckwith, 1993, 152-53). Dolayısıyla Uygurlar da Tibetlilerin kendilerine doğru geldiklerini düşünmüş olacaklar ki, Tangların destek taleplerini olumlu karşıladılar. Uygurlar ve Tibetlilerin hedefindeki iki önemli şehir Kuça ve Beşbalık söz konusu olunca iki kuvvet de çatışmaya hazırды. Artık yeni işbirlikleri ve ortaklıklar kurulmaya başlandı. Bu olaylardan sonra Tibetlilerden dost olmayacağını anlayan Tanglar, kurtarıcı olarak Tibetlilerin karşısına Uygurları getirmeyi planladılar. Tang

topraklarına tehdit olan Tibet'e karşı Uygurların desteğini alan imparator Dezong, 787 yılında Çinli prenses talep eden Tun Baga Tarkan'a ancak 788'de olumlu bir haber verdi. Çünkü Dezong Uygurlarla ittifaka önceleri yanaşmıyordu. Evlilik ittifakından sonra, artık Tanglar ve Uygurlar, Tibetlilere karşı birlikte hareket ettiler ve savaş yeniden başladı (Almas, 2010, 145-46; Gumilöv, 2019, 492-93). Uygurların desteğini almakta pek gönüllü olmayan imparator Dezong, bir müddet bunu direktse de, sonunda bu desteği kabul etmek zorunda kaldı (Huang, 1971, 150). Uygur Kağanı *Alp Kutluk Bilge* (Tun Baga Tarkan), Tang imparatorunun bir evladı olduğunu ifade etmekle birlikte, Tibetlilere karşı yaşanacak olan mücadeleye hazır olduğunu da beyan ediyordu. Bu sırada Uygurlarla temas halinde olan Tibet elçilerine hakaret edildi ve onlarla ilişkiler kesildi (Çandarlıoğlu, 2004, 24). Bundan sonra Tibet ve Uygur güçleri savaş pozisyonu aldı. Çünkü Tanglar evlilik akdiyle ittifakı onaylamış, Uygurların Tibetlilere karşı tutumu da bu dakikadan itibaren yeniden şekillenmişti.

Görüldüğü üzere Tangların politikası yine Uygurlar ve Tibetlileri birbirlerine düşman etti. Kurnaz bir devlet aklıyla hareket eden Tanglar, Uygurları ve Tibetlileri birbirlerine kırdırdı. 790 yılındaki savaşta Uygurlar kaybetti ve Tibetliler bölgede daha da güçlü bir konuma sahip oldular (Beckwith, 1993, 154).

Sonuç olarak Hebei İsyanı, Tibet-Uygur çatışmasını derinleştirmiş ve ikili ilişkilerin belirgin yaralar aldığı bir hale sürüklemiştir. Çünkü Uygurlar ve Tibetliler artık savaşın şiddetini arttırdılar. İki devlet, bundan sonra barışın pek de mümkün olamayacağı bir döneme girdi. Bu iki güç, Türkistan tarihinde önemli roller oynadılar. Tibetliler 7. yüzyılda, Uygurlar da 8. yüzyılda devletlerini oluşturmuşlarsa da, her iki devlet, birbirleriyle giriştikleri mücadeleler sonucu siyasi otoritelerini muhafaza edemedikleri bir hale getirdiler. Onların bu bitmek bilmez savaşları en çok da Tang yönetimine yarıyordu.

3. XİNJIANG'DAKİ UYGUR-TİBET MÜCADELESİNDE MUHTELİF TÜRK TOPLULUKLARININ ROLLERİ

Bu başlıkta öncelikle Xinjiang adı verilen bölgenin coğrafi konumu ve buranın 8. yüzyıl öncesindeki durumu hakkında bilgiler verilmesi doğru olacaktır. Nitekim 8. yüzyıla gelene kadar bu bölge, birçok defa Türk ve Tibetli boyların hâkimiyet mücadelesi verdiği bir bölge olmuştur.

Xinjiang (Doğu Türkistan), günümüzde "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi" adıyla Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlıdır ve ülkenin batısında konumlanır. Bölgenin kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda Moğolistan, doğusunda Çin,

güneyinde de Tibet bulunur. Güneybatısında Pakistan ve Keşmir bulunan Doğu Türkistan, batıda ise Tacikistan ve Kırgızistan'la sınırdadır (Özey, 2015, 317).

Çinliler eski zamanlardan beri coğrafi adlandırmaları kaynaklarında detaylı olarak bulundurmışlardır. Çin kaynaklarında bulunan Xiyu (Batı bölgeleri) tabiri, Çin'e göre batıda olan her yer için kullanılmıştır. Bu adlandırma Han Hanedanı'ndan (M.Ö. 206-M.S. 220) itibaren başlamıştır. Bu tabirin genel olarak tüm Orta Asya'yı, Hindistan'ı, İran'ı ve hatta Anadolu'yu dahi kapsadığı söylenir (Onat, 2012, 13). Kürşat Yıldırım'a göre bu Xiyu tabiri Çinlilere Hunlardan geçmiştir. Xiyu tabirinin Hunlardan Çin'e geçmesinin kanıtı ise, Hunların idari teşkilatlanmada batı-doğu şeklinde yapılanmalarıdır. Dolayısıyla Kürşat Yıldırım'a göre Doğu Türkistan coğrafyası Hunlara ait topraklardı (2012, 425).

Adı geçen bölge çoğu zaman Türk kavimlerinin hüküm sürdüğü sahalar olmuştur. Hunlardan Uygurlara kadar neredeyse tüm Türk devletleri bölgede etkisini bir dönem hissettirmişlerdir. 445'te Doğu Türkistan coğrafyasına hâkim olan Shanshan Krallığı¹⁴, Kuzey Çin'de Türk unsurunun baskın olduğu bir siyasal oluşumla kurulan Kuzey Wei hanedanı (Tabgaçlar) tarafından ilhak edildi ve bölge Tabgaç yönetimine katılmış oldu. Sonrasında 5. yüzyılın başlarında bozkırdan gelen bir kasırga olan Rouran devleti, Tabgaçlardan bu coğrafyayı aldı. 300'lü yılların başlarında Çin bir iç bölünme yaşayarak kuzey ve güney olmak üzere iki siyasi teşekküle ayrıldıktan sonra, kuzey batı bölgeleri yabancı kavimlerin istila hareketlerine sahne oldu. Bunlar arasında Xiongnu (Hun), Xianbei ve Tubo (Tibet) kavimleri vardı (Zhang, 1996: III, 289-90). Çin kaynaklarına göre bu zamanlarda Çin'in kuzeybatı dolaylarında Hu dili konuşulmaktaydı.

Belh'in doğusu, Bedahşan'ın batısı, Ceyhun'un güneyi ve Hindukuş dağlarının kuzey taraflarına verilen coğrafi bir ad olan Toharistan'da (W. Barthold, 1979: XII, 399-400; Salman, 2012: XLI, 214-15), 5. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine Eftalitler çıkmıştı. Bu yüzyılın sonuna kadar tüm Toharistan'a, Pamirlere ve Afganistan'ın önemli bir kısmına Eftalitler hâkim oldular. Eftalitler ortaya çıkıp genişlemeye başladıkları bu tarihlerde, yani 5. yüzyılın sonlarında, Doğu Türkistan'a da sahip oldular. 479'da Turfan, 497-509 yıllarında Karaşar ve Urumçi dolayları, yine aynı zamanlarda Kaşgar ve Hoten dolaylarını ele geçiren Eftalitler, tüm Doğu Türkistan'a egemen oldular (Litvinsky, 1996: III, 144).

¹⁴ Han Hanedanı dönemindeki (M.Ö. 206- M.S. 220) kayıtlara göre Shanshan devletinin asıl adı Loulan idi ve devletin başkenti bugünkü Doğu Türkistan'ın Çin sınırına yakın olan yerleşim yeri Çarkılık'tı. Bkz.: Onat, 2012, 20.

560-563 yılları arasında Gök-Türkler Rouran ve Eftalitleri yendikten sonra Doğu Türkistan ve civarına hâkim olan devlet konumuna erişti. Ancak bu durum 640 yılında Gaochang'ın Tanglar tarafından alınmasına kadar devam edebildi. İlerleyen yıllarda Tanglar, Kumul (Hami), Turfan ve Beşbalık'ta kendi idari sistemlerini oturtular. Tibetlilerin 7. yüzyılda Orta Asya'nın kaderini değiştirmesinden payını bu bölgeler de aldı. Tibetliler, müttefikleri olan Türgiş ve Karluklarla beraber bu bölgeye bir dizi saldırılar gerçekleştirdiler. Ancak bir süre sonra yine Tang yönetimi bölgede ağır bastı. Anxi (Kuça) Generalinin kontrolü altında yerel yönetim birimlerine bölünen bölge, yaklaşık 150 yıl kadar Dört Garnizon olarak anılmaya başlandı (Zhang, 1996: III, 290).

Tibetlilerin Doğu Türkistan'daki varlıkları, 3.-4. yüzyıllardan bu yana onların ataları olan Di ve Qiang boylarının faaliyetleri doğrultusunda bilinmekteydi (Yıldırım, 2012, 430). 783 yılında imzalanan Çin-Tibet barış antlaşmasının kazanımı olarak Tibetliler, hatırı sayılır ölçüde bölgede imtiyazlar elde ettiler (Beckwith, 1993, 149-50). Aslında tam anlamıyla 7.-9. yüzyıllarda, yani Tibet imparatorluğu döneminde bölgede etkin bir şekilde varlıkları bilinmekteydi. Bu açıdan bakıldığında, Kürşat Yıldırım'ın değerlendirmesine göre Doğu Türkistan'daki Tibet varlığı sonradan işgal yoluyla gerçekleştiği için, Tibetliler bu sahanın ilk yerleşenleri arasında sayılmazlar (2012, 430).

Tibet devletinin Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti esasen 7. yüzyılda başlamıştır. Çünkü genç Tibet devletinin en güçlü hükümdarlarından *Bang-so-mar-po* unvanıyla bilinen (Tucci, 1973, 61) Srong-btsan Sgam-po'nun, 649-650 yılları arasındaki ölümünden sonra bile Tibetlilerin fetih hareketi devam etmiş, 666 yılından sonra Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşgar Çin nüfuzundan kurtarılmıştır (Tucci, 1967, 27). Sonrasında 670 yılında ise bu Dört Garnizon için yapılan savaş Tibet zaferiyle sonlanmış (Thomas, 1931, 823). Fakat Tibetliler, 694 yılında bu şehirleri kaybetmişlerdir. Genç Tibet devletinin buraları ele geçirmesindeki amaç, bölgedeki ticaret yollarının hâkimiyeti meselesidir.

8. yüzyıl itibarıyla Türkler ve Tibetlilerin Doğu Türkistan'daki hâkimiyet mücadelesi ileri safhalara ulaştı. Sadece Uygurlar nezdinde değil, birçok Türk kavmi bu coğrafyada meskûnlardı. Örneğin 766 yılında Karluklar Kaşgar'a sahip oldular ve buranın yönetimini uzun bir süre ellerinde bulundurdular. Genellikle Tibetlilerle ittifak halinde olduklarından dolayı Uygurlarla çekişmeler yaşadılar, fakat Tibetliler onlara desteklerini esirgemediler. Bundan dolayı da bu dönemden itibaren Kaşgar ve civarı Türk-Tibet çekişmesine sahne olmuş bir bölgedir (Ercilasun, 2013, 24-25).

Daha net bir ifadeyle, Turfan ve civarının 756 yılında Tibetlilerce yeniden alınması, 758-760 yılları arasında Tibet ordularının Çin hududundaki Liangzhou bölgesini ele geçirmesi, 760'ta Gansu ve 766'da da Suzhou şehrinin alınması Doğu Türkistan hâkimiyetinin Tibetlilere geçmesini sağlamıştı (Beckwith, 1993, 149). 755'ten sonra Kaşgar ve civarındaki nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışan Tibetlilerin en büyük rakipleri de, kuzeyden gelen ve Kuça'da mevzilenen Uygur birlikleri oldu (Malyavkin, 1992, 225-26).

Karluklar ise, Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Uygur-Tibet mücadelelerinde özellikle 8.-9. yüzyıllarda Tibet lehine hareket ettiler. 8. yüzyılda Tibet'in Doğu Türkistan'daki fetih hareketlerine destek veren Karluklar, Tibetlilerle birlikte Türkistan içlerine de yöneldiler. Bu birlikteliğin Karluklar adına en somut kazanımı 766-775 yılları arasındaki Kaşgar hâkimiyetinin elde edilmesi oldu (Samolin, 1964, 69). 766'da Batı Türklerine karşı Tibetlilerle birlikte hareket eden Karluklar, Türgiş sahasında etkin bir role kavuştuktan sonra Tibetlilerle birlikte Uygurlara karşı Kaşgar'da üstünlük kurmaya çalıştılar (Pritsak, 1951, 275). Karluk-Tibet birlikteliğinin Uygurlara karşı kazanımı olan Kaşgar'ın hâkimiyeti, Omeljan Pritsak'a göre 766-775 yılları arasındadır (1951, 276).

8. yüzyılın son çeyreğinde Uygurlar ve Tibetliler arasında en çetrefilli geçen savaşların sebebi aslında Beşbalık meselesiydi (Mu, Wang, 1996: III, 357). Tun Baga Tarkan (779-789) yönetiminde Uygurlar, bu dönemde Tibetliler ve Shatuo Türkleri ile Beşbalık'ta yoğun bir şekilde mücadele ettiler (Taşağıl, 2015, 206). Çünkü burada ikamet eden Türk kökenli kabilelere egemenliğini hissettiren bir Uygur Kağanlığı vardı. Ancak Tibetlilerin de genişleme sahası içine giren Beşbalık, çatışma sebebi oldu. Bu arada Shatuolar, Karluklardan bir kol ve Gök-Türk bakiyeleri (Ak giyimli-elbiseli Türkler¹⁵), Uygurların hâkimiyetinden pek hoşnut değillerdi ki, bir süre sonra 789'un kış aylarında Tibetlilerle birleşip Beşbalık'taki Uygur nüfuzuna karşı isyan ettiler. Üstüne üstlük o dönemde bu Ak Giyimli Türkler ve Karluklardan üç kabile Uygurlara tabiiydiler (Beckwith, 1993, 154; Yıldırım, 2021, 67-68). Bu Türk kabileleri, Uygurların fazla maliyet yüklerinden dolayı isyan etmişlerdi (Günay, 2007, 185). Nitekim Uygurlar, Beşbalık civarındaki kabilelerden, tüccarlardan ve Çinli memurlardan hayli yüksek vergiler alıyorlardı (Beckwith, 1993, 153-54). İsyân neticesinde Çinliler de payına düşeni aldılar. Çünkü Beşbalık, Tibetliler ve Türk grupları lehine düşünce, Çinli komutan Yang Xigu, Xizhou'ya kaçmak zorunda kaldı (Mackerras, 1972, 103). Ancak XTS'ya göre, 791'de Çinli

¹⁵ XTS'da Beyaz Gözlü Türkler olarak, *Jiu Tang Shu*'da ise Ak Giyimli Türkler olarak kaydedilmişlerdir.

komutanın peşine düşen Tibetliler ve Türk grupları, onu alıkoyup bir süre sonra da öldürdüler (Mackerras, 1972, 104).

Uygur kağanı Duolusi (789-790) zamanında gerçekleşen olaylarda, Shatuo Türkleri ve Tibetliler birleşerek bu isyanı Çin yönetimine karşı gerçekleştirmişlerdi. Fakat bölgede Çinlilerden daha çok sözü geçen Uygurlar, güçlü rakipleri Tibetlilerin kendi soydaşlarıyla işbirliği içerisinde olmasına müsaade etmemek adına savaşa dâhil oldular. Nitekim Beşbalık mücadelelerinin asıl sebebi, Uygurların bölgede güçlü rakipleri Tibetlilere karşı alan kaptırmamak içindi (İzgi, 1989, 21-22). Uygurların Beşbalık'ta Tibetlilere karşı mağlubiyetinin en kuvvetli sebeplerinden biri, muhtelif Türk gruplarının Tibetlilerin safında yer almalarından dolayı olmalıdır ki, daha sonra birkaç defa Tibet gücünü kırmayı deneyen Uygurlar başaramamışlardır (Samolin, 1964, 69).

8. yüzyılın sonlarına doğru Kırgızlar da Tibetlilere dışardan destek sağlıyorlardı. Derhal harekete geçen Uygurlar, Tibetliler ve Türk Shatuo güçleriyle mücadele etmek zorunda kaldılar. Shatuolar, Uygurlara haraç vermektен vazgeçip güneydeki Tibetlilerle iş birliği yaptılar. Dolayısıyla Türk-Tibet ilişkilerini incelerken bu gibi taraf değiştirmelere sıkça karşılaşılmaktadır. Bu bakımdan Uygurlar ile Shatuolar arasındaki iplerin koptuğu tarih 786'dır (Taşağıl, 2015, 206). Bu andan itibaren Shatuolar, Uygurlara karşı bayrak açmışlardır. Hem de Uygurların can düşmanı olan Tibetlilerle birleşip savaşa kalkışmışlardır.

789 yılında Tibet ordusu Beşbalık'a girdiklerinde Türk müttefikleriyle birleşip 790 yılında şehri ele geçirdi (Gumilöv, 2019, 494). Ancak daha önce Uygur başbakanı Xie Yujia, Beşbalık'ı Tibetlilerin ve kendine isyan eden soydaşlarından kurtarmak için harekât düzenledi. Fakat Tibetliler, bu saldırıda Uygurları püskürttüler (Mackerras, 1972, 103). Sonrasında 788-789 seferinde Uygur başbakanı Beşbalık'ı geri aldı ve Tibet-Shatuo birlikteliğinin pek bir işe yaramadığı görüldü (Çandarlıoğlu, 2004, 23). Bir ara Tibetliler, bir ara da Uygurlar Beşbalık'ta hâkimiyeti sağladılar. Ancak bir süre sonra rüzgâr Tibetlilerin lehine esti. Çünkü Beşbalık ahalisi Tibetlilerin tarafını tuttu (İzgi, 1987, 36).

Uygurlar bu dönemde Beşbalık üzerine gelen Tibet ve bazı Türk kabileleri saldırılarına karşı müşkül duruma düştü. Uygurların işini daha da zorlaştıran şey, Tibet-Shatuo birlikteliğiydi ki, iki müttefik Beşbalık'ta Uygurlara karşı saldırıya geçmişlerdi (Biçurin, 1950: I, 254-55). Uygurlara vergi vermektен bıkmış ya da yönetimlerinden memnun olmayan Beşbalık sakinleri (Gök-Türk bakiyesi Ak Giyimli Türkler de dâhil) Shatuolar ve Tibetlilerle birlikte hareket etmeyi tercih ettiler (Golden, 1992, 160, 2013, 173).

790 yılında gerçekleşen çetrefilli mücadeleler sonunda Shatuolar ve diğer Beşbalık sakinleri Tibet'e bağlılık bildirdiler ve dolayısıyla bölgedeki Tibet hâkimiyeti kesinleşti. Tibet ve Türk gruplarının bu koordineli savaşı Tang ve Uygur kuvvetlerini zorda bıraktı. Çin'in Beşbalık garnizon komutanı Yang ile Uygur kuvvetleri Beşbalık'ı Tibetlilerden geri almak istedilerse de muvaffak olamadılar (Malyavkin, 1989, 313).

Aslında bundan sonra Doğu Türkistan'ın bazı kısımlarının durumu da bir muğlaklığa büründü. Çünkü Tibetliler neredeyse tüm Doğu Türkistan'a hâkim oldular. Tibetlilerin yanlarında ise yukarıda zikrettiğimiz Türk grupları vardı. Beşbalık'ın güney batı kısımlarında yer alan Kuça'nın durumu da belirsizdi fakat Tibetliler Kuça ve Beşbalık ile birlikte, Kaşgar'ı da ele geçirdiler. Böylece Shatuo Türklerinin desteğini alan Tibet İmparatorluğu, İpek Yolu güzergâhına sahip olarak Orta Asya'nın kaderinin değişmesinde önemli bir rol oynadı (Malyavkin, 1992, 215; Taşağıl, 2015, 206).

Eşgüdümlü olarak Uygurları sıkıştıran Tibetliler ve Karluklar, Doğu Türkistan coğrafyasına ve Çin içlerine doğru yayıldılar. Karluklar ortakları Tibetlileri hoş etmek adına Uygurlara ait olan Foutu Vadisi'ni ele geçirdiler (Mackerras, 1972, 104). Tibetlilerin ve Karlukların askeri başarılarından çekinen Uygurlar, kendisine bağlı kuzeybatı kabilelerini ve beraberinde tüm eşyalarını alıp başkentin güneyine getirdiler (Beckwith, 1993, 155). Bu sayede Uygur kabileleri, Tibet-Karluk tehlikesine karşı koruma altına alınmış oldu.

Karahoca'nın (Qocho) durumu da net değildi, önceleri Çin yönetimindeyken, 790 sonrasında Tibetliler tarafından ele geçirildi. Ancak Karahoca'nın batı kesimlerine nüfuz eden Tibetliler, burada Tang idaresini tehdit ediyordu. Üstüne üstlük bu sıralarda Uygurları da tehdit eden bir Tibet-Karluk birlikteliği vardı. Tibetliler Lingzhou'ya saldırdılarsa da, Uygurlar 791'de Lingzhou'da Tibetlileri yenmeyi başardılar (Beckwith, 1993, 155; Taşağıl, 2015, 207). Fakat bir müddet sonra Tibetliler, 783-849 yılları arası ve akabinde 860'a kadar Gansu'nun güneybatı dolaylarında, Liangzhou ve Xining civarında işgal hareketlerine devam ettiler (Grousset, 2011, 138).

Zizhi Tongjian ve *Jiu Tang Shu*'daki kayıtlara göre Lingzhou'yu ele geçiren Tibetlilere karşı Uygur ordusu, 791 yılında ani bir gece baskısıyla onları ateşe verip tarumar ettiler. Aynı yıl Uygurlardan bir elçilik heyeti Tang başkentine gitti. Kaynaklara göre Uygur kağanı Çin imparatoruna Beşbalık'taki yenilginin intikamına binaen, kalabalık bir Tibet-Karluk tutsak grubunu hediye olarak gönderdi (Mackerras, 1972, 106).

Burada Tibetliler Doğu Türkistan ile kendi merkezlerine olan alanın kontrolünü sağlamak adına, Sarı Irmak'ın akış yönüne doğru olan toprakları fetih hareketine girişmişti. Ancak Lingzhou'da karşılarına Uygurlar çıkınca hüsrana uğradılar.

Neticede Tangların yanına aldığı Uygurlar 789-790'da, Beşbalık'taki Çin muhafiz kalesine Tibet saldırısı akabinde yardım sağladılar (De Guignes, 2019: I, 583). Tangların istedikleri oldu ve kendilerine rakip olan iki önemli gücü yine birbirlerine kırdırdılar. Hatta Tibetlilerin arasında bazı Türk grupları da yer aldığından dolayı, aynı dili ve kültürü paylaşanlar da birbirlerine düşmanca tutum sergilediler.

Görüldüğü üzere bu dönemdeki Uygur-Tibet çatışmalarında, yine aktif olarak iki devleti politikalarıyla karşı karşıya getiren bir Tang siyaseti vardı. Uygurların daha fazla zenginleşme hayali de buna eklenince Uygur-Tibet çatışması Doğu Türkistan'ın dışına çıktı. Karşılaştıkları her yerde birbirleriyle çatışma halinde olan iki siyasi güç, şiddeti biraz daha arttırarak savaşmaya devam ettiler. İlaveten bu dönemde, Tibetliler birtakım sıkıntılarla da mücadele ettiler. Araplarla olan siyasi birliktelik 789 yılında Abbasi Halifesi Harun Reşid (786-809) tarafından sonlandırıldı (Hoffmann, vd., 1975, 44; Beckwith, 1993, 152-53).

790 yılında *Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan* öldürüldü ve yerine henüz 18 yaşında bile olmayan Achuo, *Feng Cheng* unvanıyla (790-795) kağan ilan edildi. Bu sırada Uygur başbakanı Xie Yujia Tibet seferindeydi (Mackerras, 1972, 100; Taşağıl, 2015, 207). Tibetlileri mağlup edip Beşbalık'ı aldıktan sonra ülkesine döndü ve tahtta değişiklik yaşandığını gördü. Yeni kağan tecrübeli kumandan ve devlet adamı Xie Yujia için olumlu şeyler düşünüyordu. Çünkü o, Tibet savaşından galibiyetle ayrılmış bir başbakandı. Tibet galibiyetinden ötürü yeni kağan *Feng Cheng* dahi başbakana bağlılık bildirdi. Onun tecrübelerinden faydalanmak isteyen *Feng Cheng*, Çin'den gelen hediyeleri başbakan ve askerlerine dağıttı (Çandarlıoğlu, 2004, 25). 791'in Aralık ayı sonlarında Uygurlar, imparator Dezong'a esir ettikleri Tibetli General Sha Zhi'yi hediye olarak gönderdiler. Dezong buna çok mutlu oldu ki, Yanxi kapısında hediyesini bekliyordu (Mackerras, 1972, 106).

Özetle, 789-792 yıllarında Beşbalık'ta ve Tarım Havzası civarında Orta Asya'nın kaderini değiştirecek savaşlar Tibetliler ve Uygurlar arasında cereyan etti. Birkaç yıl içinde Kuça ve Hoten'ı (791-792) da ele geçiren Tibetliler, böylece Tarım Havzasına sahip olmuşlardı (Beckwith, 1993, 155). Kaşgar civarında ise Karluklar vardı (Petech, 1990, 9) ve bu iki güç kısa süre de olsa birbirleriyle iyi geçindiler. 789-791 yılları arasında Tibet-Uygur çatışması Beşbalık civarında şiddetlenmişti. 791 yılında Uygurlar, Beşbalık'taki Tibet ve Karluk birliklerine

saldırdılar ve tutsakları da Çin imparatoruna hediye olarak gönderdiler (Mackerras, 1972, 107; De Guignes, 2019: I, 584). Sırderya'dan Doğu Türkistan'a kadar olan sahada Tibetliler lehine çabaları olan Karluklar, 790'lı yıllarda dört garnizonun savunulmasında da onların yanında oldular. 791'de Tibet-Karluk ittifakının, söz konusu garnizon şehirleri olan Hoten, Beşbalık, Kuça ve Karaşar'ın hâkimiyeti hususunda ağır darbeler alması, Uygurlar için yeni bir başlangıca işaret etmekteydi (Pritsak, 1951, 276; Shakabpa, 1967, 44).

Bu olaylardan sonra ibre tersine doğru dönmeye başladı. Ardından 792 yılında Uygurlar tarafından Tibetlilere savaş açıldı. Beşbalık'ta Tibetlilerle işbirliği içerisindeki tüm Türk kabileleri cezalandırıldılar. Tibet ordusu Uygurlar tarafından mahvedildi. Hız kesmeyen Uygurlar, 792 yılında Tibetlilerin elinden Karahoca'yı (Qocho) da aldılar (Beckwith, 1993, 156). Kuça için savaşa tutuşan iki kuvvet savaşı genişlettiler ve Tibet ordusu Youshu'ya girdi. Akabinde Kuça ve Agni civarını askerlerle güçlendiren Tibetliler, Uygurların gelişini beklediler. Kalabalık Uygur ordusu tarafından kuşatılan Tibet ordusu mahvedildi. Bu seri yenilgilerden sonra Tibetlilerin Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti tartışıldığı gibi, Çin'in güneyindeki vassalları Nanzhao tarafında da yankı uyandırdı. Akabinde Nanzhao, Tang yönetimine tabiiyet bildirdi (Beckwith, 1993, 156). Fakat bu yenilgilerden sonra bile, bölgedeki Tibet nüfuzu ayakta kalmaya devam etti. 8. yüzyılın sonlarına doğru Kuça ve Beşbalık için Uygur-Tibet çekişmesi yaşandığı sırada Kaşgar'ın büyük bir bölümü Tibetlilere aitti. Dolayısıyla Tibet'in bölgedeki nüfuzunun kırılmaması Kaşgar'ın hâkimiyetinden de kaynaklanmaktaydı (Malyavkin, 1992, 226).

Çin'in ticaret yollarına verdiği öneme binaen bazı önlemler alması bu dönemde kaçınılmaz olmuştu. İçteki isyanlar ve yanı başlarındaki Tibet tehlikesinden dolayı Tang imparatoru Daizong, Uygurların desteğine ihtiyaç duydu. Buna mukabil Yağlakar boyuna mensup Uygur Prensi Karı Çor Tigin, 794 yılında Çin'e destek olmak amacıyla “sol kuvvetler komutanı” olarak atandı (Alyılmaz, 2013, 12). Ancak 795 yılında hastalanıp vefat etti ve Daizong onun adına anıt bir mezar yaptırdı¹⁶. Çince ve Uygur Türkçesi ile hazırlanan bir kitabe de yaptıran Daizong¹⁷, bu dönemde Uygurlara verilen önemi gözler önüne sermiştir (Alyılmaz, 2013, 12-13; 2015, 289-98). Adına mezar taşı yapılan Karı Çor Tigin, Yağlakar Han

¹⁶ Karı Çor Tigin Yazıtı'nın Çince bölümündeki ifadelerle göre, Karı Çor Tigin henüz 20 yaşındayken 795 yılında hastalanıp ölmüş ve onun adına yapılan yoğ töreni 7 Haziran 795 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bkz.: Alyılmaz, 2015, 297.

¹⁷ Tang İmparatoru Daizong'un emriyle yazdırılan Karı Çor Tigin Yazıtı'nda 17 satır vardır. Yazıtın 1. ve 2. satırlarındaki iki sözcük aşınma dolayısıyla zarar görmüştür. İlgili sözcükler Alyılmaz tarafından çözümlenerek, metnin tamamıyla koordineli bir şekilde okunmuştur. Bkz.: Alyılmaz, 2015, 289.

Sülalesi'nden; Çabış Tigin'in oğlu; Han Tutuk'un yeğeni; Böğü Bilge Tengri Han'ın küçük kardeşidir (Alyılmaz, 2015, 295; Aydın, 2018, 83).

Uygurlar 9. yüzyıla doğru gelindiğinde, *Ay Tengride Ülüğ Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan* (795-805) zamanında Doğu Türkistan'a önemli bir sefer yaptılar. Bu dönem Uygurlar için önemli gelişmelere sahne oldu. Bu kağan döneminde en büyük rakip güç olan Tibetliler mağlup edildiler (İzgi, 1986, 34). Karluklar, Uygurları en çok uğraştıran Türk toplulukları arasındaydı. İsyan hareketi başlatan Karluklar, Uygurlar tarafından bastırıldılar. Kırgız seferi de bu dönemde yapıldı. En önemli sefer ise, Tibetlilere karşı yürütülen Doğu Türkistan seferiydi. Çünkü Doğu Türkistan bölgesinde Tibet nüfuzu had safhadaydı. Uygur kağanı Doğu Türkistan'daki Tibet nüfuzunu kırmak istiyordu. Bundan dolayı da iki devletin yine bu dönemde de birbirlerine karşı hasmane tutum sergilediği görülmektedir. Uygur Kağanı'nın Doğu Türkistan seferinin en önemli gayesi, tarımın yapıldığı ve yaşam şartlarının daha iyi olduğu bir sahaya sahip olmaktı. O bölgeyi Uygur yerleşimine açıp, onları iskân ettirmek Uygurların en büyük hedefleri arasındaydı. Ancak Uygurlar önlerindeki en büyük engel olan Tibetlilerle mücadele edilmesi gerektiğini çok iyi biliyorlardı. Tibetliler de o dönemde güçlerinden bir şey kaybetmiş değillerdi. Uygurların 795-805 yılları arasındaki Tibetlilerle mücadelesi ve Kırgız seferi aynı gaye içindi. Çünkü bu dönemde Kırgızlarla Tibetliler, Uygurlara karşı bir olmanın haricinde karşılıklı ticari ilişkilere de sahiptiler. Kırgızlar bol miktarda demir madenine sahiptiler. Bu madeni Tibetlilere de gönderiyorlardı. Savaş aleti yapımında kullanılan demirin, Kırgızlardan Tibetlilere yollandığını gören Uygurlar derhal Kırgız seferi düzenledi ve hem Kırgızları hem de Tibetlileri bastırdı. Uygurlar bu sayede hem düşman Tibetlilerin silah tedarikini kestiler hem de ticaret yoluna hâkim oldular. Böylece *Ay Tengride Ülüğ Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan*'ın faaliyetleri neticesinde, Tibetlilerin Doğu Türkistan'dan çekilmeye başladığı görüldü (Çandarlıoğlu, 2004, 26). Tibetlileri mağlup edip Turfan'ı da ele geçiren Uygur Kağan'ı, bu sayede İpek Yolu'nun önemli bir güzergâhını ele geçirdi ve bölgenin ekonomisinden yararlanma avantajını Tibetlilerden aldı (Taşağıl, 2015, 207). Yine bu dönemde Karluklarla yapılan savaştan da galip çıkan Uygur Kağan'ı, Kuça ve Karaşar'da da Tibet nüfuzunu kırdı.

Uygurlar ve Tibetliler arasında en büyük mücadelelerden biri de Turfan içindi. 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Turfan'ın durumu konusunda anlaşamayan iki güç, birbirleriyle fiili olarak çatışma halindediler (Petech, 1990, 11). Dolayısıyla Uygurlar ve Tibetliler arasında en büyük mücadeleler Gansu civarında gerçekleşti.

Tarım Havzası için mücadele halinde olan Tibet ve Uygur güçleri, Karahoca, yani Qocho (Gaochang) civarında yıpratma savaşlarını devam ettirdiler. Fakat bir süre sonra Tibet

ordusu bu savaş ortamından zararla ıktı. Karahoca civarında bir sakinleşme yaşandı ve bunun sebebi de Tibet ordusunun sıkışmasıyla ilgiliydi. Uygurlar, Karahoca üzerine saldırılara devam ettiler ve şehri sıkı sıkıya kontrol altında tuttular. Bu sıralarda şehrin akıbeti hakkında pek fazla bir şey bilinmese de, kent bazen Uygurlara, bazen de Tibetlilere geçti.

Türk ortakları Karluklar sayesinde Batı'da da etkinliğini arttıran Tibetliler, Uygurlara karşı sıkı bir ittifak halinde olmaya devam ettiler (Beckwith, 1993, 157). Tüm bunlardan hareketle, 7. yüzyıldan itibaren serpilip güçlenen, Çin içlerine ve Orta Asya'nın siyasi olaylarına başrol oyuncusu olan ve bunu bünyesindeki göçebe-oban grupların yanı sıra Türk boylarıyla başarmış olan Tibetliler, Türklere ve Türk kültürüne büsbütün uzak değildir. Nitekim Tibetlilerin Doğu Türkistan civarındaki hkimiyet kurmasındaki itici güç unsuru, bazı Türk topluluklarıdır. Ancak 9. yüzyıla birlikte Doğu Türkistan hkimiyeti Uygurlar lehine seyretmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

UYGURLAR VE MUHTELİF TÜRK BOYLARININ TİBETLİLERLE OLAN SİYASİ İLİŞKİLERİ (9.-13. YY.)

1. 9. YÜZYILDA UYGUR-TİBET MÜCADELELERİ

Kutluk Bilge Kağan, 795 yılında *Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluğ Bilge* unvanıyla tahta geçtiğinde kendisini Tibetliler, Karluklar ve Kırgızlarla mücadele ortamında bulmuştu. Bu dönemde Uygurlar, Tibetlilere saldırarak Doğu Türkistan dolaylarını, özellikle Turfan bölgesinin yönetimini ele geçirdiler (Günay, 2007, 187). Mezkûr Kağan'ın 805'deki ölümüne kadar Tibet-Karluk ittifakı dağıtıldı. Bu ittifak, bölgedeki Uygur nüfuzuna karşı çete savaşlarıyla müdahale ediyordu. Uygurlar bunun üstesinden geldiler ve Tibetlilere ağır darbeler indirdiler. Bu kağan Tibetlilerle mücadelesinde en büyük zaferini Turfan bölgesinde elde etmiştir. Çünkü o, Uygur hâkimiyetini Tibet engeline rağmen aşır Turfan'a kadar indirdi ve burada olan Tibetlilerle mücadele etti. Son olarak Uygur Kağan'ı Tibetlilerle birlikte, onların müttefikleri olan Karluklara da üstünlüğünü kabullendirdi (İzgi, 1989, 22). Dolayısıyla Tibetliler, İpek Yolu egemenliği için mücadele ettikleri bölgeyi kısmen Uygurlara kaptırdılar.

Tengride Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan (805-808) döneminde Uygurlar ve Tibetliler arasında Doğu Türkistan'da hâkimiyet kurma mücadeleleri hız kesmemiştir. Bu dönemin öne çıkan olayları, Tibetlilerle Uygurlar arasında yoğun bir savaş halinin oluşu ve bunun Uygurlar lehine yansımaları olmasıdır. Nitekim en önemli olaylardan birisi de, Doğu Türkistan'ın en önemli şehirlerinden olan Kuça'nın durumudur. 9. yüzyıla birlikte Doğu Türkistan'da hâkimiyetini yavaş yavaş kaybeden Tibetliler, hem burada hem de içte çatırıyordu. Uygur Kağanı güçlü ordusuyla Kuça'yı hedef olarak seçti ve savaş başladı. Kuça Savaşı'nda gülen taraf Uygurlar oldu ve Tibetliler Kuça'dan çıkarıldı (İzgi, 1986, 36, 1987, 23, 1989, 23).

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821) döneminde Uygur-Tibet ve Shatuolar nezdinde bazı olaylar cereyan etti. Shatuolar Beşbalık'ta Uygur nüfuzuna isyan ettikten sonra Tibet himayesine girmişlerdi. Ancak 9. yüzyıl başlarında Beşbalık şehrinin sahipleri Shatuolardı (Barthold, 2017b, 37). Bunlar devamlı olarak Tibetlilerle birlikte hareket etmeye başladılar. Bundan dolayı da Tibetliler onları, daha iyi faydalanmak adına Gansu bölgesine yerleştirdi (Alptekin, 2008, 44). Bu dönemde Tibetlilerle Türk Shatuolar arasından neredeyse su sızımıyordu. Tibet seferlerinin öncü birlikleri Shatuolar askeri bir güç olarak Tibet ordusunun önemli bir kesimini teşkil etmekteydi. Fakat tüm bu olumlu hava Uygurların

Liangzhou'yu almasıyla dağıldı. Uygurlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Shatuolar, Tibetliler tarafından sürüldüler (Çandarlıoğlu, 2004, 28; Alptekin, 2008, 44).

Adı geçen kağan döneminde Uygur Kağanlığı oldukça genişlemiş ve canlanmıştır. Peter Golden'a göre bunun en büyük sebebi, Doğu Türkistan hâkimiyeti konusunda Tibetlilerle olan rekabettir (1992, 161; 2013, 173).

1.1. TİBETLİLER VE UYGURLAR ARASINDA KALAN SHATUO TÜRKLERİ

Shatuo Türkleri, köken olarak Batı Türklerine mensupturlar. Shatuo, Çince "Kum Yığınları" anlamına gelmektedir ve buna binaen Shatuo Türklerini oluşturan Chuyue boyunun adı "Çöl"den gelmektedir (Alptekin, 2008, 32). 640'lı yıllara kadar Wusunların meskûn oldukları bölgelerde yaşayan Shatuo Türkleri, bu tarihten sonra Batı Türklerinin iç problemlerle meşgul olması sebebiyle Çin'e sığınmak için göç ettiler. 712 yılına kadar Çin'e tabi olan Shatuo Türkleri, bu tarihten sonra 800'lere kadar çoğunlukla Tibetlilere tabi oldular ve bazen de Tibet tehlikesi nedeniyle Uygurlara bağlılık bildirdiler (Eberhard, 1947, 15-16; Alptekin, 2008, 3).

Shatuolar 790 yılında Uygurların mali yüklerinden şikâyet ettikleri için, Çin-Uygur ittifakına Tibetlilerle bir olup savaş açmışlardı. Çin-Uygur ittifakı karşısında galip gelen Shatuolar ile Tibetliler birleştiler ve Tibetliler Shatuoları Gansu bölgesine yerleştirdiler. Bu tarihten itibaren Tibetlilerin hemen hemen tüm saldırılarında Shatuolar en ön saflarda yer aldılar (Schram, 1954, 132; Alptekin, 2008, 44; De Guignes, 2019: I, 596). Ancak bunun da bir sonu vardı. Shatuolar, Tibetlilerin yoğun geçen harplerinden şikâyet etmiş olacaklar ki, bir süre sonra Uygurların saflarında yer almaya başladılar.

794 yılında Nanzhao hükümdarı, Tibet'le olan ittifakını ve bağlılığını bitirdi. Nanzhao kuvvetlerinden yoksun kalan Tibet için, artık Uygurlara ve Tanglara karşı başarılı mücadeleler uzak görünüyordu. Çünkü bu sıralarda Uygurlar ve Tibetliler Liangzhou için savaşıyorlardı. 808 yılında stratejik önemi olan Liangzhou'yu Uygurlar Tibetlilerden aldılar. Bu durum, Uygur-Tibet çatışmasının yeni bir başlangıcı oldu (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 61). Hamileri olan Tibetliler, Shatuolardan gerekli desteği göremeyince onlara ceza verecekleri günü bekliyorlardı. Destek vermeyip Uygurların saflarına katılan Shatuolar (Taşağıl, 2015, 208), bir süre sonra Tibetlileri terk ettiler. Tibetlilere karşı isyan bayrağını açan Shatuo Türkleri, Ötüken dağlarına doğru hareket ettiler (Alptekin, 2008, 44; İzgi, 1987, 36). Liangzhou'yu Uygurlara kaptıran Tibetliler, bunun sorumlusu olarak Shatuoları gördüler (Beckwith, 1993, 163). Onları Sarı Irmak'ın dışına doğru sürmek isteyen Tibetliler, ummadıkları bir şeyle karşılaştılar. Daha önce 7.000 çadırılık nüfusuyla Tibetlilere tabi olan Shatuo Türkleri, Çin'e doğru göç etmeye

karar verdiler. Tibetlilerle yoğun geçen mücadeleler sonucunda Ötüken dağları bölgesinde de mağlup edildikten sonra Çin'e sığındılar ve sonrasında Çin hizmetine girdiler (Eberhard, 1947, 16; Alptekin, 2008, 45).

Shatuo Türklerinin reisi Jinzhong, oğluyla birlikte Çin'e doğru göç etti. 808 yılının yaz aylarında 30.000 kişilik kabileye liderlik eden Jinzhong, Ötüken Dağı'nın doğusuna doğru harekete geçti. Bu göç hareketini haber alan Tibetliler, derhal Shatuoları takip ettiler ve üç günde yetiştiler. Göç yolunda savaşla karşılaşan Shatuolar ağır kayıplar verdiler. Bir zamanlar Uygur ve Tanglara karşı ittifak halinde olan Shatuo Türkleri ve Tibetliler artık iki azılı düşman haline geldiler. Göç yolunda savaş bulan Shatuoların kayıpları neredeyse nüfuslarının yarısıydı. Üstüne üstlük Shatuo reisi Jinzhong da Tibetlilerin saldırısıyla öldürüldü (Schram, 1954, 132). Sağ kalan orduya komuta eden onun oğlu Chuye, Tangların Lingyan garnizonuna gidip sığındı. Garnizon komutanı, Tibetlilerden kaçan Shatuolara iyi muamele ederek onları Yanzhou'ya yerleştirdi. Shatuolar birçok hayvan verilmesinin yanında çok iyi bir şekilde ağırlandılar. Sonrasında da yerleri değiştirildi ve İç Moğolistan'daki Ordos bölgesine iskân edildiler (Schram, 1954, 132; Huang, 1971, 170-71; Alptekin, 2008, 44-45). Hülasa, Tibetlilerin yoğun askeri faaliyetlerinden rahatsız olan Türk Shatuolar, taraf değiştirdiler ve Liangzhou için Tibet-Uygur savaşında Uygurların yanında yer aldılar. Tibetliler bundan dolayı Shatuoları sürmek istediler, fakat Uygurlara sığınıp Tibet akınlarından sakınmak istediler (Çandarlıoğlu, 2004, 28). Görülüyor ki, 9. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan hâkimiyeti için Tibet ve Uygur devletleri yoğun bir mücadele halindedir. Bu siyasi ortamdan faydalanmak isteyen bazı Türk toplulukları Tibetliler ve Uygurlar arasında taraf değiştirmek suretiyle çıkarlarına göre hareket etmişlerdir.

1.2. 9. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE TİBET-UYGUR MÜCADELELERİ

Liangzhou için Tibet ve Uygur devletleri arasında yapılan savaşta, Shatuoların Uygurlar safına geçmesiyle Tibetliler ellerindeki şehri kaybetmişlerdi. Bu şehri kaybetmek demek Gansu'daki hâkimiyeti kaybetmek demektir. Tibetliler için Doğu Türkistan ve civarının hâkimiyeti çok mühimdi. Çünkü burayı kontrol eden, ticaret yollarını da kontrol altında tutardı. Dolayısıyla bu savaşı kaybeden Tibetlilerin elbette intikam saldırıları düzenlemesi kaçınılmazdı. Tibetlilerin kuzeydeki askeri birlikleri¹⁸ tarafından 809 yılında Uygurlara Liangzhou'nun cevabı niteliğinde bir saldırı gerçekleştirildi (Beckwith, 1993, 164). Buna nazaran Çin kaynaklarına, 10.000 kişilik Tibet atlısı Çin başkentinden dönen Uygur kfilesine

¹⁸ Tibetlilerin kuzeydeki askeri birlikleri, Çin içlerine sefer düzenlemek için oluşturdukları hücum garnizonu vazifesi görür. Bu garnizon Sarı Irmak'ın batı taraflarına konumlandırılmıştır.

809 yılında saldırdı (Huang, 1971, 169). Bu saldırıda Uygur kafilesinin tüm mallarına Tibetliler tarafından el konuldu. Liangzhou'daki Uygur galibiyetini hazmedemeyen Tibetliler, bu baskınlarıyla Uygurlardan intikam almak istediler. Ancak bu intikam hareketi Tibetlilerin sonunu getiriyordu. Çünkü Tibet'in hâkim olduğu alanlarda Uygur etkisi başladı. Nitekim Soğd kitabelerine göre, M.S. 800'ler civarında artık Beşbalık'ta, Turfan'da, Karaşar'da ve Karabalgasun'da Uygurların hâkimiyeti söz konusuydu (Grousset, 2011, 152).

Çin kaynaklarında, 812 yılında Uygurların Gobi çölünün güneyinden hareket ederek Tibetlilere saldırdıkları görülmektedir. 813 yılında Tibetliler Sarı Irmak'ın Wulan civarındaki bir koluna köprü yaptılar (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 61). Bu köprü vasıtasıyla hedefledikleri bölge Shuofang idi. Ancak bundan haberi olan Uygurlar derhal harekete geçtiler ve aynı yılın onuncu ayında Gobi Çölü'nü geçerek Xi Shouxiang civarında Tibetlilere saldırdılar. 800'lü yıllarla birlikte, artık daha da yoğunlaşan bir Uygur-Tibet çatışması vardı. Uygurlar ve Tibetlilerin Doğu Türkistan için gerçekleştirmiş oldukları mücadeleler en çok Tangları endişelendiriyordu. Tanglar için hiçbir şey iyi gitmiyorsa da, ancak bir müdahalede bulunmak istiyorlardı. 812-813'deki Uygurların Tibetlilere yaptığı baskın sonucunda Tanglar iyice ürktüler (Beckwith, 1993, 164-65; Kıçanov, Melniçenko, 2005, 61).

Bunun hemen akabinde Uygurlar, Tanglara evlilik antlaşmasıyla ittifak teklif ettiler. Uygurlar, Tibetlilerin Tanglar için ne denli tehlikeli bir düşman olduklarını bildikleri için, Tanglardan daha fazla zenginlik elde etmek adına böyle bir yola giriştiler. Tang zenginliğinden fayda sağlamak isteyen Uygurlar, sık sık Tibetlilerle mücadele halinde oldular. 813 yılında Uygur kağanından gelen evlilik antlaşmasına Tangların çok sıcak bakmadıkları belliydi. Ancak Uygurların kızıp Tibetlilerle birlikte hareket etmeleri, Tanglar için çok kötü sonuçlar doğurabilirdi. Başlarda bu teklif Tanglar tarafından ertelenmek istendi. Çünkü imparatorluğun bu düşününün masraflarını karşılayabilecek kadar hazinesi dolu değildi. Tang vezirlerinden Li Qiang İmparator'a, Uygurların isteği kabul edilmediği takdirde onların Tibetlilerle birleşip Çin'e saldırmalarının mümkün olabileceğini belirtti. Bu durumun da evlilik için harcanacak masraftan az olmayacağını düşünen Li Qiang, Uygurların evlilik teklifinin kabul edilmesi için imparatoru ikna etmeye çalışıyordu (Çandarlıoğlu, 2004, 28). Bu sıralarda Tibetlilerin Uygurlara karşı saldırıları devam ediyordu. 816 yılında bir Tibet kuvveti Uygur başkenti Ordubalık önlerine kadar gelmişti (Beckwith, 1993, 165). Dolayısıyla Tanglar ve Uygurların, Tibetlilere karşı ittifak kurması kaçınılmaz bir hale geldi.

Li Qiang'a göre, Tanglar Uygurlara gelin göndermediği takdirde, Uygurlar Çin ile olan iyi ilişkilerini kesip Tibetlilerle bir olabilirlerdi. Bunu ancak bu teklifin kabul edilmesi

engelleyebilirdi. Uygurların Tibetlilerle birleşmesi bu sayede mümkün değildi. Bu telkinlerden etkilenen imparator teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Uygur ve Tibet devletleri arasındaki husumet Tanglar lehine devam etsin diye, Uygur Kağanı Alp Tarkan'a 820 yılında Çin'de büyük bir ziyafet verildi. Bu ziyafette hediyelere boğulan Kağan, bir süre sonra uğurlandı (Çandarlıoğlu, 2004, 29). Görülüyor ki Tanglar, Uygur-Tibet çatışmaları devam etsin diye iki devletten birini yanına çekerek diğeriyle kırdırmaya çalışıyordu. Keza Golden'a göre, Tang hanedanının 820'de Uygurları yanına çekmesinin yegâne sebebi Tibetlilerin olası Çin saldırısından korkmalarıdır. Tangların, Tibet saldırısından kurtulmak için Uygurlara verdiği haraç miktarı ise 70.000 parça ipek olmuştur (Golden, 1992, 161; 2013, 173).

1.3. TAIHE PRENSES OLAYI VE TİBET-UYGUR ÇATIŞMASI

821 yılında Uygur Kağanı Alp Tarkan ölünce, yerine *Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan* (821-824) geçti. Bu Kağan döneminde Tibetlilerle önemli bir mücadele halinde olan Uygurlar, tüm güçlerini bu meseleye yordular. Uygurlara Çinli bir gelin gönderme sözü veren Tang imparatoru Xianzong (805-820) ölünce, yeni imparator Muzong (820-824) oldu. Uygurlara verilen söz tutuldu ve yeni imparator 821-822 yılları arasında Taihe¹⁹ Prenses ile Uygur kağanını evlendirmeye karar verdi. Akabinde 821'in Kasım-Aralık aylarında 500 Uygur atlısı Tang sarayına doğru yola çıktılar (Mackerras, 1972, 179; Drompp, 2005: XIII, 32-33). Bu sıralarda Uygur Kağan'ı Tanglarla ortaklık kurma adına Piti nehri dolaylarında Tibetlilere saldırıp gözdağı verdi (De Guignes, 2019: I, 584).

Artık bu izdivacın önünde hiçbir engel yoktu. Kağan gelini karşılatmak için derhal İnançu ve Tudun'u görevlendirdi. Tangların Uygurlara gelin gönderdiği haberini alan Tibetliler küplere bindi. Tibetliler artık Çin içlerinde istenmediklerinin farkındalardı. Uygurlara Çin prensesi gönderilmesini hazmedemeyen Tibetliler, ani bir baskınla Qingsai Kalesi'ne taarruz ettiler. Çin kaynaklarında bu Tibet saldırısının sebebi olarak Uygur-Tang evlilik ittifakı gösterilir (Mackerras, 1972, 116; Yıldırım, 2021, 75).

Tam bu sıralarda Çin prensesini alan Uygur kağanı, mutluluğunun da vermiş olduğu hareketle Tibetlilere karşı saldırıya geçti. Tang valisinin imdadına yetişen Uygur ordusu, toplamda 20.000 kadardı. Kağan 10.000 atlı askerini Tibetlilerle savaşmaları için Beşbalık'a, diğer 10.000 atlısını da Anxi'ye gönderdiğini bildirdi. *Zizhi Tongjian*'a göre Uygurların bu askeri sevkiyattaki amacının, Taihe Prensesin güvenli bir şekilde Uygur başkentine

¹⁹ İmparator Xianzong'un 18 kızından 17.'si olan Taihe Prenses, Uygur Kağanlığı çökene kadar (840) Uygurlar arasında kaldı.

götürülmesiydi (Mackerras, 1972, 116). Tangların Yanzhou valisi Liyu ve Uygurlar, Tibetlileri defetmek için plan yapmaya giriştiklerine göre, Uygurlar Tibetlileri artık tamamen karşılarına almış bulunuyorlardı (Mackerras, 1972, 118).

Görüldüğü üzere Xianzong'un veziri Li Qiang Çin prensesinin Uygurlara verilmesinin doğru olacağı görüşünde haklı çıkmıştı. Neticede Tanglar, Tibet saldırısı karşısında en büyük desteği Uygurlardan aldılar. Bunda ise Çin prensesinin gönderilmesinin kağan üzerindeki etkisi muhakkaktır. Yine Tanglar eliyle iki devlet (Uygur-Tibet) birbirine kırdırıldı. Uygurlar galip gelse de, sonucu her iki devlet için olumsuz oldu. Bir süre sonra Uygurlar zayıflamaya başladı ve Tibetliler de kendi iç çatışmalarıyla uğraşmak durumunda kaldı. Artık her iki devletin varlığının tehlike altına girdiği bir dönem başladı.

Bir süre sonra yine Tang siyaseti devreye girdi. Eylül 821'de Tanglar ve Tibet Devleti arasında bir antlaşma gerçekleşti. Tibetli bakan Nalo, Chang'an'a gelip barış yapmak istedi. İmparator Muzong da isteği kırmayarak kabul etti. 821'de gerçekleşen antlaşmayla Tibetliler ve Tanglar saldırmazlık konusunda anlaştilar (Beckwith, 1993, 166).

821 ve 823 yılları arasında gerçekleşen bu antlaşmada Tibetliler, Uygurlar ve Tanglar arasında bölgesel bir barış rüzgârı esti. 8. yüzyılın son çeyreğinden beri adeta durmaksızın mücadele halinde olan bu üç devlet, bir süre barış halinde kaldılar. Tibet, Uygur ve Tang bölgesel barışına, küçük bir devletçik olan Nanzhao da dâhil oldu. Tibetlilerin daha çok inisiyatif olarak gerçekleştirdikleri bu antlaşma Çince ve Tibetçe olarak yazıldı. Daha çok Çin-Tibet Antlaşması olan ve bir tarafında Uygurlar da bulunan bu antlaşma (Iwao, 2013, 24-25), 821-823 yılları arasında Çin İmparatoru Muzong ve Tibet hakanı Ralpaçan arasında imzalandı (Richardson, 1978, 137). Hatta Başkent Lhasa'da dikilen antlaşma kitabesinin hasar gören kısımlarında Basmıllardan bahsedilmektedir. Metnin tamamı günümüze ulaşmasa da, antlaşma satırlarında geçen "*dru gu ni ba smel la stsogs pa*" ifadesiyle *Dru-gu Ba-smel*, yani Türk Basmıllar ifade edilmektedir (Richardson, 1978, 143). Aslında antlaşma metninin birçok yerinde "Drugu" (Li 李, 1956, 46, 50, 63), yani Tibetçe "Türk" ifadesi bulunmakla birlikte, taş yapıtın zarar görmesinden dolayı satırlar tam olarak okunamamaktadır. Nihayetinde antlaşma tarafları Çinliler ve Tibetliler olsa da, bölge itibariyle genel bir barış kısa süreli olarak sağlandı.

Söz konusu antlaşma 821'de Chang'an'da, 822'de de Tibet merkezi Lhasa'da tekrarlandı. Bu antlaşmayla Çin imparatoru, Tibet hükümdarını yeğeni olarak kabul etti ve her iki lider birbirlerine karşı saldırmazlık yemini ettiler (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 62-63). İşte bu antlaşmada Tibetli kumandan Shang, Tang yönetiminin Uygurlar konusundaki politikasını

eleştirdi. *Jiu Tang Shu*'daki ifadelerle göre, Tibetli komutan Uygurları kendilerine nazaran daha zayıf gördüğünü ve isteseler onları perişan edebilecek güçte olduklarını ifade etti (Mackerras, 1972, 172). O, Tangların Uygurlara karşı çok toleranslı davrandığını, hatta onlardan korktuklarını söyledi. Tibetli komutana göre Tanglar, Uygurlardan korktukları için haraç ve bazı hediyeleri onlara göndermek mecburiyetinde kalıyordu. Bunun ardından antlaşmadaki Tang görevlisi Liu'nun cevabı; “*Uygurlar, Çin'e karşı çok fedakârlıkta bulunmaktan başka, yapılan antlaşmada durarak Çin'den bir parçacık toprak bile işgal etmemişlerdi. Onun için Uygurlara verilen lütuflar yerindedir.*” oldu (Huang, 1971, 176-78).

Görüldüğü gibi, Tang-Tibet antlaşmasında bile Tibetlilerin Uygurlar aleyhinde propagandalarda bulunması, bu dönemdeki Uygur-Tibet rekabetinin en üst seviyelere eriştiğini kanıtlamaktadır. Neticede iki devlet de aynı bölgeleri hedef seçmiş ve bu hedef doğrultusunda Doğu Türkistan civarında kalıcı olmaya çalışıyorlardı. Uygur-Tibet rekabeti özellikle de Gansu bölgesinde had safhaya ulaştı.

822-823 Tang-Tibet antlaşmaları, mücadelelerden bitkin düşmüş iki kuvvet için kısa süreli bir duraklama devresiydi. Bu antlaşmayla Tibet'in Tang topraklarında ele geçirdiği devasa büyüklükteki toprakların Tibet'e ait olduğu kabul edildi. Bu da, Tibet'in Tang topraklarındaki hak iddiasını meşru temellere oturttu (Petech, 1990, 9).

Hülasa, 821 yılıyla beraber Tanglar, hem Uygurlarla hem de Tibetlilerle barış antlaşmaları gerçekleştirdiler. Tang sarayında, Uygurlara Çin prensesi gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu sayede Tanglar, Çin-Tibet çatışmasında kendilerine müttefik olarak Uygurları kazandılar. Tibetliler, Uygurlara Taihe Prensesi gönderilince misilleme saldırılarla Uygurları rahatsız ettiler. Çünkü Tibetliler, bölgede Uygur egemenliğinden oldukça rahatsız oldular. Uygurlar ve Tibetliler arasında karşılıklı misilleme çatışmaları bir süre daha devam etti. 821'in yaz aylarında Uygurlar, Batı'da Tibetlilere saldırmak istediler. Buradaki amaç, evlilik yoluyla barış sağladıkları Tangların düşmanı olan Tibetlilere karşı bir gözdağı verip, Tanglara da destek mesajı vermektir. Bu sıralarda Tibetliler Ordos bölgesindeydiler ve Uygurlar Taihe Prensesi Tibetli askerlerden korumak için özel önlemler aldılar. Tanglara da durumun ciddiyeti konusunda uyarılarda bulundular. Uygurların bu uyarıları Tang tarafında karşılık buldu ve Fengzhou valisi Uygurlarla birlikte hareket etti. 821'in 11. ayında Uygurlar, Taihe prensesi karşılamak için Çin'e bir heyet gönderdiler. Toplam 3000 kişi olan Uygur ordusu Liu Spring'de kamp kurarak Tibetlileri beklemeye başladılar. Fakat bundan sonra her iki kuvvetin Beşbalık ve Kuça dolaylarında karşı karşıya geldiklerine dair kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir (Beckwith, 1993, 167).

2. MAVERAÜNNEHİR'DE TİBET-KARLUK BİRLİKTELİĞİ VE UYGURLAR

Arap tarihçilerinin “Dokuz Oğuz” (Tokuz Guz) dedikleri Uygurlar, bağımsızlıklarını aldıktan hemen sonra Karluklarla ters düşüp onları batıya doğru sürdüler. Altay dağları civarında yaşayan Karluklar, Uygurlarla mücadeleler sonucunda batıya kaçarak, Türgişleri mağlup edip bölgeye yerleştiler ve İslam kuvvetleriyle iletişime geçmeye başladılar (Şeşen, 2018, 71). Daha sonra da Tibetlilerle birlikte hareket edip, zamanla Orta Asya'nın kaderini birlikte değiştirdiler. Örneğin Türklere karşı Maveräünnehir'de önemli mücadeleler vermiş Emevilerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın (Bozkurt, 2006: XXXII, 415) (666-748) soyundan gelen Rafi b Leys, 806 yılında yine Horasan ve Maveräünnehir dolaylarında Abbasilerin Horasan valiliğine karşı isyan hareketi gerçekleştirmiştir. İşte 806 yılındaki bu isyan hareketinde ona katılanlar arasında Türkler ve Tibetliler de mevcuttur (Barthold, 2020, 202). Rafi b. Leys'e bu isyanda destek verenler arasında, bir kısım Oğuzlar, Karluk ve Tibet ittifak güçleri vardır. Bir süre Karluk-Tibet ittifakı, yukarıdaki isyancıya yardımda bulundularsa da, 809'da bu destekten vazgeçtiler. Diğer Türk gruplarının da desteğini kaybeden Rafi b. Leys'in isyanı bastırıldı (Barthold, 2017a, 222-23). Bu isyanın gidişatına etki eden bir Karluk-Tibet birlikteliği vardır. İki kuvvet Orta Asya'nın hemen her alanında birlikte hareket etmeyi bilmişlerdir.

Abbasi halifesi Mehdi (775-785) döneminde Fergana'da gerçekleşen İslam fetihleri sonucu birçok devletin ona itaat ettiği rivayet olunur. Bunlar arasında Taberistan, Soğd ve Sicistan kralları olduğu gibi, Tibet kralı ve Karluk Tarhan'ı da vardır (Dunlop, 1973, 307). Daha sonrasında 9. yüzyılda Karluklar üzerine gerçekleşen seferler neticesinde iki müttefik Karluklar ve Tibetliler, Abbasi halifesine itaatten vazgeçtiler (Barthold, 2020, 202; 2017a, 224). Buradaki örnekte de görüldüğü üzere Karluklar ve Tibetliler Batı Türkistan'da ortak hedefleri doğrultusunda birlikte hareket etmişlerdir.

8. yüzyılda Tibetlilerin Orta Asya içlerinde egemen olma mücadelelerinde en büyük destekçileri Karluklardı. Aynı dönemde Uygurların da Orta Asya hâkimiyetine müdahil olmasına binaen, Uygurların düşmanı olan Karlukların Tibet lehine politika izlemeleri kaçınılmaz oldu. Yine bu dönemde söz konusu Tibet-Karluk ittifakının Uygurlara karşı planlarından biri de, Kaşgar'ın hâkimiyeti hususunda ittifak kurarak başarı sağlamak oldu. Bu ittifakın karşısına Uygurların yanında konum alarak Tang yönetimi de dâhil oldu (Pritsak, 1951, 275). Fakat yine aynı dönemlerde Tibet, Karluk ve Uygur güçleri, Orta Asya'yı şekillendiren Arap isyanlarında aynı amaca yönelik çabalar da sarfetmişlerdir (Pritsak, 1951, 278).

9. yüzyıla kadar Uygurlar, doğudan batıya oldukça geniş bir mesafeyi kontrol altına almayı başarmışlardı. Akabinde, 821 yılının yaz mevsimi başlarında Uygur ordusu Ordubalık'tan çıkıp Üsrüşene'ye kadar geldi. Batıya doğru harekâta geçen Uygurlar, Doğu Türkistan ve dolaylarında yaşanan Tibet-Uygur hâkimiyet mücadelesini daha batıya taşımak istediler. Çünkü Batı Türkistan'da artarak devam eden bir Karluk-Tibet ittifakı mevcuttu. Bundan dolayı Uygurlar, söz konusu birlikteliği baltalamak isteyip, Maverâünnehir'deki egemenliği kendileri almak istemiş olmalılar. Seyhun'a doğru ilerleyen Uygur ordusu Fergana ve civar yerlerde ganimetler ele geçirdiler. Burada Tibet-Karluk birlikteliğine karşı başarılar elde eden Uygurlar, Talas civarında da hâkimiyet kurdular. Maverâünnehir'de Tibet ve Karluk güçlerine karşı yürütülen mücadelede olumlu neticeler elde eden Uygur ordusunu Kırgızlar tehdit ediyordu. Elde edilen başarılarından sonra Tibetliler, Karluklar ve Kırgızlar, Uygurlara karşı birlikte hareket ettiler. Doğuda Uygur ordusunu tehdit eden en büyük güç yine Tibet birlikleriydi. Uygurlar için her şey bir anda tersine dönebilirdi. Çünkü Hami ve Lobnor'a hâkim olan Tibetliler, Uygurları Tarım Havzası ve Gansu bölgesinden uzak tutmak niyetindeydiler. Çünkü her iki devlet için de buranın önemi çok büyüktü (Drompp, 2005: XIII, 32).

Aslında Maverâünnehir'deki Uygur başarısı, Doğu'da Uygurlar için sıkıntılı bir dönemin başlangıcı olmuştur. İşler Uygurlar için o kadar kötüye gidiyordu ki, Hexi'deki Tibetliler tarafından Uygurların Çin'le temas kurması engellenmekteydi, çünkü Çin'e çıkan yollar Tibetliler tarafından tehdit altındaydı. Uygurların Maverâünnehir'de Tibetlilere ve Karluklara karşı aldıkları başarılar, Doğu'da bazı olumsuzluklara neden oldu. Tibetliler Uygurlara karşı Gansu ve Doğu Türkistan'daki nüfuzunu daha etkili bir şekilde kullandı (Beckwith, 1993, 165-66).

Uzun yıllar boyunca Karluklar ve Tibetliler barış içinde ve ittifak halinde yaşarlarken, 1030'lu yıllarda araları bozuldu. Bu tarihlerde Ngari²⁰'de Yeshe-Od (959-1040) liderliğinde yaşayan bir Tibetli Budist topluluğu vardı. Bu topluluk Hindistan'dan Budist vaiz Atişa'yı (982-1054) Tibet'e davet etti. Akabinde Karluklar Ngari'ye saldırınca Budacı vaiz gelemedi. Karluklar Yeshe-Od'u rehin aldılar. Fidyeye olarak Karluklar, Ngari'deki Budistlerden Yeshe-Od'un ağırlığına altın istediler. Her ne kadar bölgenin her yerinden altın toplansa da, Karluklar yeterli bulmadı ve Yeshe ölene kadar esaret altında yaşadı (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 76).

²⁰ Ngari, bugünkü Çin'in Tibet Özerk Bölgesi'nin batısında yer alan bir eyalet merkezidir.

3. UYGUR KAĞANLIĞI'NIN YIKILIŞI VE DAĞILAN UYGURLAR

Tibetlilerin ve Uygurların amansız mücadeleleri sonucunda her iki devlet de 9. yüzyıl ortalarında bir kargaşa dönemine girdiler. Uygurlar Çin'den gelen prenses Taihe'nin saray içi entrikaları sebebiyle karışık bir sürece girmişlerdi. 832 yılında zayıf bir hükümdar olan Hazar Tegin (*Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan*) yeğenleri ya da bakanları tarafından öldürüldü ve yerine Hu Tegin kağan oldu (*Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan*) (Çandarlıoğlu, 2004, 31-32). Hu Tegin döneminde Uygurlar az da olsa toparlanma emareleri gösterdiler, fakat bu da uzun sürmedi. Hu Tegin, Shatuo ordusuyla birlikte hareket eden bakanlarından Kürebir tarafından öldürülünce hızlı bir çöküş yaşandı. Ondan sonra tahta 839 yılında Hesa Tegin çıktı. Devlet içeride ve dışarıda itibar kaybettiği gibi, aksiliklerle de mücadele ediyordu. Ağır geçen 839 kışında hayvan sürülerinin büyük bir çoğunluğunu kaybeden Uygurlar, ekonomik olarak da çöküş yaşadılar. 840'ta da Kırgızlar Uygurlara ezici bir darbe indirdiler (Golden, 2015, 83). Uygur komutanlarından olan Külüg Baga tarafından yönlendirilen Kırgız ordusu, Uygurlara ağır bir yenilgi yaşattı. 100.000 süvari gücüyle Uygurlara saldıran Kırgızlar²¹, Hesa Kağan'ı ve Kürebir'i öldürdüler. Bu saldırıda Kırgızlar kağan çadırını dahi ele geçirdiler (Taşağıl, 2018, 217).

Uygurların kağanlık otoritesini kaybetmesine neden olan Kırgızları destekleyen başka siyasi güçler bulunmaktaydı. Kırgızlarca yapıldığı tahmin edilen Yenisey yazıtlarından Altın Köl II ve Yeerbek II yazıtlarındaki ifadelerden, Tibet-Kırgız ilişkisine dair bir çıkarıma varılabilir. Bunlardan biri Altın Köl II'de geçen: “*er erdem için töpöt kanka yalavaç bardım kelmedim.*” (Aydın, 2015, 85), yani “Erkeklik kahramanlığım için Tibet hanına elçi olarak gittim, geri dönmedim.” cümlesidir. Diğeri de Yeerbek II (E 149) Yazıtı'ndaki *töpöt üpede birke tükendim* (Aydın, 2015, 177), yani “Tibet ülkesinde öldüm.” ifadesidir (Aydın, 2015, 177). Bu yazıtlardan hareketle, Kırgız-Tibet ilişkisinin devamlılığı ve Uygurlara olumsuz etkisinin olabileceği tahmin edilebilir.

Çin kaynaklarına göre 840 yılında imha edilen Uygurlar, barbarların yaşadığı yerlere (Çinli olmayan ülkeler) kaçtılar (Mackerras, 1972, 124). Uygurlardan 15 kabile batı ve güney yönlerine doğru hareketlendiler. Bunlar Beşbalık, Kuça, Agni ve Koço (Gaochang) dolaylarına yerleştiler. Uygurların bir kısmı Çin içlerine doğru, bir kısmı da Tibetlilerin meskûn olduğu

²¹ Kırgızlara ait olduğu düşünülen Yenisey yazıtlarından Altın-Köl II ve Yeerbek II yazıtlarındaki Tibet-Kırgız ilişkisini ve yine Yenisey yazıtlarından olan Uybat VI Yazıtı'nda kaydedilen; Kırgızların Uygurları ele geçirmeleri hadisesi göz önünde bulundurulduğunda olayların birbiriyle ilintili olduğu görülmektedir. Nitekim Kırgızlar Türkistan'ın hâkimiyeti hususunda birçok defa Tibetlilerle Uygurlara karşı ortak hareket ettiler ve ticari ilişkilerde bulundular.

sahalara gittiler (Golden, 1992, 163, 2013, 175; Beckwith, 1993, 168, 2020, 174). Çin kaynaklarından hareketle, 840 yılının dokuzuncu ayında Uygurlardan bir grup Başbakan Savcı ve yeğenleriyle, beraberlerindeki 15 kabile Karluklara, Tibetlilere ve Anxi'ye kaçtı. Kaçan bu Uygurlardan Savcı ve beraberindekiler Karluklara gittiler. Yine başka bir Uygur kabilesinin liderliğini yapan Menglig önderliğindekiler ise Ganzhou ve Gobi çölünün batısı dolaylarına yerleştiler (Tsai, 1967, 194). Tibetlilerin yoğun olduğu yerlere ve özellikle de Anxi civarına giden Uygurlara gelince (Biçurin, 1950: I, 257), onların Anxi ve civarına yerleşmelerine karşı çıkan Tanglar, Menglig'in kağanlığının ancak kağanlık otağına döndüğü takdirde tanınacağını bildirdi (Tsai, 1967, 195). Bu da Uygurların Çinlilerce bölgede istenmedikleri anlamına geliyordu.

Dağılan Uygur gruplarının büyük bir kısmı Gaochang/Turfan, Beiting/Beşbalık ve Ganzhou²²/Gansu bölgeleri civarına yerleştiler (Qiao Tong-huan 乔同欢 2015, 63). Batı'da Tanrı Dağları civarına, doğuda Hexi bölgesine göç eden Uygurlar, Xizhou (Doğu Türkistan Uygurları) ve Gansu Uygurları yönetimlerini oluşturdular (Fu Ma 付马 2020, 140). Tibetlilere sığınan Uygurlar hakkında elimizde yeteri kadar bilgi mevcut değildir. Nitekim bu Uygurlar Tibet coğrafyasına değil de, Qinghai civarındaki Tibetlilere ve daha batıdaki Tibetlilerin yanına gittiler.

Anxi'ye kaçan grup ise Menglig Tegin liderliğinde burada kaldılar (İzgi, 1989, 25). 13 Uygur kabilesi güneye doğru hareket ettikten sonra Huang He (Sarı Irmak) batısında konumlandılar. Ancak bir müddet sonra Kırgızlar ve Çinlilerin saldırıları sonucunda buradan çıkarıldılar (İzgi, 1987, 29). Buradan dağılan Uygurlar, Gansu ve Gobi çölünün batı taraflarına gidip yerleştiler. Ancak onlara Çinliler burada da rahat vermediler ve akabinde Gaochang'a yerleştiler. Burada zamanla devletleşen Uygurlar, Turfan Uygurlarını teşkil ettiler. Bazı Uygurlar Kitanlar arasına, bazısı da Moğollar ve Tunguzlar arasına karıştılar.

Kaşgar'ın durumuna gelince, burası Uygurlardan önce de Gök-Türkler ve Tibetliler arasında mücadelelerin yaşandığı bir şehirdi. 635 senesi öncesine kadar Batı Gök-Türkleriyle akrabalık ilişkisi kuran Kaşgar'daki devletçik, 680 yılında Tibetlilerin eline geçti (Taşağıl, 2014, 292). Dolayısıyla Gök-Türkler de bu bölgeyi önemsemişlerdir. Kaşgar'ın nüfusunda da Uygurlar lehine bir değişiklik yaşandı. 840'da önce Büyük Uygur Kağanlığı'nın, sonra 842'de Tibet Kağanlığı'nın yıkıma yüz tutmasının etkisi Kaşgar'da hissedildi. Çünkü buranın nüfusu,

²² Ganzhou, bugünkü Sarı Uygur Özerk Bölgesi civarlarında olan Zhangye şehrinde bir bölgedir.

Uygurlardan gelen göçlerle değişti. Bu da Kaşgar ve civarının Tibet nüfuzundan kurtulmasını sağladı. Durumu değişen Kaşgar bir müddet sonra başkent olarak yönetime ev sahipliği yapan bir şehir oldu (Ercilasun, 2013, 25). Doğu Türkistan'a egemen olup, Turfan civarında, özellikle Koço'da ve Beşbalık'ta imar işlerine giren Uygurlar²³, tapınaklar, kuleler ve saraylar inşa edip günümüze önemli tarihi eserler bırakmışlardır (Esin, 1985, 419).

Özetle, 9. yüzyılın ilk yarısından sonra Uygur ve Tibet devletleri karışıklık içerisine girmişlerdi. Tibet devleti de 830'dan sonra sahip olduğu stratejik noktaları kaybetmeye başlayınca devletin çöküşü de hızlandı. Bunların en önemlisi de Tibetlilerin çok önem verdiği Gansu'daki Dunhuang şehriydi. Tibetliler burayı 831 yılında kaybettiler (Tucci, 1967, 28). Nitekim Tibetliler, 820'den sonra kendi iç dinamiklerinin yıkıcı faaliyetleri neticesinde, katı bir dinî taassubun içerisinde eriyordu. Ülke'deki farklı dinî zümreler artık birbirine tahammül edemez hale geldi ve Tibet artık iç savaşa sürüklendi. Bon dini ve Budizm taraftarları birbirine düştü ve ülkeyi kargaşaya sürüklediler. Bundan en çok fayda sağlayan ise Tang Hanedanı oldu. Tibetlilerin ele geçirdikleri çoğu toprağı, özellikle de Kokonor'un (Qinghai) güney doğu kısımlarını ele geçiren Tanglar, uzun bir süre sonra rahat bir nefes aldılar. 840 yılında Büyük Uygur Kağanlığı'na Kırgızlar tarafından son verildiğinde bazı Uygurlar Karaşar, Kuça ve Turfan dolaylarına doğru göç etmişlerdi. 842'de büyük bir iç savaşta olan Tibet'te krallık da lağvedilince Doğu Türkistan coğrafyasında artık Tibet'in etkisi oldukça azaldı (Petech, 1990, 9). Dolayısıyla Uygur göçleri, Tibet İmparatorluğu'nun bölgedeki otoritesini kaybetmesiyle birlikte daha kolay ve hızlı gerçekleşti (Samolin, 1964, 69-70). Söz konusu göçler döneminde Doğu Türkistan ve civarının idari durumu da bir hayli karışık bir hal almıştır. Batı'da Kaşgar ve Tanrı Dağları'nın güneyindeki yerleşim yerlerinden hemen hemen Aksu'ya kadar Karluklar hâkimdi. Kuça'dan Hami'ye kadar olan diğer yerleşim yerleri de, Tibetlilerin gücünün azalmasıyla birlikte bağımsızlıklarını elde etmeye başladılar. Hoten şehri de 11. yüzyıl'da Karahanlıların bölgeye girmesine kadar bağımsız bir yapıdaydı (Samolin, 1964, 70).

Uzun yıllar boyunca Uygurlar ve Tibetliler komşu iki topluluk olarak zaten birbirleriyle etkileşim halindediler. Tibet bakiyesinden kalan halk ve dağılan Uygurların buralara gelip yerleşmesiyle birlikte iki topluluk, bu coğrafi sahada kültürel etkileşim yaşadılar.

Kırgız yenilgisinin ardından Uygurların bir bölümü, eskiden beri devletin batı kanadının merkezi olan Beşbalık ve Qocho civarına yerleştiler. Tian Shan (Tanrı Dağları) olarak bilinen

²³ Uygur şehirleri hakkında, Faruk Sümer'in *Eski Türklerde Şehircilik* kitabı ayrıntılı bilgiler ihtiva eder. Bkz.: Sümer, 2019, 30-44

bu bölgedeki Uygurlar esas Uygur zümresini teşkil ettiler. Bu bölgedeki Uygurlar zamanla Budizm'den etkilendiler ve bu dinin sıkı bir taraftarı oldular. Moğolların bölgeyi istila etmesiyle, 13. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdüler (Togan, 2019: I, 81). Bu Uygurlar, Doğu Tian Shan bölgesine yerleştiler. Burada onların güney komşuları Tibetliler oldu. Tibetliler, 670-861 yılları arasında Doğu Türkistan'ın güneydoğu kısımlarında egemenliklerini devam ettirdiler (Togan, 2019: I, 81). Bu süre zarfında, komşuları olan Uygurlarla bir dizi kültürel alışverişte bulunan Tibetlilerin tarihi, artık farklı bir hal almaya başladı.

Büyük Uygur Kağanlığının 840 yılındaki çöküşü aslında bir anlamda Tibetlilerin de çöküşü oldu. Çünkü bu çöküşle birlikte Tibet'in kuzey sınırları tehlike altına girip istikrarsız bir hale büründü. Kırgızlar, Tibetlilerle dostane ilişkiler kursalar da, Tibet sınırına doğru gelen Uygur göçlerine engel olmadılar. Aksine, Tibet hududuna doğru giden bu göç akışına destek oldular. Böylece Kırgız-Tibet ilişkileri de bozuldu (Beckwith, 1993, 168).

Tibetliler, Uygurlar ve Tanglar ile yoğun geçen mücadeleler sonucunda zayıfladı ve içte çalkantılı bir sürece girdi. Tibetlilerin bu kötü gidişatının en önemli etkenlerinden bir tanesi Uygurlarla girmiş oldukları Doğu Türkistan hâkimiyeti mücadelesiydi. Çünkü bir müddet sonra bu mücadeleler ve içteki sorunlar neticesinde her iki devlet de zayıfladı ve çöküş sürecine girdi.

Bu dönemde Uygurlar, Tibet kavimlerinden olan Tangutlarla da karşılaşmışlardır. Li Deyu'nun mektuplarında 841'de Çin'in Tiande bölgesinin muhafızı, İmparatora yolladığı mektubunda Uygurlara saldırmak için izin istemektedir. Çinli muhafız, İmparatora Uygurlara saldırmak için Tibetli Dangxiangların (Tangutlar), Shatuo ve Tuyuhun ordularının hazır olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla yukarıdaki tarihte Tibetli ve bazı Türk boylarının Uygurlara karşı savaş halinde oldukları, Tang yönetiminin de bu durumu kullanarak Uygurları zor durumda bırakmaya çalıştıkları görülmektedir (Tsai, 1967, 57; Drompp, 2005: XIII, 45-46).

Kaynaklardan hareketle 840 ve 842 yılları arasında Hexi bölgesine göç eden Uygurlar, bu bölgenin hâkimi olan Tibetlilerin emrinde ve onlar tarafından yerleştirildikleri bölgelerdeydiler (Ekrem, 2007, 158). 842'de Yanpei Xiong Li Tegin adlı Uygur Beyi'nin iki kabilesi Gansu bölgesindeki Tibetlilere giderken, Ormuzd Tegin ve beraberindekiler de Tang sınırlarına girdiler. İşte bu Uygurların reisi Ormuzd²⁴ a Tanglar tarafından Hexi²⁵ bölgesindeki

²⁴ Ormuzd'un Çince adı Li Sizhong'dur (李思忠). "Ormuzd" adı ise Soğdca olmakla birlikte, Ahura Mazda'dan türemiştir. Bkz.: Drompp, 2005: XIII, 40 n. 4.

²⁵ "Hexi", "Huang He", gibi ifadelerle, Sarı Irmak'ın batısındaki alanlar kastedilmektedir.

Tangutların yönetimi için generallik unvanı verildi (Tsai, 1967, 85-86; Drompp, 2005: XIII, 46, 51).

842 yılında Tibet bakanlarından Blön²⁶ Gongzhe²⁷ (Kung-je / Lun Kung-jo / Gun bzer) isyan ederek, devletin düşmüş olduğu zor durumdan kendine pay çıkarmaya kalkıştı. O, 842'de Gansu'nun doğusundaki ve Huangzhong'daki²⁸ tüm kabileler üzerinde tahakküm kurduğunu ilan etti (Schram, 1961, 10). Gongzhe'nin faaliyetleri Tibet Devleti'nin çöküş sürecini hızlandırdı. Çünkü bu dönemde Tibetliler başsız kalmanın büyük sıkıntılarını yaşıyorlardı. Ancak Tibetlilerin, onun lider olma çabalarına karşı verdikleri tepki pek olumlu sayılmazdı. Tibet'in Kokonor garnizon komutanını da yanına alarak isyan başlatan Gongzhe, ilk hedef yeri olarak Gansu ve civarındaki yerleşim yerlerini seçti ve 843 yılında bu bölgede görüldü (Huang, 1971, 184-85).

Gongzhe'nin yıldızının parladığı sıralarda 842'de Tanglar için Tiande bölgesinde bir problem yükselmekteydi. Bu bölge Uygur saldırıları neticesinde yıprandı ve garnizon komutanları İmparator'dan yardım diledi. İmparator, Uygurlarla savaşmaları için bölgedeki tüm Tibetli kavimlerin (Qiang, Rong, Ti) şartlarına boyun eğmelerini tavsiye etti (Tsai, 1967, 99-100). Bundan hareketle, bölgedeki başıboş Tibetli kavimlerin Uygurlar karşısında Tanglar için bir nevi paralı askerlik yaptıkları görülmektedir. Bu sıralarda Uygurlardan Üge Kağan Çin sınırlarına doğru akınlar gerçekleştiriyordu. Üge, Hedong'a kadar gelip yağma faaliyetlerinde bulundu. Bu bölgedeki Tangutlara da zayıf verdiren Üge, onların dağlara kaçmasına neden oldu (Tsai, 1967, 109).

Tibetli komutan Gongzhe'nin hedefi, selefleri gibi Doğu Türkistan ve Gansu hâkimiyetini elinde bulundurmak. Bu sıralarda Tanglar da boş durmuyor, Gongzhe taraftarlarına açık açık Tang propagandası yapıyorlardı. Tanglar, Gongzhe'nin takipçilerine, eğer ondan ayrılıp kendilerine gelirlerse daha refahı yüksek bir yaşam vaat ediyordu. Bu sıralarda Tangların bu propagandasını kırmak için çareler arayan asi Tibetli bakan Gongzhe, Uygurların desteğini almayı uygun gördü. Neticede Uygurlar da dağılma sürecindeydi ve çıkar yol arıyorlardı. Kurulacak olan ittifakla, Tibet'e karşı yürütülen Tang propagandası kırılacak, Tibetliler ve Uygurlar da Tang topraklarını işgal edip kârlı çıkacaklardı. Tang imparatoru Wuzong'un (841-846) ölümünden sonra 847 yılında uygun ortamın oluştuğunu düşünen

²⁶ Blön, Tibetçede sıfat olarak vezir-bakan anlamına gelmektedir.

²⁷ Gongzhe/Kung-je Çince isim olmakla birlikte, *zhe* (je, bzer) muhafız anlamına gelmektedir. Bkz.: Beckwith, 2020, 175.

²⁸ Huangzhong, Gansu'nun batı kesiminde, güneyden ve batıdan Kokonor ve Tibet'le, güneydoğudan Sarı Irmak'la çevrili bir bölgedir. Çin'in bugünkü Qinghai eyaletinin Xining dolaylarındadır.

Uygurlar ve aralarında Tangutların da olduğu Tibet ordusu, var güçleriyle Sarı Nehrin batı kısımlarına (Hexi) doğru harekete geçtiler ve bu bölgeyi ele geçirdiler. İsyancı Tibet komutanının olumlu tutumu sayesinde Tibetliler ve Uygurlar, Tanglar karşısında birlikte hareket ediyorlardı. Ancak Tibetliler ve Uygurlar arasındaki bu birlikteliği bir Türk topluluğu olan Shatuo ordusu bozdu. Daha önce Uygurlar ve Tibetlilerle yakın ilişkiler kurmuş olan Shatuo boyu, burada Tangların ittifak kurduğu bir güç olarak sahneye çıktı ve Uygur-Tibet-Tangut birlikteliğini sarstı. Böylece Shatuoların büyük desteği sonucunda Uygur ve Tibet ordusu Hexi bölgesinden çıkarılmış oldu (Tsai, 1967, 186-87; Huang, 1971, 188).

850'lerde Hami ve Koço/Karahoca'da Uygur kültürel etkisi çok olmasına rağmen, Beckwith'e göre bu kentlerin o sıralarda Uygurlarda olduğuna dair bir kanıt yoktur. Bu bölge tam olarak Tibet-Uygur sınırı arasında kaldığı için, sürekli olarak el değiştirmesi kaçınılmaz olmuştur (Beckwith, 1993, 170-71; 2020, 176). Beckwith, 850 yılında Koço/Karahoca ve Hami'nin Tibetli komutan Gongzhe tarafından istila edildiğini ve sonrasında Koço'nun 851 yılında Zhang Yichao²⁹ tarafından ele geçirildiğini ifade eder (1993, 170-71; 2020, 176-77).

Bundan sonrası için Koço'nun durumu biraz karışık olmaktadır, çünkü 866 yılında Koço-Turfan, Uygur komutanı Pugu Jun tarafından ele geçirildi. Fakat Uygurların Koço'yu komutan Zhang'dan aldığı kesin değildir (Beckwith, 1993, 171). Ancak tüm bunlar gösteriyor ki, Tibetliler ve Uygurlar Doğu Türkistan ve civarı için buralarda daimi olarak yerleşme mücadeleleri verdiler. Çünkü Tibet Devleti'nin 842'den sonra içine düştüğü iç savaş durumuna bakılırsa ve Uygurların 840'ta dağılıp bu coğrafyaya yerleşme çabaları göz önünde bulundurulduğunda, her iki unsur bölgeyi hedef belirledi ve bu mücadele alanı daraldı. En nihayetinde Tibetliler, Huangzhong'daki Uygurlar tarafından 866 yılında yenildiler (Schram, 1954, 21).

Tibetliler 851 yılında bu sefer de Hoten'den çıkarılınca, Gansu bölgesindeki Tibet topraklarını almak Tangların hedefi oldu (Petech, 1990, 9-10). Gansu civarında gerçekleşen Tibet-Tang mücadeleleri 866 yılında son buldu ve Tibetli kumandanlar yenildiler. Pugu Jun komutasındaki Uygurlar, Beşbalık ve Turfan dolaylarındaki Tibet nüfuzunu kırdılar. Dolayısıyla Xizhou'daki etkinliğini kaybeden Tibetlilerin yerine, bölgenin hâkimi Uygurlar oldu (Ekrem, 2007, 159). Ancak, Tibet ordusu çekilmek zorunda kalsa da, bölgede uzun süre Tibet dili ve kültürü devam etti. Akabinde Kaşgar ve Yarkent'i Karluklar ele geçirdi. Kuça ve Karaşar'da, Tibet nüfuzunun kırılmasıyla birlikte bölge, sembolik olarak Tang yönetimi altında

²⁹ Zhang Yichao, Çin'deki Tang yönetiminin (618-907) Dunhuang civarında 9. yüzyıldaki askeri valisidir.

görünüyordu. Ancak bu fiili durumu Turfan Uygurları değiştirdi ve bu iki şehrin yeni sahipleri oldular (Petech, 1990, 10). 850'lerde Uygur kağanı Mengli Tegin, Hami ve Turfan gibi alanlardan Tibetlileri çıkardı (Hamilton, 1955: X, 12). Tibet tehlikesinden ötürü 857 yılında buradaki Uygurlar Çin yönetimince hemen tanındılar. Turfan 866'da ele geçirilince, Tarım Havzası'nın yönetimi Tibetlilerden Uygurlara geçmiş oldu (Qiao Tong-huan 乔同欢 2015, 65; Brose, 2017, 9). Fakat Beckwith'e göre 866 yılında Turfan sahasında çıkan isyan neticesinde Tibetli komutan Toupa Huaikuang³⁰ bölgeye girdi ve aslında burası daha önce de Tibet kontrolü altındaydı (1993, 171).

Turfan'da Tibet otoritesine karşı başlayan mücadeleler sonucunda 866'da Uygur lideri Pugu Jun bölgedeki Tibet nüfuzunu kırdı (Qiao Tong-huan 乔同欢 2015, 65) ve Tibetli komutanı öldürüp ahalisini de Çin imparatoruna gönderdi (Tsai, 1967, 198). Uygur lider Pugu Jun, 866-873 yıllarında yoğun geçen savaşların ardından, bugünkü Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Luntai'yi ve Karaşar'ı da Tibetlilerin elinden aldı (Biçurin, 1950: I, 259).

Orhun'daki Büyük Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından, yani 840 yılından itibaren 10. yüzyıla kadar yoğun olarak gerçekleşen bir Uygur göçü Kaşgar civarında yoğunlaştı (Grousset, 2017, 152). Buraya yerleşen Uygurlar, sanatsal ve dinî açıdan çok değerli eserler bıraktılar. Bu Uygurlar Turfan'ın yaklaşık 50 km doğusuna yerleşip burayı merkez edindikten sonra birçok ticari ve idari yapılar inşa ettiler.

866'da Gaochang/Turfan Uygurları bir iç ayaklanma ile mücadele ediyorlardı. Aynı yıl Tibetli General Toupa Huaikuang Koço'ya girdi ve buranın kontrolünü ele geçirdi. Beckwith'e göre bu tarihlerde Koço/Turfan bölgesinin hâkimi Tibetlilerdi (1993, 171). Xining'in komutanı Toupa Huaikuang, civar yerleşim yerlerini tahrip eden ve isyan halinde olan Blön Gongzhe'nin işini bitirdi ve onun kesik başını Çin imparatoruna yolladı (Schram, 1961, 10).

Bu sırada Gansu'da bazı gelişmeler yaşanmaktaydı. Zhang Yichao, Gansu'nun güneybatısındaki bölgelerden Tibetlileri çıkarmaya çalışan Çinli komutandı ve yanında en büyük destekçileri olan Uygurlar vardı. Zhang Yichao ve Uygurlar Tibetlilere karşı birlikte hareket ettiler (Yu Guang-jian 于光建 2014, 30). Tibet yönetimi 9. yüzyıl ortalarında bölgeden çekilse de, Tibetli nüfusun birçoğu kaldı. 11. yüzyıldaki kayıtlara göre bölgedeki Tibet nüfuzu

³⁰ Toupa Huaikuang, 850'li yıllarda Tibet İmparatorluğu'nun dağılması akabinde Tibetlileri Dunhuang bölgesinden Gansu'nun batsına doğru sevk eden kişidir. Beckwith onun Tangut kökenli olduğunu Toupa adının Tangutlardan bir sülalenin adı olduğu gerekçesiyle savunur. Bkz.:1993, 170; 2020, 175.

oldukça kuvvetliydi. Bu Tibetlilere Tibetçe bir ifadeyle *Kamalog* (*Bka ma log*) dendi. Bu ifade “emir gereğince dönmek” anlamına gelmektedir (Schaik, Galambos, 2011: II, 63). Dolayısıyla genel kanaate göre Tibet devleti mezkûr bölgeden çekilse de Hexi ve Kokonor’dan Tibet nüfusu çıkarılmadı.

872 yılında Gansu Uygurları siyasi olarak bölgede varlığını kabul ettirdi. Hamilton’a göre bu tarihte Gansu’ya yerleşen Uygurlar, burayı kağanlığın merkezi haline getirdiler. Diğer bir grup Uygur da Karahoca taraflarına yerleşti ve böylece Doğu Türkistan’ın kuzey kısımlarında Uygur devletleri meydana gelmekteydi (1955: X, 14-16).

İçteki karışıklıklarla meşgul olan Tang yönetiminin düştüğü müşkül durumdan faydalanarak Gansu’ya giren Uygurlar, 860-866 yılları arasında buraya yerleştiler (Grousset, 2011, 140). Uygurlarla birlikte o sıralarda bazı Tibetli kabileler de gelip civar bölgelere yerleştiler. Ancak Uygurlar yükselmeye başladıkları 860’tan sonra Tibetlileri Gansu’nun güneyine doğru ittiler (Çandarlıoğlu, 2017, 80). Böylece Tibetliler ve Uygurlar arasında komşuluk ilişkileri yeniden kurulmuş oldu (Tsai, 1967, 199).

Tibetliler artık Doğu Türkistan’daki hâkimiyetlerini de kaybettiler. Bölgenin batı kısmı Karluklar tarafından, doğu kısmı da Sarı Uygurların ataları tarafından ele geçirildi. İlâveten 886 yılında, Tibet anakarasında büyük bir iç savaş vardı (Snellgrove, Richardson, 2003, 112). Yine aynı dönemde Qinghai, Gansu ve Sichuan’daki Tibetli kabileler de, bu karışıklık ortamında bağımsız hareket etmeye başladılar. Bu düzensiz Tibetli kabilelerin etkisiyle bu bölgeler uzun bir süre devlet otoritesinden mahrum kaldı (Malyavkin, 1992, 235).

874 yılındaki bir malumatta, Uygur-Tangut ortaklığı görülmektedir. Bu yılda iki kuvvet birlikte Çin’in Tiande bölgesine saldırıp civarı yağma faaliyetinde bulundular (Tsai, 1967, 200). 874-875 yıllarında Uygur lideri Pugu Jun, Çin imparatorundan meşruiyet talebine bîaen Tang sarayına bir elçi gönderdi. Ancak bu yıllarda Uygurlar Tibetlilerle yoğun geçen bir savaş sonrasında yenilince Batı’ya ve Turfan sahasına doğru gittiklerinden dolayı Uygur liderinin talebi akim kaldı (De Guignes, 2019: I, 587-88). Gansu’ya yerleşen Uygurlarla Tibetliler arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde, zamanla bazı Tibetlilerin Gansu’dan ayrıldıkları bilinmektedir (Yu Guang-jian 于光建 2014, 31).

10. yüzyıla doğru gelindiğinde artık bölgede güç dengeleri tamamen değişmekteydi. Çünkü yine bozkırdan gelen bir güç ve Tibet kökenli bir halk olan Tangutlar, Doğu Türkistan sahasının, Tibet ve Çin sınırlarının değişmesine yol açtılar. Bu bölgelerdeki Uygurlar ve Tangutların akrabaları Tibetliler, artık daha güçlü ve saldırgan bir düşmanla karşılaştılar.

4. 840'TAN SONRA KURULAN UYGUR DEVLETLERİ

Uygur Kağanlığı bünyesindeki Türk grupları, 840 yılındaki Kırgız baskınının akabinde dört bir yana dağıldılar. Dağılan bu Uygurlardan bir kısmı Gansu bölgesine geldiler. Diğer bir kısmı da batıya doğru yönelerek Turfan ve Beşbalık civarlarına yerleştiler. Bu göçlerle birlikte iki yeni Uygur devletinin temelleri atılmış oldu. Bunlar; Turfan ve Gansu Uygurlarıydı.

4.1. TURFAN (GAOCHANG) UYGURLARI

840'ta dağılan Uygurların önemli bir kısmı batıya doğru Beşbalık, Turfan, Hoço ve Kaşgar dolaylarına gittiler. Bunlar Turfan, Beşbalık, Gaochang, Doğu Türkistan, İdikut ve Xizhou Uygurları olarak anıldılar (Çandarlıoğlu, 2004, 36; İzgi, 2011, 4; Ercilasun, 2019, 96-97).

848 yılında söz konusu Uygurların ilk icraatlarından birisi, Turfan'dan Tibetlileri uzaklaştırmak oldu (Almas, 2010, 350). Bu yüzden de bu Uygurlar, Çin'i tehdit eden Tibet tehlikesine karşı Çinlilerce derhal tanındılar. Zaten bu Uygurlar, daha çok sanat ve ticari faaliyetlerle adlarını duyurdular. Siyasi nüfuzlarını batıda Kaşgar'a kadar hissettiren Turfan Uygurları, 893 yılında Karahanlıların bölgede tahakkümü sağlamasıyla birlikte buradan çıkarıldılar (Ercilasun, 2019, 97). Ticari faaliyetlerde bulunan bu Uygurlar, Çin'le olan dostane ilişkilerden ötürü 10. yüzyıldan 11. yüzyılın sonlarına kadar, Çin'e ticaret ve elçilik heyetleri gönderdiler (Çandarlıoğlu, 2004, 36; İzgi, 2011, 7; Ercilasun, 2019, 97).

Turfan Uygurları ile ilgili zengin kültürel notlar ve ayrıntılı bilgiler, Çin elçisi Wang Yande'nin seyahat raporlarında mevcuttur. Bu yüzden adı geçen eser, Turfan Uygurlarının tarihi ve kültürel yapısı hakkında son derece mühim bir başvuru kaynağıdır (İzgi, 1989). Gaochang Uygurları önce Yelu Dashi'ya (1124-1143) boyun eğerek Kara Hitaylara bağlandılar (İzgi, 2011, 7). Sonrasında Turfan Uygurları 1206 yılından itibaren Moğol fetih hareketlerinden nasibini alarak, 1209 yılında Cengiz Han'a bağlandılar. Moğolların üst düzey memurluklarında görev alan bu Uygurlar, varlıklarını 14. yüzyıla kadar devam ettirdiler (Çandarlıoğlu, 2012: XLII, 243).

4.2. GANSU (GANZHOU) UYGURLARI

840 yılında Kırgız mağlubiyetinin akabinde Uygurların bir kısmı Tibetlilere, yani Gansu bölgesine gitmişlerdi (Tsai, 1967, 207). 865'te de Uygur-Tibet çatışmalarının akabinde Gansu bölgesindeki üstünlüğünü ele alan bu Uygurlar, 870'ten sonra bağımsız oldular. Esasen güneye doğru göçen Gansu Uygur grubu Tangların yıkılışına kadar (907) söz konusu Çin hanedanıyla ve ardından kurulan kısa ömürlü Çin hanedanlarıyla iyi ilişkiler kurmaya devam ettiler. Hatta

Gansu Uygurlarının o dönemki lideri Renmei Kağan, 911’de Dunhuang’ı fethetmesinin akabinde Sonraki Liang ve Sonraki Tang yönetimlerine elçiler gönderdi. Renmei Kağan’a ve sonraki altı kağana daha Çin imparatorluk unvanları verilmesi durumu, Çin-Uygur ilişkisinin boyutunu açığa çıkarmaktadır (Brose, 2017, 7).

Bir müddet sonra Kitanların yönetimi altına giren Gansu Uygurları, onlara hediyeler sunmak için birçok defa Liao başkentini ziyaret ettiler. 10. yüzyılın ilk yarısında Tangutların Gansu civarlarına gelişiyle başlayan mücadeleler sonucunda, 1028 yılında Gansu Uygurları Tangut tabiiyetine girdi. 12. yüzyılda da Çin hanedanlarıyla ilişkilerini güçlü tutan Gansu Uygurları, 1227’de Cengiz Kağan’ın zaferleri sonucu Moğollara tâbi oldular. Bugünkü Sarı Uygurların ataları Gansu Uygurlarıdır.

4.3. SHAZHOU (DUNHUANG) UYGURLARI

Shazhou Uygurları, Kırgız mağlubiyeti akabinde Gansu bölgesindeki Shazhou şehrine geldi. Bunlar Shazhou ya da Dunhuang Uygurları olarak bilinmektedirler. Dunhuang Uygurlarının Shazhou’ya göçleri, bölgede görünmeye başladıkları tarih olan 850’li yıllardan daha öncedir. Bu Uygurlar önce Tibetliler tarafından, sonra da bölgedeki Zhang ailesi ve sonrasında Cao ailesi tarafından kontrol altında tutuldu (Yang, 1994, 83). Shazhou Uygurları, Liao hanedanı yıllıklarında Gansu Uygurlarından ayrı bir şekilde ifade edilmektedir. 11. yüzyılın başlarında Shazhou Uygurlarından Liao başkentine elçi gönderildiğinde, Çin kaynakları bu elçilik heyetini Shazhou Uygurları olarak adlandırmıştır. Çinli Cao ailesi hâkimiyetini, 11. yüzyıldaki bu elçilik hareketiyle birlikte Shazhou Uygurlarına kaptırmıştır (Yang, 1994, 85). Shazhou Uygurlarının bölgede güçlenmelerinin bir diğer sebebi de Tangut kralı Yuanhao’nun Gansu Uygurlarını ele geçirdikten sonra bazı Uygurların Shazhou’ya gelmesi ve buradaki boydaşlarının gücüne güç katmasıdır (Liu 刘 2020, 8; Yang, 1994, 86).

Shazhou Uygurlarının adı Çin kaynaklarında ilk defa 977’de “Shazhou Huihu” şeklinde geçmiştir. Liao hanedanının 1014 tarihli bir kaydına göre, Shazhou Huihuları Çin’e hediye takdim etmek için elçi göndermiştir. Esasen burada Liao hanedanı, söz konusu Uygurların kendisine tabi olduklarını vurgulamaktadır (Yang, 1994, 85). Yang Fuxue, Shazhou Uygur Krallığı’nın 11. yüzyıldaki varlığını Çin ve Uygur kaynaklarını referans vererek iddia etmektedir (1994, 104). Ancak Takao Moriyasu’ya göre ise, Shazhou Uygur Krallığı ne Çin kaynaklarında ne de Uygur kaynaklarında yoktur. Ona göre bu krallığın varlığı, bazı Çinli bilim adamlarının kuruntusudur (2000, 351).

5. QINGHAI, GANSU VE NINGXIA ETRAFINDAKİ UYGURLAR, SHATUOLAR VE TİBETLİLER

Tibetli kavimlerle daha çok hemhal olan Uygur topluluğu, Gansu ve civarındaki Uygurlardır. Bu Uygur topluluğunun en yakın komşuları doğudaki Liangzhou Tibetlileriydi ve Çin kaynağı *Jiu Wu Dai Shi*'ya göre buradaki Tibet nüfusu oldukça fazlaydı (Zeng Zaozhuang 曾棗莊 Xu Jialu 許嘉璐 2004, 1307). Çin kaynaklarına göre 998 yılında Liangzhou'nun nüfusu 126.000 civarıydı ve bu nüfusun çoğunu Tibetliler teşkil ediyordu (Schaik, Galambos, 2011: II, 64). Hamilton da 10. yüzyılın ilk yarısında Liangzhou'daki Tibet nüfusunun yoğunluğundan bahseder ve buranın hâkiminin Tibetliler olduğunu belirtir (1955: X, 50-51). Keza yine Chavannes'ın verdiği bilgiye göre, 10. yüzyılda Çin'den bir elçi, Hoten'e doğru yola çıktığında Liangzhou, Ganzhou gibi Uygur ve Tibetlilerin yoğun olduğu yerlerden geçmektedir. Chavannes, bu yol güzergâhı üzerinden geçen Çin elçisi Gao'nun, Tibetli ve Uygurların yanı sıra Dangxiang yani Tangut kabilelerini de gördüğünü belirtir (1904, 204-6).

Hoten'de de 10. yüzyılda yadsınamayacak kadar Tibetli ve Türk nüfus birlikte yaşamaktaydı. Tarım Havzası'nın en önemli kentlerinden biri olan Hoten, yoğun bir Tibetli nüfusa da ev sahipliği yapmaktaydı. el-Makdisî, Hoten'i "Tibetlilerin en büyük şehri" olarak tanımlamaktadır (Beckwith, 1989, 166). Hoten'deki Tibetli nüfusun en büyük kanıtı, mezkûr yüzyıla tarihlenen Sanskritçe yazılmış bir mektuptur. Bu resmi mektupta Uygurlar başta olmak üzere muhtelif Türk gruplarının Hoten'deki varlığının yanı sıra, Tibetçe şahıs isimlerinin ve yer adlarının varlığı da söz konusudur. Mektupta geçen isimlerin arasından "Samgalaka" yer adına ayrıca dikkat çekmek gerekir (Bailey, 1949, 51). Çünkü bu isim Tibetçe yer adı olduğu bilinen "Sengelag" ismine benzemektedir (Thomas, 1930, 294). Keza *Hudûdü'l-Âlem*'de Minorsky'nin "Shazhou'daki büyük bir kasaba" olarak notlandığı "Sanglakh" adlı yer yukarda belirtilen yer isimlerini karşılamaktadır (1937, 85; 1982, 85).

Esasen Tang hanedanının çöküşünden sonra Dunhuang'ın Uygur ve Tibetli sakinleri artık Çin'den izole bir yaşam sürüyorlardı. 960'larla birlikte Liangzhou'da Tibetlilerin artan nüfusu ve yine aynı tarihlerde Gansu'nun kuzey taraflarını elde etmeye çalışan Tibet bakiyelerinin en yakın komşuları Uygurlardı (Schaik, Galambos, 2011: II, 65). Bazı kaynaklara göre 10. yüzyılın ortalarında Liangzhou'dan Hoten'e kadar tüm güzergâh boyunca Tibetlilerin meskûn olduğu alanlara rastlamak mümkündür (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 69) ve buradaki Tibetliler sık sık Hotenlilerle mücadele içerisindeydi (Çandarlıoğlu, 2017, 76). Keza 10. yüzyılda Tibetlilerin bir diğer mücadele halinde oldukları siyasi güç ise Karahanlı Devleti'dir.

Ebû Dûleḡ'e göre 10. asır dolaylarında Tibetli bir grup Karahanlılara³¹ haraç vermektedir (Şeşen, 2018, 65).

5.1. GANSU UYGURLARI, TİBETLİLER VE DANGXİANGLAR

10. yüzyılın sonlarına doğru devletleşme sürecine giren ve 11. yüzyılın başlarında kurumsal bir devlet yapısına kavuşan bozkırlı kavim Tangutlar, Ningxia merkezli devletlerini genişletmek için uygun koşullara sahip oldular. Büyük Uygur Kağanlığı'nın, Tibet Devleti'nin ve Tang hanedanının çöküşünün ardından, dağınık ve istikrardan yoksun bölgede Tibetli Tangutlar ön plana çıktı ve devletin sınırları Shaanxi, Gansu ve İç Moğolistan sahalarının büyük bölümüne ulaştı (Almas, 2010, 416). Bu kavim, köken itibariyle Tibetli bir kavimdir (Grousset, 2011, 148). Çince kaynaklarda Tangutların devlet adları Xixia, kabile adları da Dangxiang olarak kaydedilmiştir (Sedláček, 1964, 180). Tangut adı, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde "Tangut/Tengüt" olarak geçmekle birlikte (1970, 138-41), Bilge Kağan Abidesi'nin doğu yüzünde de Tangut olarak geçmektedir (Ergin, 2012, 42). Yine aynı eserde Türklerden bir boy olarak gösterilen Tangutların (Kaşgarlı Mahmut 1970, 74) genel itibariyle Tibet kavimlerinden oldukları görüşü ağır basmaktadır.

Nevski'ye göre Tangutlar kendileri için *mang-ming-ling* ideograflarını kullanmışlardır. 1932 yılında Wang Ching-ju, Tangut devletinin Çince resmi olarak tam adının "Beyaz Mi'nin Büyük Yaz Devleti" olduğunu ifade etmiştir (Sedláček, 1964, 181). Eski Tibetçe metinlerde ise Tangut adı *Mi-nyag* veya *Mi-nag* olarak ifade edilmektedir (Smith, 2001, 220; Clauson, 1964, 56).

Ölü bir dil olan Tangut dili, Sedláček'e göre Tibet-Birman dil grubunun Yi dilleri alt grubuna genetik olarak çok yakındır. Ona göre Tangutça ile ilgili araştırma yapmak için Yi etnik gruplarının dillerinden yola çıkılmalıdır (1964, 185).

Tangutçanın bir yazı diline kavuşturulması da yaklaşık olarak 1038 gibi bir tarihe konumlandırılmaktadır. Tangut yöneticilerinden Li Yuanhao döneminde Ye Li adında birinin Tangutlar için yazı dili geliştirmek için çaba sarf ettiği bilinmektedir. 11. yüzyılın henüz ilk yarısında yazı dili için yaklaşık 5.800 Tangut karakteri geliştirildiği bazı kaynaklara yansımıştır (Clauson, 1964, 55).

³¹ Ebû Dûleḡ'in risalesindeki Tibet'le ilgili kısımda, Tibetlilerin haraç verdiği ve mücadele halinde olduğu kişi Buğraç hükümdarıdır. Ramazan Şeşen'e göre burada geçen "Buğraç" ifadesiyle Karahanlılar kastedilmektedir. Bkz.: Şeşen, 2018, 64.

1000’li yıllardan itibaren Çin’deki Song hanedanının (960-1279) istemediği bir şekilde Tangut gücü açığa çıkmaktaydı. Büyük devlet gücü teşkil etmek isteyen Tangutların öncelik olarak hedefleri daha küçük bir devlet olan Gansu Uygurlarıydı. Nitekim sürekli olarak Uygur ticaret kervanlarına taciz saldırıları gerçekleştiren bir Tangut politikası mevcuttu. 10. yüzyıla gelindiğinde Gansu Uygurlarının en yakın komşularından biri yine Tangutlar olmuştu. Buna göre Tangutlar, Lingzhou ve Liangzhou arasında oldukça fazla sayıda yer almaktaydı ve Uygurlarla komşulardı (Çandarlıoğlu, 2017, 74).

905 yılına gelindiğinde Tibetliler ve Gansu Uygurları arasında bir mücadele bulunmaktaydı. Bunun sebebi ise, Tang yönetiminin çöküş içine girmesinin akabinde bazı komutanların kendi beyliklerini oluşturmasıydı. Bunlardan birisi de Xi Han Jin Shan (Batı Han Altın Dağ) Beyliğidir. Bu beylik Tibetlilerle birlik olup bölgedeki Gansu Uygurlarına saldırı gerçekleştirdilerse de, Uygurlar 911’de onları ele geçirdiler (Petech, 1990, 12-13; Almas, 2010, 415; İzgi, 1989, 28; Ögel, 1971, 135). Burada Gansu Uygurlarının lideri olarak Renmei vardır ve onun liderliğinde Dunhuang ele geçirilmiştir (Malyavkin, 1983, 59; Brose, 2017, 7).

923 yılında Gansu Uygurlarının kağanı Renmei, artan Tibet tehlikesine karşı harekete geçerek Çinlilerle anlaşıp bu saldırılardan korunma planı yaptı. Bu sayede her iki devlet de Tibet saldırılarından kurtulmuş oluyordu (Ögel, 1971, 135; İzgi, 1989, 28). Çin kaynaklarındaki bilgiye göre Uygur kağanı Renmei, Çin sarayına atlar ve birtakım hediyeler göndererek Tibetlilere karşı destek talep etmektedir (Zeng Zaozhuang 曾棗莊 Xu Jialu 許嘉璐 2004, 1309).

938 tarihine gelindiğinde ise Çinli bir elçinin notlarından hareketle Uygur, Shatuo ve Tibetlilerin durumundan çıkarım yapmak mümkün olmaktadır. Bu yılda Çinliler Hoten krallığına bir elçi göndermiştir. Gansu Uygurlarını rapor eden elçi, onların tıpkı Orhun’da kurulan Uygurlar gibi ordugâha sahip olduklarını, daha öncekiler gibi geleneklerine ve kültürlerine bağlı olduklarını ifade etmiştir. Elçi ayrıca Gansu Uygurlarının etraflarındaki dağlarda Shatuo kabilelerinin bulunduğunu da eklemiştir. Ögel, bu Shatuo gruplarının, Gansu Uygurlarını Tibet tehlikesinden koruyan arka plandaki güç olduklarını belirtmiştir (1971, 135-36; İzgi, 1989, 28).

Bu sıralarda Gansu Uygurlarından da Çin’e elçilik heyeti gitmiştir. Çin kaynaklarına göre, 10. yüzyılın ilk dönemlerinde Tibetliler ve Gansu Uygurları ortak bir şekilde Çin sarayına elçi gönderdiler (Russell-Smith, 2003, 423). Çin sarayına Uygurlarla birlikte elçi gönderen söz konusu Tibetliler, Liangzhou Tibetlileridir (Çandarlıoğlu, 2017, 78). 949 yılında

Liangzhou'daki yoğun Tibetli nüfus vardı ve buradaki önemli mevziiler Tibetçe adlarla tanımlanıyordu. Yine bu dönemde barışçıl bir görüntü sergileyen Gansu Uygurları ve Shatuolar, birbirlerine karşı elçilik heyetleri kabul ettiler (Alptekin, 2008, 74).

Liao hanedanı döneminde (916-1125) Gansu bölgesi içerisinde bir yerleşim yeri olan Liangzhou (Wuwei) civarında Tibetli nüfusun fazla olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Çin kaynakları kuvvetli devlet mekanizmasından yoksun olan bu Tibetli ve Uygurları “Fan Shu” ifadesiyle tesmiye etmiştir. Söz konusu bu Tibetli ve Uygur grupları, bu dönemde Tangutların kontrolü altında olan Liangzhou ve civarına yerleştiler (Kwanten, 1977, 333).

Tangutlar 11. yüzyılda güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıkınca, onların en yakın akrabaları olan dağınık Tibetliler ve siyasi rakipleri Uygurlar, güç duruma düştüler. Neticede birbirleriyle çok yakın mesafelerde olmaları nedeniyle hâkimiyet mücadelesi başladı. Uygur ve Tibetlilerin Tangutlara karşı olan başarısızlığının sebebi olarak, iki topluluğun Tangutlara nazaran dağınık halde yaşamaları gösterilebilir (Malyavkin, 1983, 72).

Bu durumdan yararlanmak isteyen Tangut lideri Li Deming (1004-1032), Gansu Uygurlarını bitirmek için bir plan yaptı. Buna göre amaç Song devletine barış teklif edip, akabinde Gansu Uygurlarına saldırmaktı. Yine bu sıralarda Tangutların bir diğer hedefi de Uygurlarla iyi geçinen dağınık Tibetli gruplardı (Malyavkin, 1983, 72). Ancak 1008 yılında bu plan tam tersi işledi ve Gansu Uygurları karşısında Tangutlar ağır bir darbe aldılar (Yu Guang-jian 于光建 2014, 31).

1009 ve 1010 yıllarında art arda iki saldırı düzenleyen Tangutlar, Gansu Uygurları tarafından püskürtüldüler. 1009 yılındaki saldırıda Gansu Uygurlarının lideri Yağlakar Kağan, Tangut kuşatmasını gece baskınıyla bertaraf etti. Hemen akabindeki sene ise Tangutlar, Uygurların birlikte hareket ettikleri Qinghai'daki Tibet prensliği de dâhil olmak üzere müttefiklere saldırı düzenlediyse de Uygurların ve Tibetlilerin direnciyle karşılaştılar (Malyavkin, 1983, 73; Yu Guang-jian 于光建 2014, 31).

1026 yılında ise bu defa küçük bir Tibet prensliği ve Gansu Uygurları ittifakı Tangutları Lanzhou civarında mağlup etti (Almas, 2010, 418). Tangutlardan gelen saldırılar Tibetlileri ve Uygurları hayli yıpratmakta ve giderek dağıtmaktaydı. Yine 1026'da Kitanlar da Tangutlar gibi Uygur ve Tibetlileri yıpratmaya başladı. Tangutların da Kitanların da ortak hedefi Xiliangfu (Liangzhou³²)'daki Uygur-Tibet birlikteliği idi (Malyavkin, 1983, 73).

³² Liangzhou, Gansu sınırlarında bir yer olmakla birlikte, o dönemde yoğun Tibetli nüfusun olduğu bir yerdir.

1028’de nihayetinde bu saldırılar karşısında daha fazla dayanamayan Gansu Uygurları, Tangutlar karşısında teslim oldular (Grousset, 2011, 140; Brose, 2017, 7). Dunhuang ve civarını ele geçiren Tangutlar, Gansu Uygurlarının bir kısmının batı ve güney yönlerine doğru göç etmesine neden oldular. Kitan Liao hanedanıyla barışı, Tibetli ve Uygurlarla savaş yolunu seçen Tangutlar, Lanzhou ve Hangzhou dâhil olmak üzere Gansu bölgesini ele geçirdiler. Dolayısıyla 1028 yılında Li Deming, Ningxia civarında devletini kurdu (Kiçanov, 1996: III, 213). Tangutların 1028 yılında Gansu Uygurlarının tüm sahasına başlattıkları askeri seferberliğin asıl sebebi Liangzhou bölgesini ele geçirmektir. Şöyle ki, burası ticaret yolları üzerinde olduğundan dolayı Tangutlar için birinci derece öneme sahipti. Liangzhou Tibetlileri daha çok Uygurlarla birlikte hareket etse de, 1032 yılında direnişi kıran Tangut lideri Li Deming’in oğlu Li Yuanhao (1032-1048) burayı ele geçirmeyi başardı (Yu Guang-jian 于光建 2014, 29). Onun Uygurlar ve Tibetlilere karşı başarısının en büyük sebeplerinden biri de, Gansu’yu ele geçirdiğinde dağılan Tibet ve Uygurlara yönetimi tahsis etmesi oldu. Yuanhao’nun bu tutumuna rağmen bölgedeki bazı Uygur ve Tibetli kabileler Qinghai/Kokonor’daki Tibetli yönetici Gusiluo’nun topraklarına gittiler (Yu Guang-jian 于光建 2014, 31-32).

Akabinde 1036 yılında Dunhuang, Suzhou, Guazhou ve çevreleri Uygurlardan alınınca, Tangutlar bu civardaki Uygur manastırlarından Budizm’i öğrenmeye başladılar (Golden, 1992, 167; 2013, 179; Grousset, 2011, 150). Hami’nin bir kısmı alınmak kaydıyla bu bölgeye kadar ulaşıldı. Tangut devleti Gansu’dan başlayarak, Gobi çölünün güney kısımlarına, Shanxi ve Ningxia bölgesine uzanan bir sınır içerisinde yer almıştır. 1038 yılında Gansu Uygurlarının sahip oldukları tüm alanı ele geçiren Tangutlar, Xixia, yani Batı Xia Hanedanı adını aldılar ve Yuanhao resmen kendini Tangut imparatoru ilan etti (Kychanov, 1998: IV, 215; Brose, 2017, 7).

1036’ya kadar Gansu Uygurlarının hâkimiyet kurduğu tüm alanlarına sahip olan Tangutlar, Gansu bölgesine egemen oldular. Buradaki Uygurlara dair bundan sonrası için pek bilgi mevcut değildir. Bir kısmının batıya, diğerlerinin ise güney yönüne doğru dağların ötesindeki Tibetlilerin meskûn oldukları alanlara gittikleri bildirilmektedir (Malyavkin, 1983, 74). 1036’ya kadarki fetih hareketlerinde Tangutlar, Xining dolaylarına da hâkim oldular (Yu Guang-jian 于光建 2014, 32). Bilindiği üzere Xining bölgesi o dönemde Türk ve Tibetli kavimlerin birlikte yaşadıkları sahayı temsil etmekteydi. Liangzhou, Ganzhou, Suzhou, Guazhou ve Shazhou’yu Tibet ve Uygurlardan elde eden Tangutlar çok geçmeden bölgeye özgü bir yönetim birimi de oluşturmakta gecikmedi. Gansu ve Qinghai/Kokonor bölgelerinde yaşayan Uygur ve Tibetlileri yönetmek için ayrı bir birim oluşturuldu ve Tangutlar Hexi, yani

Sarı Irmak'ın batısındaki Türk ve Tibetli halkın devlete tabiiyetini bu yönetim birimiyle güçlendirmeye çalıştı (Yu Guang-jian 于光建 2014, 34). Tangut kralı Yuanhao'nun Tibetli ve Uygur tebası için yaptığı en önemli işlerden birisi de onlarla iletişim ağının aksamaması adına yazı işlerinden sorumlu bir kurum tesis etmesi oldu. Dolayısıyla bu kurum aracılığıyla uzaktaki Tibetli ve Uygur tebasıyla iletişim problemini aşmayı planladı (Yu Guang-jian 于光建 2014, 36).

Tangut saldırısı akabinde batıya giden bir grup Uygur Kumul civarına, güneye gidenler ise Kokonor (Qinghai) ve civarındaki Tibet boylarının aralarına girdiler (Almas, 2010, 418). Brose'ye göre Gansu Uygurları 1028 yılında Tangut saldırısına uğradıktan sonra bile Çin'e elçiler gönderip hediyeler verdiler (2017, 7). Fakat onun bu ifadesindeki Uygurlar Gansu Uygurları değil, Shazhou Uygurlarıdır. Song Hanedanı'nın 11. yüzyıldaki Tangut-Uygur ve Tibet savaşlarındaki tutumlarında ise, aynen seleflerinin izinden gittiği görülmektedir. Uygur ve Tibetlilerin elçi göndererek, Tangutlara karşı ortaklık kurma çabalarına Songlardan genel olarak olumlu yanıt verilmemiş, fakat Tibet ve Uygur ittifakına bolca hediyeler göndermekten de imtina edilmemiştir (Malyavkin, 1983, 74).

10. ve 12. yüzyıllar arasında Uygurların genel itibariyle komşuluk ilişkisi içinde olduğu, karşılıklı savaşmayıp ortak düşmana karşı birlikte cephe aldığı bir topluluk olan Tibetliler, daha çok Uygurlara yakın sahalarda ve hatta aynı yerlerde yaşamaktaydı. Örnek olarak, Gansu Uygurlarının en çok iyi ilişkiler geliştirdiği Tibet grupları Gansu civarındaki Liangzhou'da, Kokonor-Qinghai'de ve Gansu'nun doğusundaki Ningxia civarında yer almaktadır. Bunlar arasında Uygurların en fazla etkileşimin yaşadığı Tibetli topluluk Liangzhou'dakilerdir. Batıya açılan kapı olarak da bilinen Liangzhou'nun Tibetlileri, genel olarak Uygurlarla birlikte Tangutlara karşı siyasi alanda ortak hareket edip, yukarıda zikredilen tüm sahalarda büyük oranda iyi komşuluk ilişkileri geliştirdiler (Malyavkin, 1983, 78). Netice itibariyle ticaret yolları arasında kalan bir yer olan Liangzhou, güçsüz Tibet prensliği olarak bilinmekte ve çoğu zaman Tangut saldırılarına karşı Ganzhou Uygurlarıyla birlikte savunulmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında 11. yüzyılın başlarında gelişen Uygur-Tibet yakınlaşmasının bir sebebi de, ticaretin ön plana çıkması ve ortak bir düşmanın varlığıdır. Ticaret ilişkisi hususunda, Gansu Uygurlarının ticaret kervanlarının ve emtialarının korunmasını Liangzhou'daki Tibetliler üstlenmişlerdi. Tabii olarak Uygurlar da Liangzhou Tibetlilerine yönelecek herhangi bir Tangut saldırısında derhal onlara yardım etmelilerdi. Nitekim 1010'lu yıllarda ticaret yolları üzerinde hâkimiyet arayan Tangutlar Liangzhou'yu fetih hareketlerine giriştiler. Kısa bir dönem başarılı

olsalar da, yine Gansu Uygurlarının Liangzhou Tibetlilerine verdiği askeri destek neticesinde bu saldırı bertaraf edildi (Malyavkin, 1983, 79-80).

5.1.1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Uygur-Tangut Savaşı

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde, Tangut-Uygur savaşlarına binaen birkaç dize şiir mevcuttur. Eserin Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072'de yazımına başlanıp 1074'te tamamlandığına bakılırsa (Kaçalın, 1994: IX, 446), Gansu Uygurları arasında bu acı sonun yaraları tazedir. 1028'de Tangutlar tarafından ele geçirilen bu Uygur grubunun (Qiao Tong-huan 乔同欢 2015, 64), Tangutlarla mücadelesi Kaşgarlı Mahmud'un eserine şöyle yansımıştır:

Tangut süsin üşikledi - Üşümüş, Tangut askerini bastı

Kişi ışın elikledi - O kişilerin işlerini alaya aldı

Erin atın belikledi - Askerini atını armağan kıldı

Bulun Bolup başı tığdı - Tutsak olup baş eğdi (Kaşgarlı Mahmut 1970, 138)

Buradan anlaşılacağı üzere Tangutlar, Gansu Uygurları karşısında mağlup olmuşlardır. Zaten 1028 yılına kadar Gansu Uygurlarının Tangutlarla yapılan mücadeleler karşısında üstünlüğü bulunmaktaydı. Muhtemelen bu tarihten önceki bir mücadele bu şiirin konusu olmaktadır. Akabinde savaşın daha çok şiddetlendiği, diğer iki şiirden de anlaşılabilir. Buna göre Gansu Uygurları artık Tangutlar karşısında mücadeleyi kaybettiği bir sürece girmiştir.

Katun sini çoğıladı - Katun-Sini halk çığrıştı

Tengüt Begin yağıladı - Tengüt Beyini düşman bildi

Kanı akıp jagıladı - Kanı akıp çağıldadı

Boyunu suvin kızıl sağdı - Boyun suyunu kızıl sağdı (Kaşgarlı Mahmut 1970, 140-41)

Burada Tangutlar ve Uygurlar arasındaki savaşın şiddetinden bahsedilmektedir. Boyunlarından su gibi kan akmasından hareketle, iki topluluk arasında kanlı mücadeleler yaşandığını görmekteyiz.

Tengüt Hanı yubıladı - Tengüt Hanı hile yaptı

Ölüm birle tüpiledi - Ölüm ile tepesine indirdi

Kadhaşları tabaladı - Yakınları hep kınadı

Ölüm körüp yüzü agdı - Ölüm görüp bozuldu (Kaşgarlı Mahmut 1970, 140-41)

Burada ise Tangutların hile yaparak Gansu Uygurlarını yendiklerinden bahsedilmektedir. Yenilen hükümdarın en yakınları tarafından ayıplandığı ifade edilmektedir.

13. yüzyılın başlarında Tangut sınırlarına dayanan Moğol tehlikesi akabinde, devlet zayıflamaya başladı ve nihayetinde 1227 yılında bizzat Cengiz'in düzenlediği seferde Xi Xialar Moğollara bağlandı (Kiçanov, 1996: III, 220; Chavannes, 1904, 206). 1205, 1207 ve 1209 yıllarında Cengiz Han'ın yoğun uğraşlarından sonra kontrol altına alınan Tangutlar, son olarak 1209 yılındaki mücadeleden sonra Cengiz Han'a prenses yollayarak Moğollarla barışı elde ettiler (Grousset, 2011, 237). Bununla birlikte bu devletin bünyesindeki Tibetliler ve Uygurlar da bu vassallığa dâhil oldular.

5.2. SHAZHOU UYGURLARI VE TİBETLİLER

970 yılından sonra Gansu bölgesinde beliren Shazhou ve Guazhou³³ Uygurlarının olduğu sahada hâkimiyet başlarda Cao hanedanındaydı. Bunlar Tang hanedanının otorite kaybından faydalanıp güçlenen Çinli bir aileye mensuplardı. Ancak Cao hanedanının meskûn olduğu sahada yoğun bir Tibetli ve Uygur nüfusu mevcuttu. Çünkü burası 9. yüzyılda Tibet devletinin çekildiği, fakat Tibet nüfusunun da kısmen kaldığı bölgeydi. 10. yüzyılın sonlarında Gansu Uygurları, Shazhou ve Guazhou Uygurlarına saldırınca Cao ailesi de boyun eğmek durumunda kaldı. Bu tarihlerden itibaren yoğun bir şekilde gelen Türk-Uygur göçleri neticesinde de bölgede Tibetliler kadar Türklerin de nüfuzu kuvvetlenmeye başladı. Böylece Gansu ve civarında Tibet-Uygur nüfusu artmıştı. Cao hanedanının düşüşü ve Gansu Uygurlarının yükselişe geçtiği yıllarda Shazhou Uygurları da özellikle 10. yüzyıl başlarından itibaren gelişmekteydi (Yang, 1994, 85). Shazhou Uygurları hakkında, Song Hanedanı (10.-13. yüzyıllar) döneminde Tuo Tuo ve ekibi tarafından yazılan *Song Shi* adlı eserde bilgiler verilmektedir. Buna göre, Shazhou Uygur elçilik heyeti Çin başkentine gelmiştir. Bu kaynakta, 10. yüzyılda Shazhou ve Ganzhou Uygurlarının lideri Yeluo Gemi'nin (Yağlakar), Çin imparatoruna Türklerin meşhur atlarından ve birtakım değerli taşlardan hediye olarak yolladığı yazmaktadır (Tuo Tuo 脫脫 1977, 14114).

1000'li yılların ilk çeyreğinde Liao ve Song hanedanlarına elçiler gönderen Shazhou Uygurlarının bağımsız olup olmadığı konusu muğlaktır. Takao Moriyasu'ya göre Shazhou Uygurları en geç itibariyle 11. yüzyıl başlarında gücünü hissettirmiş ve bu yüzyılın ortalarına

³³ Guazhou, bugünkü Çin'in Gansu vilayetinin Jiuquan bölgesindeki bir yerleşim yeridir.

kadar da (1020-1050) bölgede hâkim güç olmuşlardır (2000, 348). Nitekim Gansu Uygurlarının Tibetli Tangutlara 1032’de yenilmesinin ardından, Shazhou Uygurları bu otorite boşluğundan faydalandılar. Dolayısıyla Gansu Uygurlarının düşüşü Shazhou Uygurlarının yükselişi oldu. Ancak ortada bir Tangut gücü mevcut olduğundan dolayı, işler Uygurların lehine yürümedi. 1036 yılında Tangut-Tibet güçleri Guazhou ve Shazhou’ya saldırı düzenlediler. Bu çarpışmada Tibetlilere karşı yoğun bir şekilde direnen Cao ailesi değil, Shazhou Uygurları oldu. Tangut lideri Yuanhao’nun bu saldırısından sonra dağılan Uygurlar, dağlara ve civar bölgelere kaçtıysa da, bir süre Tangut yönetimine dâhil oldular (Yang, 1994, 86).

Tangutların Gansu ve Liangzhou’yu ele geçirmesi, Shazhou Uygurlarının Çin’den yardım istemesine neden oldu. Hatta Uygurlardan Çin’e gönderilen mektupta iki yöneticinin akrabalık bağıyla bağlı olduğu yazmaktadır. Bu yardım talebinin gerekçesi, Tangutların Uygur ve Çin hattını kesmesiyle birlikte meydana gelen iletişim sıkıntısıdır. Böylece Uygurlar ve Çin Tangutlar tarafından baskılanmıştır. Keza 1041 yılında Qinzhou 秦州³⁴ valisi Cao Zong, Tibetlilerin desteğini almak suretiyle, Tangutlara karşı bir ittifak kurma niyetindeydi. Cao Zong’un en büyük hedefi, Li Yuanhao yönetimindeki Tangutlara saldırmaktı. O, Xizhou’da tanıdığı Tibetli tüccarlara bu planından bahsetti ve onlardan destek istedi. Tam o sıralarda Shazhou Uygurları da, Çin sarayından Tangutlara karşı destek talep etmekteydi (Moriyasu, 2000, 348). Bundan sonra Uygurlar ve Tibetliler, ortak bir düşmana karşı birleştiler. Çin kaynaklarına göre Uygurlar, Songlara elçi gönderip hediyeler takdim ettiler. Buna göre Uygurlar, Tangut güçlerine karşı Çin’le ittifak kurdu. Tangutlara karşı Shazhou’yu savunan Uygurların liderinin adı ise Çin kaynaklarında Zhenguo Wangzi olarak yer aldı (Yang, 1994, 87; Moriyasu, 2000, 349).

Uygurların Tangutlardan Shazhou’yu ne zaman yeniden aldıklarına dair kesin bir bilgi yoktur. *Zizhi Tongjian* ve *Song Shi* adlı kaynaklardan aktarılan bilgilere göre, 1037 yılında Shazhou Uygurlarından Çin sarayına hediyeler gönderilmiştir. Keza bu tarihten sonra 16 yıl boyunca sekiz defa Shazhou Uygurlarından Song Çini’ne elçilik heyetleri gitmiştir. Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle Shazhou Uygurlarının aslında Tangutlara bağlanmayıp, siyasi bir koz olarak Çin devletini yanına aldıklarını ve Shazhou’yu Tangutlardan geri elde ettikleri sonucunu çıkarabiliriz (Yang, 1994, 87).

Dolayısıyla bölgede her ne kadar Tibetli nüfus ve Tangut etkisi olsa da, Shazhou ve Guazhou, bir müddet sonra yeniden Uygurlara geçmiştir. *Wujing Zongyao* adlı eserdeki

³⁴ Qinzhou, Çin’in Gansu eyaletine bağlı Tianshui şehrinin bir bölgesidir.

bilgilere göre, Tangutların egemen oldukları yerlerin tamamı 12 şehirden oluşmaktadır. Bunların içinde Shazhou ve Guazhou yoktur. Dolayısıyla 1036-1037 yıllarında bu iki yerleşim yeri Uygurlar tarafından yeniden alınmış ve Shazhou Uygurları Zhenguo Wangzi kağan tarafından devletleştirilmiştir (Yang, 1994, 87-88).

Takao Moriyasu'nun Çin kaynağından çevirdiği ifadeye göre *İl Tutmuş* Zhenguo Wangzi'nin sahip olduğu alan ifadesi özellikle vurgulanmıştır. Dolayısıyla onun bir adının da *İl Tutmuş* olduğu düşünüldüğünde, Shazhou Uygurlarının Tangutlardan bağımsız oldukları gerçeği, en azından 11. yüzyılın ortalarına kadar sarihtir (Moriyasu, 2000, 349). Fakat Moriyasu'ya göre Shazhou Uygurları esasen Turfan Uygurlarına bağlıdır. Dolayısıyla Moriyasu, Shazhou teriminin Turfan Uygurlarına bağlı tüm Uygurlar için kullanıldığı kanaatindedir (2000, 349).

Zhenguo Wangzi, Dunhuang yazmalarında Shazhou Uygurlarının ilk kağanı olarak geçmektedir. Onun liderliğinde Tibetlilere ve Tangutlara karşı Songların desteğini alma çabalarına girişilir. 1037'de Ocak ve Haziran aylarında iki kez, 1040 ve 1041'de art arda Songlara Shazhou Uygurlarından hediyeler gitmiştir. Çünkü bu Uygurlar kendilerini Tangut tehlikesine karşı güvence altına almak istediler (Yang, 1994, 89-90).

1042-1052 yılları arasında Shazhou Uygurlarından Song Çini'ne, Uygurlara karşı yönelen Tangut tehlikesinde dolayı dört kez elçi heyeti gitti ve Çin sarayına bazı hediyeler sunuldu (Yang, 1994, 91).

Shazhou Uygurlarının ne zaman siyasi faaliyetlerinin son bulduğu konusuna gelindiğinde de, yine devreye Tibetli Tangutlar girmektedir. Dunhuang'daki Mogao mağaralarında duvar boyamalarından ve bulunan yazıtlardan hareketle 1073 yılında bölgenin Tangut etkisine girdiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak bu tarihten sonra Shazhou Uygurları da Gansu Uygurları gibi Tangutlara bağlanmışlardır. Uygurların 1073 civarında Tangutlara dâhil olduğu fikrine hem Yang Fu-Hsüeh hem de Takao Moriyasu katılmaktadır (2000, 335; 1994, 92). Mogao mağaralarında bulunan yazıtlardan hareketle Guazhou bölgesindeki Uygurlar, Shazhou'dan önce Tangut etkisi altına girmiştir. Aşağı yukarı 1071-1073 yıllarında her iki bölge de Tangut nüfuzuna girerek, Tibet ve Uygur kültürlerinin yakınlaşmasına yol açmıştır (Yang, 1994, 93).

5.3. XİNİNG BÖLGESİNDE SHATUO, UYGUR VE TİBETLİLER

Bugünkü Qinghai, tarihi adıyla da Kokonor eyaletinin Xining bölgesinde Ortaçağlarda yoğun bir Tibetli nüfus mevcuttu. Tibet İmparatorluğu'nun 9. yüzyılda dağılmasıyla birlikte

söz konusu bölgelerde kalan Tibetli kavimler, zamanla Uygurların ve Shatuo Türklerinin göçleriyle beraber aynı sahada yaşamak durumunda kaldılar. Kokonor civarında, 10. yüzyıl dolaylarında yoğunlaşan Tibet nüfusunun akabinde kurulan prenslik, Tsongkha Tibetlileri olarak bilinmektedir.

Bu Tibet prensliğinin başına 10. yüzyıl sonlarında Turfan'da doğan ve Tibet imparatorluk soyundan olan Gusiluo, 11. yüzyılın hemen başlarında bugünkü Qinghai eyaletinin Xining bölgesine getirildi. Kısa süre sonrasında da civardaki Tibet topluluklarının lideri konumuna geldi (Malyavkin, 1983, 80).

Song hanedanı dönemi (960-1280) bazı Uygur, Shatuo ve Tibetli gruplar için bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Doğu Gansu'daki Hezhou kabilelerinin reisi Tibetli Lang Yexian, 1008 yılında Gaochang'da (Turfan) Moyu Tibetlilerinin davetlisi olarak gitti ve orada henüz 12 yaşında olan Gusiluo ile tanıştı. Bu isim o tarihten sonra bazı Uygur ve Shatuo Türklerini de ilgilendirmektedir. Gusiluo, Lhasa'daki Btsan-po/Tsan-pu yani imparatorluk ailesinden gelmektedir (Schram, 1961, 12).

Li Deming (1004-1032) zamanında Tangutlar, Liangzhou'da hâkimiyeti sağlamak için uzun bir süre Tibetlileri ve Uygurları zor duruma soktu. Fakat burada ortak bir düşmana karşı mücadele eden Tibetliler ve Uygurlar birlikte hareket ederek, 1020'de Liangzhou'da egemen oldular (Dunnell, 1989, 52).

Tangut kralı Li Yuanhao (1038-1048) döneminde, Gansu civarı ele geçirilince bu bölgedeki bir kısım Uygur ve Tibetliler Tangutlara tabi oldular. Akabinde Tangutlara biat etmek istemeyen bazı Tibetliler ve en az 10.000 Uygur, birlikte Xining'e hareket edip Gusiluo'ya sığındılar. Ona bağlılık yemini eden bu Tibetli ve Uygur grubu, Xining'in az olan nüfusunu arttırıp şehrin gelişimine katkıda bulundular (Schram, 1961, 13).

Tibetli yönetici Gusiluo, Xining civarında kontrolü sağlamasının yanında Tangutları da durdurma başarısına erişti. Çünkü 1038'de Tangutlar Tanrılara kurban sunma ayinindeyken, Gusiluo Tangutlara baskın verdi ve onları yendi (Dunnell, 1989, 61). Bu yüzden Gusiluo, Çin sarayı tarafından ödüllendirildi. Çin sarayından ona birkaç yüceltici unvan verildi. Tüm bu başarıları elde ederken bu Tibetli liderin yanında on binlerce Uygur ve onların komşusu Tibetli kabileler vardı (Schram, 1961, 13).

Gusiluo ve Uygurlar arasındaki ilişkiler iyi giderken, birden araları kız alıp-verme olayı yüzünden açıldı. Malyavkin'in 1013'de olması gerektiğini söylediği olaya göre Gusiluo, Uygur

kağanının kızıyla evlenmek istedi. Fakat Uygur kağanı kızını için verilen hediyeleri az bulunca, Gansu Uygurları ve Kokonor Tibetlileri arasında çatışmalar meydana geldi. Bu olaylardan önce Gansu Uygurlarına gelen Song devlet adamları, Gusiluo'nun Çin'e giden yolu kapatmasıyla Gansu'da mahsur kaldılar. Keza yeni Uygur kağanının 1016'da gelin göndermesiyle bu çatışma durumu da bitti ve ilişkiler yeniden düzeldi. 1016'da Gansu Uygurlarının Tibetlilerin yoğun olarak yaşadığı Liangzhou'yu alması akabinde ilişkilerin seyri değişse de, 1028 yılındaki Tangut saldırısına kadar da iyi komşuluk ilişkileri ve ufak çatışmalar devam etti (Malyavkin, 1983, 82).

Hülasa, Tangutlar 10. yüzyılın sonlarına doğru güçlenip yayılmaya başladıkları dönemde kendilerini koruma amacıyla Çin'de nüfuz sahibi hanedanlarla işbirliği içerisine girmişlerdi. Başlarda Songlarla iyi ilişkiler kuran Tangutlar, 982 yılından sonra Liao hanedanıyla yaklaştılar. Bunun sonucunda da Songlar, Tibetli kavimleri ve beraberindeki Uygurları yanına çekmeye çalıştı. Dolayısıyla 10. yüzyılın sonlarında Tangut gücüne karşı Songlarla birlikte hareket eden Tibet ve Uygur kabileleri vardı (Wang, 2011, 58). 11. yüzyılın başlarında işler değişti ve Songlar ve Tangutlar anlaşıp birlikte hareket etmeye başladılar. Akabinde Tangutların hedefi Gansu Uygurları ve onlarla aynı kaderi paylaşan Tibetli kabileler oldu. 1028'de Gansu'yu ele geçiren Tangutlar hız kesmeyerek 1032'de de Tibetli çoğunluğun yaşadığı Liangzhou'yu ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla bu durum, Tibetlileri ve Uygurları Tangutlar karşısında birlikte mücadeleye sevk etti (Wang, 2011, 59).

11. yüzyılın sonlarında ve 12. yüzyılın başlarında Doğu Gansu ve Xining dolaylarındaki yekvücut Tibet, Shatuo ve Uygur toplulukları Çin'e karşı bir isyana kalkıştılar. Hemen akabinde onlara Tangutlar destekte bulundu. Tangutlar isyancı Türk ve Tibetlilere destek amaçlı 100.000 askerden oluşan bir ordu gönderdi ve başarılı olan isyancılar imtiyazlar elde ettiler (Schram, 1961, 20). Gansu ve Xining kaynaklarına göre bölgedeki Türk ve Tibetli kabileler, 12. yüzyılda Çin üzerinden gelen saldırılar neticesinde bir hareketlilik yaşadılar. Bu kabilelerin çoğu Doğu Gansu'nun güneyine ve Kokonor (Qinghai) bölgesine doğru kaçtılar. Özellikle 1115 yılında bölgedeki Türk ve Tibetli kabileler Çin'e karşı birlikte hareket ederek saldırılara karşı savunmada Tangutlarla da uyum içerisindeydiler. Neticede 1070'den itibaren ve yüzyılın sonuna doğru Tangut hâkimiyetine giren söz konusu kabileler Tangutların desteğine ihtiyaç duydular. Jin hanedanı (1115-1234) Çin'i ele geçirince, Xining hattındaki Türk ve Tibetli kabileler de onlara bağlanmış oldu. Xining, 1036-1086 yılları arasındaki o görkemli ticaret bölgesi olma özelliğini, özellikle 1086-1131 yılları arasında yoğun geçen savaşlar neticesinde kaybetti. Bölgenin Türk ve Tibetli kabilelerini derinden etkileyen ve yıkıma götüren şiddetli

savaşlar gerçekleşti (Schram, 1961, 20). En nihayetinde 1137 yılında Tangutlar, akrabaları olan Xining Tibetlilerini ve onlarla birlikte kendilerine karşı savaşan Uygurları mağlup etti. Böylece Xining ve civarındaki Uygurlar ve onların en yakın dostları Tibetliler, Tangutlara bağlandı (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 75-76).

1131-1227 yılları arasında Moğolların fethine kadar olan dönemde, Xining-Huangzhong hattındaki olaylar için tarihi kaynaklar yetersizdir. Jin hanedanının Çin’de hâkimiyet mücadelesi ve Tangutlarla savaşı neticesinde Huangzhong’daki Türk ve Tibetli kabileler oldukça olumsuz etkilendiler. Jin hanedanı tarafından Doğu Gansu’daki Hezhou bölgesine resmi bir görevli atandı. Bu sıralarda aynı kaderi paylaşan Tibet, Tangut, Uygur ve Shatuo Türkleri, Çin’deki savaşlarda yorgun düştükleri için hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Genel anlamda Çin’deki hâkimiyet mücadelesi söz konusu bu kabileleri açlıkla ve yoklukla terbiye etti ve acınası bir halde bıraktı (Schram, 1961, 20).

Tibetlilerin ve Uygurların Moğollara bağlanması, hemen hemen aynı dönemde gerçekleşti. Dolayısıyla 13. yüzyılın başlarında Moğolların güçlü bir şekilde yayılmaları, Uygurlar ve Tibetliler için siyasi otorite kaybına yol açtı. 1205’te başlayan ve 1211 yılında şiddetini arttıran Moğol ilerleyişi, Tibet’in kuzey bölgelerinde olan bugünkü Qinghai ve Gansu’daki Tangutlara sirayet etti. Yine bu sıralarda Hindistan’ın kuzeyine kadar ulaşan Moğol fetihleri Tibet anakarasını endişelendiren bir başka gelişmeydi. Fakat Tibetlilerin direncini kıran gelişme Karlukların ve Uygurların Moğollara bağlanması oldu. Qitan Liaolarını ve Harezmsahları da bünyesine katan Moğolların Tibet anakarasını abluka altına alması kaçınılmaz oldu. Dolayısıyla Tibet’in Moğollara bağlanma sürecindeki bu gelişmeleri göz ardı etmemek gerekir (Shakabpa, 1967, 61; Kıçanov, Melniçenko, 2005, 79). Bu sıralarda Tibet’in merkezinde toplanan bir konseyin aldığı karara göre Tibetliler, Moğollara haraç ödemeyi kabul ederek Cengiz Han’a (1206-1227) bağlılık bildirdiler. 1227 yılına kadar Moğollar ve Tibetliler arasında ilişkiler iyi seyretti. Ancak bu iyi ilişkiler, Tibetliler tarafından taahhüt edilen haracın Cengiz Han’ın ölümünden sonra gönderilmemesiyle bozuldu. Bundan sonra 1240 yılında Ögeday Han (1229-1241) zamanında başlayan seferle birlikte Tibet ele geçirildi (Shakabpa, 1967, 61).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK-TİBET SOSYO-KÜLTÜREL, TİCARİ VE DİNİ MÜNASEBETLERİ (10.-13. YÜZYILLAR ARASI)

1.TÜRK-TİBET SOSYO-KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİ

Çin'in batı bölgelerinde en eski dönemlerden itibaren Tibetli kabileler bulunmaktaydı. Eski Tibetliler, bugünkü Tibet Otonom Bölgesi haricinde, Çin'in iç kısımlarına kadar girebilmişlerdi. Söz konusu Tibetliler özellikle besicilikle uğraştıklarından dolayı, bilhassa dağlık bölgeleri tercih ederlerdi. Türkler ise ovalık alanlarda yaşamayı sevdiklerinden, Türklerle Tibetli kavimlerin bir arada yaşadıkları geniş alanlar mevcuttu. Bu demektir ki, ovalarda Türkler, dağlarda Tibetliler yaşardı. Bazı dönemlerde bu iki kavmin karışıkları durumlar da oldu. Dağlı Tibetliler ve Ovalı Türkler birçok bölgede karışıp melez toplulukları da ortaya çıkardılar (Eberhard, 2018, 22).

Kültür hususuna gelince, Tibetlilerin ataları olan Qianglar, Xiongnular gibi genellikle ziraatle uğraşmayan ve koyun-sığır gibi hayvanlarla geçimlerini sağlayan bir halktır. Keza Tibetlilerin ataları da Xiongnuların bir kısmı gibi Gansu-Tibet sınırlarında göçebe-çoban tarzında yaşamaktadırlar (Lattimore, 1951, 215-16). Tibetliler, diğer büyük atlı toplulukların aksine küçük atlara sahiptiler. Evlerinin taştan yapılmış olduğu ve kalın iplerden (urgan) asma köprü yaptıkları bilinmektedir. Yemeklerini elleriyle yediklerinden dolayı, çatal-kaşık vs. gibi yemek aletleri kullandıklarına dair bir bulgu mevcut değildir. Saçlarını birkaç örülü halde bırakırlar. Eski Tibetliler savaş aleti olarak zehirli okları sıklıkla kullandılar. Bu aletlerin yapımı için madenleri işlediler ve kendi savaş aletlerini kullandılar (Eberhard, 1942, 164).

Eski Tibetliler, milattan önceki devirlerde ve sonrasında da olmak üzere Xiongnulardan kültürel ve devlet yönetimi gibi konularda oldukça etkilendiler. Çin'in kuzeybatısında Xiongnularla sıklıkla bir arada yaşayan Tibetlilerin ataları, ok kullanma konusunda ileridirler. Onların okçuluk konusundaki başarıları Hunlardan geçmiştir. Türk-Tibet kültürü aslında 7. yüzyıla kadar kesin hatlarla ayrılamamaktadır. Çünkü Hunlarda ve Gök-Türklerde görülen "Ak Atlı", "Alaca Atlı" gibi boy adlarına Tibetlilerde de rastlanmaktadır (Ögel, 2015b: II, 458). Bu durum, her iki milletin 7. yüzyıla kadar kültürel ve sosyal yönden yakınlıklarının en büyük kanıtıdır.

Tibetli boylar ve Türkler arasında bazı kültürel benzerlikler bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak eski Çince kaynaklarda, her iki toplulukta da ölü yakma âdetleri olduğundan bahsedilir. Muhtelif Qiang boyları M. Ö. 8. ve 7. yüzyıllar arasında ölülerini yakma geleneğini

sürdüremekteydiler (Kutluk, 2020, 133-34). Tibetlilere de bu gelenek atalarından gelmekteydi. Gök-Türk çağında Tibetlilerde olduğu gibi Türklerde de ölü yakma geleneği vardı (Ecsedy, 1984, 266-67).

Tibetlilerin ve Türklerin kültürel olarak benzerlikleri birçok kaynakta göze çarpmaktadır. Budist Hacı Hyecho³⁵, 8. yy.'da her iki topluluğun kültürel benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. Hindistan'a dinî bir seyahat gerçekleştirmek için Tibet'ten geçen Hyecho, buradaki insanların Türklere benzediğini, evleri olmayıp yün çadırlarda yaşadıklarını not etmiştir. Hyecho'nun Tibetlileri Türklere benzetmesinin nedeni, onların göçebe bir yaşam sergilemesi ve Tibet hükümdarlarının da Türk hükümdarları gibi çadırda yaşamasıdır. Bunlara ek olarak, Tibet topraklarında yak, koyun, at fazlaca olduğu gibi, halı ve kenevir üretimi yaygındır. Hem Tibet kadınları hem de erkekleri, kürkten ve derinden yapılmış giyisiler giymektedir (Whitfield, 2012: X, 120).

Türklerin ve Tibetlilerin kültürel benzerlikleri dönemin kaynakları olan İslam kaynaklarında da göze çarpmaktadır. İslam coğrafyacıları genel olarak Türkleri ve Tibetlileri yakın milletler arasında gördüler. Özellikle Uygurlar ve Tibetliler genelinde bu benzerlik ayyuka çıkmaktadır. Çünkü onlar siyasi ilişkilerinin yanında ticaretle bile beraber anılırlar. El-İdrîsî'ye göre Tibet, Türklerin ülkesidir ve Tibetliler Türklerden bir kısımdır (Şeşen, 2017, 101,103). Esasen Türklerden kasıt olarak Uygurların anlaşılması gerektiğini vurgulamak lazımdır. Çünkü o dönemde Tibetlilere hem coğrafi olarak hem de kültürel anlamda yakınlık gözlenen Türk topluluğu ağırlıklı olarak Uygurlardır. Çünkü Uygur Kağanlığı 840 yılında Kırgızlarca dağıtılırken, kayda değer sayıda Uygur topluluğunun, Tibetlilerin bulunduğu alanlara göç ettiği, kaynaklara yansımıştır (Beckwith, 1993, 168). Ancak buradaki kasıt Uygurların Gansu (Ganzhou) bölgesine göçüp yerleşmeleridir (Tsai, 1967, 207). el-Makdisî de Tibetlileri Türklere benzeten İslam bilginlerindedir. Ancak o, Tibetlileri Türklerin ve Hintlilerin bir karışımı olarak görmektedir. Yine el-Makdisî, Tibetlilerin giyimlerini Çinlilere, yüz hatlarını da Türklere benzetmektedir (Beckwith, 1989, 166).

İslam coğrafya kaynaklarında önemli yeri olan *Hudûdü'l-Âlem*'de Tibetlilerin hâkim oldukları bazı şehirlerde Türk Tibet sosyo-kültürel ilişkilerinin yoğunlaştığı görülmektedir. *Hudûdü'l-Âlem*'e göre, bu ilişkilerin yoğunlaştığı alanların başında gelen yerleşim yeri

³⁵ Hyecho, 8. yüzyılda Tibet Devleti hakkında bilgiler topladı ve o dönemde bir Tang toprağı olan Gilgit'e geçti. Sonrasında Semerkant, Buhara, Taşkent ve civar bölgeleri gezdi. 727 yılında Kuça'ya gitti. Hoten, Taklamakan Çölü ve Kuça hakkında bilgiler not etti. Kuça'dan sonra Karaşar'a gitti. Kaşgar ve Turfan'dan geçen Budist Hacı Hyecho, 728'de Tang başkenti Chang'an'a döndü. Bu gezileri sonrasında Türkler hakkındaki bilgileri de kaydetti. Bkz.: Whitfield, 2012: X, 19-20.

Ganzhou, yani Gansu'dur. Esasen Ganzhou, 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Tibetliler ve Çinliler arasında gidip gelen bir yerleşim yeridir. Fakat 9. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede Uygurların hâkimiyeti tescil edildi. Çünkü burada artık Gansu Uygurları hâkim hale geldi (Minorsky, 1937, 85; 1982, 85; Duman, Ağarı, 2018, 38). Çin kaynaklarında da Gansu'nun Uygur-Tibet sosyal ve kültürel ilişkilerinin en yoğun yaşandığı bölge olduğu görülmektedir. Burada Uygur-Tibet sosyal ilişkilerinin genel olarak iyi seyrettiği söylenebilir. 928 yılında Uygurlar ve Tibetliler arasında gelip giden elçiler, bu durumu ispatlar niteliktedir (Saritaş, 2012, 111).

Hudûdü'l-Âlem'deki bilgilere göre Hoten, iki nehir arasında bir yerde konumlanmıştır. Hoten hükümdarı, kendisini Türklerin ve Tibetlilerin hükümdarı olarak tanımlamıştır (Minorsky, 1937, 85; 1982, 85; Duman, Ağarı, 2018, 39). Bundan yola çıkarak bu şehirde, Uygur ve Tibet sosyo-kültürel ilişkilerinin yoğunlaştığı ifade edilebilir. Keza bölgedeki Uygurlar ve Tibetliler, sıkça savaşmış sıkça da birlikte yaşadılar. Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus vardır. 10. yüzyıldaki Uygur şehirleri tahayyül edildiğinde, batıda Isık Göl'den, doğuda Hami'ye kadar olan sahada Uygurlar yaşamaktaydı. Beşbalık, Turfan ve Urumçi gibi şehirlerde Tibetliler mağlup edildikten sonra buralarda Uygur nüfusu baskın hale geldi. Böylece Uygurların güney sınırı, Karlukların olduğu Kuça ve Tibet sınırıydı. Bu sıralarda Kuça, Çin'e bağlanmış gibi gözükse de, esasen Uygur nüfusu azımsanmayacak kadar çoktu (Ögel, 1971, 112-13). Dolayısıyla bu belirttiğimiz sınırlar dâhilinde Uygur ve Tibet toplulukları bir aradaydılar.

İbn Hurdâzbih (Khurradâdhbih) eserinde Tibetlilerden bahsederken, Türkler gibi Tibet hükümdarlarına da *hakan* dendiğini ifade etmektedir (2008, 30). Keza *Hudûdü'l-Âlem*'de de Tibet coğrafyasının hükümdarına unvan olarak *Tubbat-khaqan* (Tibet hakani) kullanılmaktadır (Minorsky, 1937, 71,92,93; 1982, 71,92,93). Taberî de, bir Türk sanı olan *kağan* unvanını Tibet hükümdarı için kullanmaktaydı. O eserinde Tibet hükümdarını "Tibet mülkünün kağanı" olarak ifade etmiştir (Beckwith, 1993, 159). Yakut el-Hamevi'nin (12.-13. yüzyıllar) *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinde de Tibet ile ilgili bölümler yer almaktadır. Yakut el-Hamevi 1228 yılında yazımını tamamladığı bu eserde İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, İstahrî ve İbn Havkal gibi önemli âlimlerin eserlerinden faydalanmıştır (Avcı, 2013: XLIII, 289). Bu eserde geçen bilgilere göre Tibetliler, göçebe ve yerleşik olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Göçebe olarak yaşayan grubun çoğunluğunun Türklerden oluştuğu bildirilmektedir. İlaveten, bu iç içe geçmişlikten ötürü Tibet hükümdarının Türk hükümdar unvanı olan *hakan*'ı kullanması dönemin kaynaklarına yansımıştır (Şeşen, 2017, 137).

Fahredden Mübarekşah el-Mervezi (12.-13. yüzyıllar) *Tarihi*'nde yine Tibetliler, Türklerden bir kavim olarak gösterilmektedir (Dodangeh, 2010, 19; Şeşen, 2017, 151). İslam âlimlerinin bu tutumları irdelemeye değer bir araştırma sahasıdır. Böylece Türkler ve Moğolların birbirlerine yakın kültür dairesine mensup oldukları fikrine bir ilave olarak, bu kültür dairesine Tibetlileri de katmak mümkündür.

10. ve 13. yüzyıllar arasında Uygurların edebi ürünleri genellikle Budizm kaynaklıdır. Yani Uygur Budist edebiyatının en büyük örnekleri bu dönemde verilmiştir. Dolayısıyla Uygurlardaki bu durum, dinin kültürü şekillendirmede oynadığı rol açısından önemlidir. Budist metinlerin Uygurlarca çevrilmeye başlanması bu döneme tekabül eder ve bu tercüme faaliyetleri Uygurlarda edebi kültürün oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bilhassa Turfan Uygurlarının 10. ve 12. yüzyıllar arasında oluşturdukları *Mahayana* Budizmine ait olan eserleri, onların kültürlerini ve edebiyat anlayışlarını derinden etkilemiştir. *Sutra Pitaka*, *Vinaya Pitaka* ve *Abhidharma Pitaka* söz konusu Budizm kökenli edebi eserlerin bazılarıdır. Buda'nın başından geçen hikâyelerden ve onun deyişlerinden oluşan bu eserler, Uygurlar tarafından Çince ve Sanskritçenin yanında Tibetçeden çevrilmiştir (Zeren, 2015, 438-42). Dolayısıyla Tibetçe, Uygurlar tarafından kullanılmış sadece dinî bir dil değil, aynı zamanda edebi bir dil özelliği de taşımaktadır.

Son olarak Türk-Tibet kültürel etkileşiminin yoğun olarak yaşandığı Gansu bölgesine ayrı bir önem atfetmek gereklidir. Çünkü Gansu'daki çoğu yerleşim yeri bu etkileşimin merkezi oldu. Bu şehirlerden öne çıkan ise Dunhuang'dır. Dunhuang, Ortaçağlarda Türk ve Tibetli boylar için birlikte yaşadıkları bir saha oldu. 840'ta Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte, Uygur göçlerinin çoğunu Dunhuang aldı. Nitekim burada Tibetli kavimler de mevcuttu ve zamanla Uygur-Tibet ortak kültürü meydana geldi. Bu sebeple Dunhuang'daki Tibet-Uygur kültürel ilişkileri ayrı bir başlık altında incelenecektir.

1.1. DUNHUANG KALINTILARINA GÖRE UYGUR-TİBET KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİ

Shazhou (Dunhuang) Uygurları, Dunhuang şehrinde özellikle 11. yüzyıla kadar çok önemli roller oynadılar. Bu bölgede tespit edilen çok sayıdaki mağarada 11. yüzyıla tarihlendirilen duvar bezemelerinin, önceleri Tibetli kavimlerden olan Tangutlarla ilişkilendirildiği bilinmekteydi. Ancak zaman içinde araştırmalar sonucunda, Dunhuang mağaralarının içindeki çoğu duvar şekillerinin ve kalıntıların Uygurlara ait olduğu tespit edildi (Russell-Smith, 2003, 402). Fakat buradaki asıl problem, hangi Uygur grubunun bu

mağaralardaki kalıntılarda etkili olduğu hususundaydı. Çünkü söz konusu mağaraların Shazhou, Ganzhou ve Gaochang Uygurlarının kalıntısı olabileceği ihtimaller arasındaydı.

Çoğu araştırmacıya göre Dunhuang'da bulunan toplam 88 mağaranın yirmi üçü Shazhou Uygurlarına aittir (Yang 杨, 2020, 70). Çoğu Tangut dönemine (11.-13. yüzyıllar) ait olduğu düşünülen mağaralar, Liu 刘'ya göre iki döneme ayrılmıştır (2020, 6). Ortalama 1030'lardan 1070'lere kadar olan tarih aralığı birinci dönemi, 1070'lerden 1127'ye kadar olan tarih aralığı da ikinci dönemi teşkil etmektedir. Fakat Yang 杨'a göre böyle bir tarihsel tasnifin varlığı tartışmalı olmakla birlikte tutarsızdır (2020, 69).

Liu Yongzeng'a göre, Mogao 409 nolu mağaradaki kalıntıların ve şekillerin bir kısmı Turfan Uygurlarına aittir. Yine aynı yazar, adı geçen mağarada bulunan nilüfer (lotus) yaprağı şeklindeki yüksekçe bir taç takan ve ejderha desenli kaftan giyen kral heykelinin aslında Dunhuang Uygurlarına ait olmadığını, aksine Gaochang/Turfan Uygur kralı İl Arslan Han'a ait olduğunu düşünmektedir. Keza yine Liu Yongzeng, Yulin Mağarası'ndaki bazı heykellerin de Gaochang/Turfan Uygurlarının kraliyet ailesine ait olduğunu iddia etmiştir (2020, 5-6).

Tangutlar Budizmi Uygurlardan öğrendikleri için, söz konusu iki topluluğun bütünleşmesinin dinî alanda daha yoğun olduğu düşünülebilir. Söz konusu mağaralardaki şekillerin ve heykellerin Uygurlara ya da Tibetli boylara ait olduğu savları bundan da kaynaklanmaktadır. Ancak Dunhuang, 1036-1068 arasında Uygurlaşma dönemine girdi. Dolayısıyla bu mağaralardaki kalıntıların Tangut işgali dönemi öncesinde ve sonrasında da en büyük pay sahipleri Turfan ve Shazhou (Dunhuang) Uygurlarıdır (Yang 杨, 2020, 70-71; Liu 刘, 2020, 6).

Bundan hareketle bölgede yüzlerce yıl birlikte yaşayan Tibetli ve Uygur boylarının sanatsal yetilerinin birbirlerinden etkilenmeleri sonucunda, ortak bir ürün meydana getirdikleri düşünülebilir. Nitekim Dunhuang'daki bu ürünlerin Türk ya da Tibetli kavimlere ait olduğu konuları her zaman yoruma muhtaç kalacaktır. Çünkü bu bölgede her iki topluluğun da yadsınamayacak nüfuzu olmuştur.

Türk ve Tibet kültürünün kaynaştığı noktalardan olan Dunhuang bölgesinde bulunan Beş Budalar resmi, incelemeye değer bir kültürel mirastır. Şu anda Paris'te Guimet Müzesinde olan bu eser, bölgedeki Uygur-Tibet kültürel ortaklığının en önemli göstergelerinden biridir. Birçok araştırmacıya göre, bu eserin Uygurlar tarafından eski Tibet sanatı referans alınarak

yapıldığı düşünölmektedir (Russell-Smith, 2003, 414). Keza bu költürel etkileşim bölgede 13. yüzyılın sonuna kadar güçlü bir şekilde varlığını göstermiştir.

Burada ifade edilmesi gereken önemli bir güç, Gansu civarında palazlanan Cao hanedanıdır. Bu aile Guazhou ve Shazhou'da hüküm sürmekle birlikte, 10. yüzyılda bölgedeki Uygurları kontrol ediyordu. (Shichang, 1995, 316; Yang, 1994, 85). Cao Hanedanının hüküm sürdüğü alanlarda Tibetlilerin ve Uygurların yoğun nüfuslarından dolayı bu hanedanı etkiledikleri, mağara kalıntılarındaki Tibetçe ve Uygurca yazılan bazı eserlerin keşfedilmesinden anlaşılmaktadır (Shichang, 1995, 315).

Bu keşiflerden en önemlisi, 10. yüzyıl ortalarına tarihlenen Dunhuang mağaralarından birinde duvarda bulunan Uygur gelininin resmidir. Bu gelin, Cao hanedanından Yijin adlı yöneticinin eşidir. Uygur gelininin tasvirinin de eski Tibet sanatından esinlenerek yapıldığı sonucuna varılabilir. Çünkü Beş Budalar tasvirinde Uygur kadınlarının önemli roller üstlendikleri görölmektedir (Russell-Smith, 2003, 422-23).

Keza Dunhuang'daki Bin Buda mağaralarının 409 numaralı çizimlerindeki Budist şekillerin, ana figür olan erkek figürün ve yanındaki iki kadının kimlikleri konusunda bazı çıkarımlar bulunmaktadır. Kimine göre ana figür Tangut kralı, yanındaki iki kadın da Tangut/Tibet kökenli eşleridir. Bir diğere görüşe göre ana figür Tangut kralıdır, fakat yanındaki iki kadın figürü de onun Uygur kökenli eşleridir.

Bir diğere görüş de, bu şekillerdeki ana figürün Uygur kralı ve yanındaki kadınların da onun Uygur kökenli eşleri olduğudur. Moriyasu'ya göre bu son iddia en geçerli olandır. Fakat her ne olursa olsun, Dunhuang ve civarındaki Türk-Tibet költürel etkileşimi muhakkaktır (2000, 340).

Bunların hangi Uygur grubu olduğuna dair bazı faraziyeler de mevcuttur. Bu eserlerin Turfan Uygurlarına mı yoksa Gansu Uygurlarına mı ait oldukları konusunda Moriyasu, figürlerdeki kadın kıyafetlerinin ve fiziksel özelliklerinin Turfan Uygurlarının 10. yüzyıldan sonraki döneme ait olan eserleri olabileceği ihtimali üzerinde durur (2000, 340-41). Ancak yine Moriyasu'ya göre, Dunhuang'da bulunan Uygur Kağanlarının çizildiği mağara duvar resimleri ise, 11. yüzyıldaki Shazhou Uygurları dönemine aittir (2000, 351).

Dunhuang'daki mağara resimleri sanatının tarihlendirilmesi konusunda çeşitli bilim adamları bazı savlar öne atmışlardır. Kimileri 8.-9. yüzyılları işaret ederken, kimileri de 11. yüzyılı göstermektedirler. Örneğin; Debreczeny, 800'lü yılların ilk zamanlarında

Dunhuang'daki bazı mağara resimlerini, Wutai Shan 五臺山³⁶ etkisiyle Tibetlilerin yaptığını düşünür. Burada Mağara 61'deki ana duvar resmi Tibetliler tarafından yapılan ilk kıymetli eserlerden biridir. Dolayısıyla 9. yüzyılda hâlâ Dunhuang'da olan Tibetliler, burada Tibet etkisini ve kültürünü korumuşlardır (Debreczeny, 2011, 10-11).

Ancak Russel Smith'in üzerinde durduğu tarih olan 10. yüzyıl, akla en mantıklı gelen tarihtir. Çünkü bu dönemde söz konusu bölgede Tibet kavimleri, Uygur ve bazı Türk boylarının iç içe geçişliğinin ortak bir ürünü olarak Beş Budalar eseri bulunmaktaydı. Keza 10. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Shazhou bölgesinde Uygur ve diğer Türk gruplarının hâkimiyeti daha da güçlenerek, siyasi otoriteye sahip olma yarışı gerçekleşti (Russell-Smith, 2003, 424). Ardından 11. yüzyılla birlikte Shazhou Uygurları Çin kaynaklarında yer tutmaya başladı.

Bu iç içe geçmiş Tibet-Uygur sanatı ya da ikonografileri tanımlayabilmenin yolu, her iki toplumun bölgedeki yakın ilişkilerinde gizlidir. Fakat bu konuda kaynaklar oldukça suskun kalmaktadır. Yine de kalıntılar sayesinde bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilmektedir. Çünkü 9. yüzyıldan itibaren Gansu dolaylarında Tibet yönetimi yerini Uygurlara bıraksa da, kültürel anlamda Tibet etkisi uzun yıllar boyunca devam etmiştir.

Tibet kültürünün, Uygur kültürüyle harmanlanacak haddeye geldiği Dunhuang'daki Uygurlara ait kalıntılardan görülebilir. Tsuguhito Takeuchi'ye göre Tibet İmparatorluğu, 9. yüzyılda Orta Asya'daki siyasi etkinliğini kaybetmesine rağmen, Tibetçe 11. yüzyıla kadar Uygurlar ve diğer Tibetli olmayan kavimler arasında etkinliğini kaybetmeyen bir dil olmaya devam etmiştir (2013, 7). Ağırlıklı olarak Hexi civarındaki Tibetliler ve Gansu Uygurları arasındaki yoğun ilişkiler neticesinde Tibetçenin söz konusu Uygurlar tarafından kullanılması bir sürpriz olmasa da, Takeuchi'nin iddiasına göre Tibetçe, Doğu Türkistan'ın genelindeki Uygurlar dâhil olmakla birlikte, Hotenliler ve Çinliler arasında da yayılmıştır (2013, 8-9).

Dunhuang'daki Cao ailesi de Çinli olmalarına rağmen Tibetçeyi diplomatik bir dil olarak kullanıyordu. Çünkü bu bölge Tibet devletinin yıkılmasından sonra bile Tibet etkisinden ve nüfusundan arındırılmadı. Dolayısıyla bu durum Dunhuang ve civar bölgelerde ortak bir kültürün ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Çünkü Tibetlilerin en yakın komşuları Uygurlar ve Hoten krallığıydı. Cao ailesi, Hoten krallığı ve hatta Gansu Uygurları dahi Tibet etkisinden dolayı Tibetçeyi diploması dili olarak kullandılar. Tibet yazı dilinin gelişmiş olması bunda etkili

³⁶ Wutai Shan, Çin'in Shanxi eyaletinde bulunan Budistler için kutsal bir dağdır. Wutai Shan, "Beş Teraslı Dağ" anlamına gelir. Burası Çinli Budistler için 5. yüzyıldan, Hint, Tibetli, Japon ve Koreli Budistler için de 7. yüzyıldan itibaren hac merkezi olmuştur. Bölge, Tibet Budizminin zirve yaptığı bir yer olması hasebiyle önemlidir. Bkz.: Debreczeny, 2011, 1-3.

olabilir. Ancak bölgedeki Tibet nüfusu ve onların yöneticileri de bu durumun oluşmasında etkili olmuşlardır (Schaik, Galambos, 2011: II, 67).

Sonuç olarak, Dunhuang civarındaki Türk-Tibet kültürel etkileşimi çoğunlukla kendini sanat alanında mağara resimlerinde gösterdi. Aynı zamanda bölgede Uygurlar da dâhil olmak üzere birçok topluluğun Tibetçeyi ortak bir dil olarak kullanması, zamanla Tibetçenin yaygın bir dil olarak kullanılmasının önünü açtı.

1.2. XİNİNG’DE SHATUO-TİBET KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Shatuo Türklerinin Xining’deki varlığına esasen *Wudai Shi* adlı Çin kaynağından ulaşılmaktadır. Beş Hanedan döneminde (907-960) Shatuo Zhuxie kabilesinin Gansu ve Xining arasında bulunduğu ilgili hanedanın tarihinde kaydedilmiştir. Shatuo Türklerinin ne şekilde ve hangi şartlarda bu bölgeye geldiklerine dair bir kaynak mevcut değildir. Bu bölgedeki “Monguor³⁷” adlı kabilenin, Shatuo Türklerinin Zhuxie kabilesiyle Tibetlilerin kültürel ilişkileri neticesinde şekillendiği görülmektedir (Schram, 1961, 11).

Shatuoların çoğu Mançurya’ya sürgün edilmeden önce Tibetlilerin yaşadıkları alanlarda yaşamak zorunda kaldılar. Gansu’nun doğusunda ve Xining’de yaşayan Tibetli kavimlerin arasına geldiler ve burada her iki topluluk ortak kültürel bağlar meydana getirdi. Zamanla Tibet yöneticilerinin otoritesine boyun eğen Shatuo Türkleri, Tibetli kabilelerin isimlerini dahi alarak, onlarla karıştılar. Doğu Gansu’nun güney taraflarındaki dağlara yerleşen Shatuo Türkleri, bölgede bulunan 520 Tibetli kabilenin arasında yer aldılar. Bu Shatuolar Tusi Yang tarafından Taozhou’ya yerleştirilmekle birlikte, bazı Shatuo grubu da 1115-1260 yılları arasında Tibetli kabilelerin yaşadığı Lintao bölgesine sığınmışlardır (Schram, 1961, 11; 1954, 40).

Daha sonra Shatuo Türklerinin arasında yaşayan birçok grup Huangzhong’a yerleşerek bölgenin nüfusunu çoğalttılar. Çin kaynaklarında 10. yüzyılda Ganzhou ve Xining arasında yaşadığı belirtilen Shatuolar bunlardır (Schram, 1954, 53). 947’ye gelindiğinde bu Shatuo grupları Tibetliler arasında artık kaybolmaya yüz tutmuştu (Schram, 1961, 11). 939 yılında Gansu’nun güneyinde Shatuo Zhuxie kabilesinin varlığı söz konusuydu. Bu Shatuo grubu Nanshan (Güney Dağları), Xining ve Datong nehri civarına kadar olan bölgede Tibetlilerle

³⁷ Kökenlerine dair çeşitli fariyeler olan Monguorların tarihleri Orta Çağ’a kadar götürülebilir. Onların hangi tarihlerde nerede olduklarına dair bazı çıkarımlar yapılmaktadır. Bazı kaynaklara göre Monguor kavmi Xining bölgesinde 618-907 yılları arasında Tang hanedanı döneminden beri vardır ve esasen bunların kökeni Shatuo Türklerine dayanır. Kimine göre Monguorlar, 1260-1368 yıllarında Çin’deki Moğol devrinde Yunnan bölgesindedir ve Moğolların çöküşünden sonra Ming hanedanı döneminde Xining’e yerleştirilmiş olan Moğol kökenli bir halktır. Bkz.: Schram, 1954, 26.

birlikte yaşıyorlardı. 955 yılında ise bu grupların arasına yeni bir Shatuo kabilesi daha eklendi. Tibetli ve Shatuo kabileleri arasında birliktelik daha da kuvvetlendi (Schram, 1961, 16).

Moğol dönemine kadar ve hatta 13. yüzyılın sonlarında bile Xining bölgesinde Tibetli ve Uygur kabilelerinin yanı sıra Shatuo gruplarının da varlıkları kaynaklara yansımıştır. Xining ve Datong nehri arasında bir yerleşim yeri olan Tonggu bölgesi de Türk-Tibet münasebetleri açısından önemli bir yerdir. Çünkü burada önceden beri Qiang gruplarının varlığı bilinmekle birlikte, aralarında Shatuo grupları da bulunmaktadır. 10. yüzyılda bu bölgeye gerçekleşen Shatuo göçleri neticesinde bölgedeki Tibetli kavimlerle Türk grupları karışmış ve bu etkileşim Moğol döneminde de devam etmiştir. Bu kültürel ilişkilerin bir tezahürü olarak, artık Türk ve Tibetli toplulukların isimleri dahi birbirleriyle karıştırılmıştır (Schram, 1961, 16).

Xining civarında Xi Qiang olarak kaynaklara yansıyan bu Tibetli grupların, aslında Gansu Uygurlarını tesmiye ettiği iddia edilmektedir. Bunların 1036 yılında bölgeye yerleştirilen Uygurlar olduğu Schram tarafından iddia edilir (1961, 16). Bu Uygurları Tibetli Gusiluo bölgeye yerleştirdiği için, kaynakların onları Tibetli olarak kaydettiğini ifade eden Schram, Xining ve Datong nehri civarını Türk ve Tibetli toplulukların iç içe geçtiği alanlar olarak vurgulamaktadır. Aynı dönemde ve aynı sahada etkin olan bir diğer Türk topluluğu da bazı Shatuo boylarıdır. Zamanla bu Türk ve Tibetli topluluklar aynı alanlarda yaşayıp, kültürel ilişkilerde bulundukça, kaynaklar tarafından artık ayırt edilemez olmuşlardır.

13. yüzyılda Moğollar döneminde Shatuo³⁸ Türkleri Xining bölgesinde ayrıcalıklı bir konum elde ettiler. Çünkü burada Moğollar tarafından desteklendiler. Aynı dönemde bölgedeki Tibetli gruplar da Shatuo reisleri tarafından idare edildiler (Schram, 1961, 17). Paul Pelliot'ya göre 13. yüzyılda Shatuo Türklerinden bir grup, Tibetlilerin yoğun olarak yaşadığı Gansu'daki Lintao bölgesinde bulunmaktaydı. Burada Tibetlilerle komşu olarak yaşayan Hristiyan Shatuo Türkleri 13. yüzyıl başlarında Kitan Liaolarının gelişiyle birlikte Mançurya'ya sürgün edildiler (Pelliot, 1914, 630; Schram, 1954, 135, 1957, 156).

1058-1065 arasında Tangut-Tibet savaşları yaşanmaktaydı. 1058 yılında Gusiluo'nun Tibetlileri ve Uygurlar ittifak halindelerdi. Böyle bir birliktelik elde eden Tibetliler ve Uygurlar, yine de Tangutlara karşı kazanamadılar. Bu savaşlar sonucunda Tangutlar Xining-Lanzhou

³⁸ 13. yüzyıl başlarında Shatuo Türklerinden önemli bir grup (Öngütler), İç Moğolistan civarındaki Tiande bölgesinde görünmekteydi. Bunların küçük bir grubu da Gansu'nun Tibet sınırındaki Lintao bölgesinde bulunmaktaydı (Schram, 1954, 40, 1957, 156). Her iki Shatuo grubu da 13. yüzyılın başlarında Kitanlara bağlandı. Uygur alfabesinin yanında Süryaniceyi de kullanan bu Shatuo grubunun dini mensubiyeti ise Hristiyanlığın Nestûrî mezhebiydi. Bunların Hristiyanlaşması, aşağı yukarı 11. yüzyılın başlarına tekabül eder. Bkz.: Atwood, 2014, 515; Pelliot, 1914, 630.

civarını ele geçirdiler (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 75). Xining bölgesinin Tibetli lideri Gusiluo 1065 yılında ölünce, onun Tibetli, Uygur ve Shatuo tebaası arasında bir kargaşa çıktı. Gusiluo'nun Tangutlar karşısındaki başarılı mücadeleleri neticesinde tüm tebaası müreffeh bir hayat sürüyordu. Tangut problemini aştıktan sonra Türk ve Tibetli toplulukların, Gusiluo bünyesinde ortak bir kültür dairesinde filizlenmeleri de kaçınılmaz oldu. Nitekim Moğolların 1227 yılında bölgeyi ele geçirmesine kadar yukarıda zikredilen Türk ve Tibetli gruplar birbirleriyle karıştılar. Böylece daha sonraki dönemlerde Türk ve Tibet kültürlerinin ağır bastığı Monguor halkı ortaya çıkmış ve günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu topluluğun kökenlerinin Türkler ve Tibetlilerden geldiklerinin kanıtı ise, Gusiluo'nun yönetimindeki toplulukların kaynaşmalarıdır. 1038 yılında 10.000'den fazla Uygur Huangzhong'a kaçıp Gusiluo'ya bağlılık bildirmişti. Yine aynı bölgede Uygurlardan başka Shatuo Türkleri de vardı. Bu iki Türk grubu Tibetlilerle de karışıp bölgenin yönetiminde etkili oldular ve zamanla ortak bir kültür dairesinde birleştiler (Schram, 1961, 14). Schram, günümüzdeki Monguorların bileşenlerini oluşturan Shatuoların kökenlerini, 808'de Çin'e sığınan ve sonrasında devlet kuran eski Shatuo kabilelerine dayandırmaktadır (1954, 21).

Xining dolaylarının Türk ve Tibetli kavimler için önemi ve her iki topluluğun beraber yaşadıkları alanda ne denli bir etkileşim meydana getirdiği konusu önemlidir. Çünkü zamanla bu coğrafyada Uygur, Shatuo ve Tibetlilerden mürekkep melez bir topluluk meydana çıktı. İçinde Tibetli kavimlerin ağır bastığı fakat Türk tesirinin de hiç eksik olmadığı bu topluluğa sonradan Moğol boyları da dâhil oldu.

1.3. XİNİNG'DE UYGUR-TİBET KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Xining civarındaki Tibet ve Türk kavimlerinin benzerlikleri kaynaklara birçok defa yansımıştır. Bölgedeki her iki topluluğun kültür ve yaşayış biçimleri o denli iç içe geçmiştir ki, kaynaklar dahi bu toplulukların Türk ya da Tibetli olduklarına dair ikileme düşmüştür. Bunların en başında yine bu bölgedeki Uygurlar gelmektedir. 13. yüzyıldaki bir kayda göre Xining civarında Batı Qiang (Xi Qiang) olarak ifade edilen Tibetli bir kavmin, aslında Tibetli olmayıp Uygur kökenli olduğu iddiası mevcuttur. Schram'e göre Xining'de yaşayan bu toplulukların kıyafetleri ve kültürleriyle Tibetli ya da Uygur oldukları net belli değildir, fakat ona göre bu topluluklar Tonggu bölgesinden gelen Uygurlar olmalıdır (1961, 17). Dolayısıyla buradan hareketle, 13. yüzyıla kadar özellikle Uygurlar ve Tibetliler nezdinde iç içe geçmiş kültürel bağlar söz konusudur.

1036 yılında Tibetli Gusiluo'ya bağlanan Uygurlar arasında en önemli kabilelerden biri de Long kabilesidir. Gansu civarında yaşayan bu Uygur kabilesi, Gusiluo tarafından küçük

parçalara ayrılarak etrafa dağıtıldı. 11. yüzyılda Gansu ve Xining yıllıklarına göre, bu bölgedeki Uygurlar ve Tibetliler arasında yer yer küçük çapta çatışmalar yaşandı. Uygurlardan farklı olarak Shatuo Türkleri, Tibetlilere karşı daha uyumlu bir tavır sergilediler (Schram, 1961, 16). Xining'e gelen on binlerce Uygurların, Gusiluo topraklarına yaptıkları istila hareketleri Tibetli toplulukları rahatsız etti. Hatta durum o kadar rahatsız edici seviyeye geldi ki, Xining yıllıklarında 5.000 kadar Tibet süvarisi bölgeye gelen Uygurlara karşı saldırıya geçti. Sonuç olarak 11. yüzyılın ilk yarısında Xining hattına gerçekleşen Uygur istila hareketlerinin, Tibetliler nezdinde pek de hoş karşılanmadığı aşikârdır (Schram, 1961, 15). Aralarında Türklerin de bulunduğu bu kabileler Ming döneminden itibaren (14. yüzyıl) hepsi birden Tibetli olarak kaydedilmişlerdir. Dolayısıyla Türk kültürünü de içinde barındıran fakat diğerine daha baskın gelen bir Tibet kültürü bölgede hâkim olmuştur.

1036 yılında Xining'de Tibetli Gusiluo'ya bağlanan Uygur ve Shatuo Türkleri, 13. yüzyıla kadar, komşuları olan Tibetli kabilelerle karıştılar. Moğolların 1227'deki gelişine kadar bu kültürel etkileşim hızla devam etti. Artık kaynakların Tibetli ve Türk gruplarını tanımakta ve tanımlamakta zorlandığı bir döneme girildi. 13. yüzyıla kadar iki kavim de gitgide birbirlerine benzeyerek melez kültürler ortaya çıkardılar. Schram'e göre Monguor kavminin içindeki Tibet ve Türk etkisi bu ilgili dönemdeki kültürel etkileşimden kaynaklanmaktadır (1961, 17).

Xining bölgesi etnografik yapısını incelediğimizde, bu bölgeyle Doğu Gansu'nun arası 7. yüzyıldan itibaren Tibetli kavimlerce dolduruldu. 627 yılından itibaren Tibetli Dangxianglar (Tangutlar) ve diğer Tibetli kabileler bölgede çoğunluğu oluşturma yolunda önemli adımlar attılar. 10. yüzyılın ortalarında Shatuo Türkleri ve akabinde Uygurlar bölgeye yoğun bir şekilde yerleştiler. En nihayetinde 13. yüzyılda Moğolların bölgeyi ele geçişiyle birlikte Moğol kabileleri de yerleşmeye başladılar. Yer yer Moğol etkisi görünse de bölgenin ağırlıklı olan kültürü Türk ve Tibet kültürleri oldu (Schram, 1961, 17). Uygurların bilhassa 9. yüzyıldan sonraki göçlerle yoğun olarak yerleştikleri sahalara, Ganzhou ile birlikte Liangzhou, Shazhou, Guazhou ve Qingzhou idi. Bu sayılan yerleşim yerleri Tibetlilerin de yoğun olarak yerleştikleri alanlarla örtüşmektedir. Tibetlilere sığınıp ve sonrasında güçlenip Tibetlileri de bünyesine katan Uygurlar ise, Çin'deki Yuan hanedanı zamanından itibaren Sarı Uygur olarak anıldılar (Saritaş, 2012, 91-94).

2. UYGURLAR DÖNEMİNDE TÜRK-TİBET TİCARİ İLİŞKİLERİ

Çin'de Sui ve Tang hanedanları dönemindeki refah seviyesi, ticaret yollarının gelişmesini ve yeni yollar açılmasını sağlamıştır. Tang hanedanı, Batı Türklerine karşı galip

geldikten sonra, Tianshan'ın kuzeyinde ticaret yolları yaptırdı. Bozkır ipek yolu ağı, göçebe halklarla yerleşik halkı birbirine bağladı ve Doğu ile Batı arasında önemli bir ticaret güzergâhı oldu (Liu, 2021, 190).

Sui hanedanı döneminde doğu ve batı arasındaki iletişim amaçlı kullanılan üç ana ticaret yolu vardı. Bu yollardan ilki olan “Kuzey Güzergâhı”, Yiwu'dan başlayarak kuzeybatıya doğru Barköl yakınındaki Tiele kabilesinin çadırları arasından batıya doğru Gök-Türklerin arasından Yenisey ve Ob nehirlerini geçtikten sonra Doğu Roma İmparatorluğu'na kadar gidiyordu. İkinci güzergâh olan “Merkezi Güzergâh” ise Turfan'dan başlamaktaydı. Turfan'ın güneyinden Pamir'e ve oradan Fergana Vadisi'ni de aşarak Semerkant ve Buhara'ya varmaktaydı. Buradan Amu Derya'ya, sonra İran'a ve İran'dan da Akdeniz'e ulaşıyordu. “Güney Güzergâhı” olarak adlandırılan üçüncü ticaret yolu Dunhuang'dan başlayıp batıya doğru gidiyordu. Tarım Havzası'nın güneyinden batıya doğru Congling'i ve Pamirleri geçerek İran'a, İran'dan da Anadolu'ya ulaşıyordu. Bahsedilen son iki güzergâh eski ticaret yollarıdır (Liu, 2021, 193).

Maveraünnehir bölgesi sınırlarında, Tibet'e açılan kapı vaziyeti gören Vahan³⁹'daki Hamdaz ve Semerkant gibi yerleşim yerlerinde Tibetliler bulunmaktaydı. Ancak bahsedilen yerleşim yerleri Maveräünnehir'in en uzak noktaları olduklarından dolayı Türk-Tibet ilişkisine dair kayda değer bilgiler mevcut değildir. Maveräünnehir'den Tibet'e giderken geçilen Vahan koridoru, Türk ve Tibet topluluklarının ticari güzergâhı arasındadır. “Der-i Tübbet⁴⁰” da bu Vahan'a giden yol üzerindedir. Burası Maveräünnehir'in doğu sınırının en doğusunda bir köy yerleşimidir (Minorsky, 1937, 120-21; Dunlop, 1973, 305-6; Minorsky, 1982, 120-21; Duman, Ağarı, 2018, 77-78). Dolayısıyla burası ticaret güzergâhının da üzerindedir. Vahan koridoru Bedaşan, Hindukuş'daki Broghil geçidi, Ladakh, Karakurum ve Kaşgarı takip eden yolları birbirine bağlar. Orta Çağ koşullarına göre bu Vahan'dan Tibet'e 18 günde varılırdı. İbnü'l-Fakîh'e göre Bedaşan Tibet'in girişidir. Görünüşe göre bu yol, Orta Çağ'da Fergana, Belh ve Taşkent'ten Tibet'e ve oradan Doğu Türkistan'a ulaşan bir rotadır (Dunlop, 1973, 305).

Bir de Arap-Tibet ticaret hattından bahsetmek gereklidir. Ortaçağ'da Batı'dan Tibet'e giden bir ticaret yolu vardı ve oldukça yoğun bir kullanıma sahipti. Misk ticaretinin gözde olduğu bu ticaret yolunun Tibet'e giden birkaç durağı mevcuttu. Altın ve gümüş ticaretinin yapıldığı Amu Derya kıyısındaki Vahan ve Şuğnan ticaret durakları Tibet'e giden ilk

³⁹ Vahan, Afganistan'ın kuzeydoğu topraklarından Çin içlerine kadar uzanan dar bir koridordur. Orta Çağ'da Tibet ve Çin'e ulaşmak için sıkça kullanılan ticaret rotasıdır.

⁴⁰ Der-i Tübbet, Maveräünnehir'den Tibet'e giden ticaret yolunun, Vahan sınırındaki dağlık bir tepesinde kurulmuş köyün adıdır.

duraklardandı. Buradan sonra Tibet'e giden yolun ikinci ve üçüncü durakları Feyzabad ve Cerm şehirleriydi. Buralar 9. yüzyıldaki İslam kuvvetlerinin kontrolündeki Tibet'e giden ticaret yolları güzergâhı arasında yer alırdı (Heyd, 2000, 44; Barthold, 2017a, 91; 2020, 68-69).

İpek Yolu'ndaki kentler 8. yüzyılın sonlarına doğru iyice gelişti. Gelişen kentlerden birisi de Beşbalık'tı. Bu kent 760 yılında Tibetlilerin eline geçtiyse de, 840'ta Uygurların başkenti ve siyasi merkezi oldu. Ayrıca burası taşımacılığın da merkezi haline geldi (Liu, 2021, 195).

Tang hanedanı zamanında yeşim taşından yapılan birçok mamul bulunmaktaydı. Vazo ve çeşitli kutuların yanında kadeh de yeşim taşından yapılan bir başka üründü. Tang döneminde Tibet'te ele geçirilen bir kadeh vardı ki, bu paha biçilmez değerdeydi. O dönemde bu değerli yeşim taşı kadehinin Türkistan dağlarında imal edildiği gerçeğinden hareketle, Tibetlilerle özellikle Uygurlar arasında ticari alışverişin olduğunu söylemek mümkündür (Schafer, 2020, 368). Bu alışverişin muhtemel tarihi ise, Tang imparatoru Xuan Zong döneminin (713-756) son zamanlarıdır.

750'li yıllardan itibaren Uygurlar ve Tibetliler Çin'deki Tang hanedanına at hediye etme yarışına girdiler. Türk atlarının dayanıklılığını bilen Tang yönetimi, Uygurların saldırı teşebbüslerine rağmen onlara imtiyazlar vermekteydi. 800'lü yılların ilk çeyreğinde Tang hanedanına at gönderme hususunda Tibetliler Uygurlardan geri kaldılar. Tang yönetimine at hediye etme konusunda dahi birbirleriyle çekişme halinde olan Tibetliler ve Uygurlar için önemli olan Çin ipeği elde etmek ve Tanglardan bazı ayrıcalıklar elde etmektir (Schafer, 2020, 115-17).

Tang döneminde Doğu Türkistan'ın ve Batı Türkistan'ın yünlü dokumaları meşhurdur. Buralardan Çin'e gelen Türk yünlülerinin en büyük rakibi, Tibetlilerin su samuru kürkünden yaptığı tüylü bezdi. Tibetliler Çin'e 9. yüzyılda bu bezin yanında yak kuyruğu ve altın tas gibi ürünler de yolluyordu. Yine aynı dönemde Tibet ürünlerine rakip olarak Gansu ve Ordos bölgelerinde devetüyünden yapılmış yünlü eşyalar imal edilmekteydi (Schafer, 2020, 329).

Keza yine Tang döneminde Kırgızlar ve Tibetliler keçeden yapılmış ürünleri hem giyimde hem de barınma konusunda kullanmaktaydı. Ayrıca bunların ticaretini de yapan iki topluluk da aynı zamanda rekabet halindeydi. O dönemde beyaz keçeden yapılmış kalpak takan Kırgızlar, keçe konusunda uzmanlaşmışlardı (Schafer, 2020, 332).

Gök-Türkler döneminde Çin sınırlarında “Takas Pazarı” denebilecek Büyük Sedd Ticaret Kasabası kuruldu. Gök-Türklerden sonra da kuzeyli göçebe kavimler bu pazara gelip at ticareti yaptılar. Bunlar arasında Kırgızlar, Uygurlar ve Tibetli boylardan olan Dangxianglar da vardı. Ancak Dangxianglar daha çok Çin’in Tibet sınırlarındaki Kızıl Dağ Geçidi’nde ticaret yapmaktaydı. Bu iki ticaret merkezine gelen tacirler Tibetli ve Türk boylarına ipek ve benzeri ürünler verip at ya da koyun elde ederlerdi. Dolayısıyla Türk ve Tibetli grupların özellikle 800’lü yılların başlangıcında aynı ticaret merkezlerinde aynı ürünlerin ticaretini yaptıklarını söylemek mümkündür (Schafer, 2020, 118).

9. yüzyılda yaşadığı bilinen Ya‘kübî’nin *Kitabu'l-Buldan* adlı eseri, Müslüman coğrafyacılar tarafından yazılmış ilk coğrafi eserlerden olmakla birlikte (Ağarı, 2013: XLIII, 287), burada da Tibet hakkında ve Uygurlarla ilgili bazı malumatlar bulunmaktadır (Ağarı, 2003, 191). Bu eserde misk⁴¹ ticaretiyle ilgili olarak, Tibetliler gibi Uygurların da bu ticaretten payını aldıkları bildirilmektedir. Ya‘kübî’ye göre Uygur miski kalite olarak Tibet miskinden hemen sonra gelmektedir. Bu misk, geyiğin göbek kısmından elde edilen son derece önemli bir ticari üründür (Dunlop, 1973, 313; Şeşen, 2017, 185). Keza 9. yüzyılda Arap Halifeliği’ne gelen en lüks eşyalardan birisi de, Tibet miski olarak zikredilmektedir (Barthold, 2020, 236). Dolayısıyla Uygur miski ve Tibet miski arasında ticari alanda bir rekabet söz konusu olmuştur.

9. yüzyıl dolaylarında Tibetliler ve Uygurlar arasındaki bir diğer rekabet ürünü de, altından yapılmış malzemelerdir. Çin’deki altın işçiliğine örnek teşkil eden Tibet sanatının en görkemli ürünlerinden biri, 9. yüzyılda Tibet hükümdarının kaldığı, muhtelif egzotik hayvanlarla süslenmiş altın bir çadırdır. Fakat altın sanatı ve zenginliği konusunda Tibetlilerle yarışan Uygurlar, kağanları için Karabalgasun’da altından bir çadır yaptılar. Altının hem ticaretinde hem de sanatında, Tibet-Uygur rekabeti kaynaklara yansıyan mühim olaylardandır (Schafer, 2020, 411-12). Keza Tibetlilerle Türkler, yine 9. yüzyılda gümüş madeni konusunda da rakiplerdi. Çin’e gelen gümüşten yapılmış ürünler, genellikle Türkistan’dan ve Tibet’ten gelmekteydi (Schafer, 2020, 415).

Hudûdü'l-Âlem’e göre Çin ülkesinin ardından Tibet gelir ve Tibet’in de batısında Dokuz Oğuz (Uygur) ülkesi bulunur. Keza Tibet, Uygur ülkesiyle komşu olduğu gibi, Karluk-Yağma-

⁴¹ Tibet’in Orta Çağ’da en önemli ticari ürünü olan misk, özellikle Araplar ve Tibetliler arasında yoğun bir şekilde yapılmıştır. O dönemde Tibet ve Moğolistan dağlarında bir keçi türü olan miskin erkeğinden hoş kokular elde edilirdi. İslam öncesi Arapları misk kokusuna önem verdikleri gibi, bu koku Arap kültüründe temizliğin, güzelliğin sembolü haline geldi. Buna binaen Araplar en kaliteli miski arama yoluna gittiler ve bunun Tibet miski olduğuna karar verdiler. Bu yüzdendir ki Araplar çok eski zamanlardan bu yana en kaliteli misk türü olan Tibet miski ticaretine büyük önem verdiler. Bkz.: Baytop, Bozkurt, 2005: XXX, 181-82.

Çiğil ülkelerine de yakın konumdadır ve bu dönemde aralarında ticari ilişkiler bulunmaktadır (Minorsky, 1937, 34-35; 1982, 34-35). Yine aynı kaynakta Suzhou adlı bir yerleşim yerinden bahsedilir. Buranın Çin'e bağlı Tibet sınırına yakın olduğuna ve burada misk geyikleri ve yak öküzlerinin bulunduğu değinilir (Minorsky, 1937, 85; 1982, 85; Duman, Ağarı, 2018, 39). 10. yüzyılda bu bölgede yaşayan Tibetli ve Uygur toplulukları, bahsedilen hayvanların ticaretini yapmaktadır.

10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından El-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eserinde, o dönemde bile Tibet'ten ve Kırgız ülkesinden Maverâünnehir'e giden misk ticaretinden bahsetmektedir (2019, 245). Bu da Kırgızların ve Tibetlilerin misk ticareti konusunda rekabet halinde olduklarını göstermektedir. Yine 10. yüzyılın Müslüman seyyahlarından olan Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Benâzicî'nin risalesindeki Tibetlilere ilgili kısımda, onların birçok gıda ürününe bolca sahip oldukları görülmektedir. Bu ürünler buğday, arpa, bakla, et, balık, bakliyat, üzüm ve v.s. meyvelerdir (Şeşen, 2018, 65). Dolayısıyla misk ticaretine ek olarak Tibetliler, Türk boylarıyla, yukarıda sıralanan ürünlerden bazılarının ticaretini yapmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Ebû Dülef'in Çin seyahati sırasında girmiş olduğu Tibet şehri, büyük ihtimalle bugünkü Gansu-Qinghai sınırlarında olmalıdır. Zaten bu bölge 10. asırda özellikle Uygur ve Tibetlilerin bir arada yaşadıkları bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

İdrîsî hanedanının kurucusu I. İdrîs'in (789-793) torunlarından olan ve 1100'lerde yaşadığı bilinen El-İdrîsî (Şeşen, 2000: XXI, 493), *Nüzhetü'l-müşâk* adlı eserinde Türkler ve Tibetlilere değinirken, Karluklar ve Tibetliler arasındaki topraklarda bulunan altın ve gümüş madenlerinden bahsetmiştir. Adı geçen bu coğrafyada misk ve köle ticaretinin yoğun olduğu ifade edilmektedir. Buradan hareketle her iki topluluğun 8. yüzyıldan beri siyasi ve ticari ilişkilerinin artarak devam ettiği anlaşılmaktadır (Şeşen, 2017, 99). Yine El-İdrîsî'nin eserinden hareketle, Bahvan adlı şehir Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) ve Tibetliler arasında bir noktada bulunmaktadır. Uygur kontrolünde olan bu şehirden Tibet'e demirden yapılmış ürünler gitmektedir. Yine bu şehirde sadece silah sanatlarına ait bir çarşı bulunur. Sonuç olarak, Uygurlar ve Tibetliler arasında savaş aletlerinin de ticari ürün olarak kullanıldığı görülmektedir (Şeşen, 2017, 100).

İslam coğrafyacılarının çoğu, Tibetlilerle yakın ilişkiler içerisinde bulunan bazı Türk topluluklarının, Tibetliler gibi misk üretimi ve ticaretinde mahir olduklarını vurgulamışlardır. 10. yüzyılın önemli İslam coğrafyacılarından olan İstahrî'nin bildirdiğine göre, Tibet ve Kırgız miskleri oldukça değerli olmakla birlikte, bu miskler geniş bir alana ihraç edilmektedir (2019, 245). Keza Hamevî (12.-13. yüzyıllar) de Tibet ve Kırgız misklerinin meşhur olduklarından ve

İslam ülkelerine bu misklerin ihraç ürünü olarak getirildiğinden bahsetmektedir (Şeşen, 2017, 143). Yine Zeki Velidi'nin, Birunî'nin (10.-11. yüzyıllar) *Kitabü's-Saydana* adlı eserinden derlediği bilgilere göre, miskin Türkçesi “yıpar” olmakla birlikte, Tibet ve Kırgızların karşılıklı olarak misk ticareti yaptıkları bildirilmektedir (Şeşen, 2017, 196-97). Tibet miskininin ünü birkaç asır sonra bile kaynaklardaki yerini almıştır. 13. yüzyılda Marco Polo, Tibet'in her yerinin misk koktuğuna ve Tibet için misk ticaretinin önemine değinmiştir (2019, 244).

924 yılında Renmei'den sonra *Kağan* olan Tegin'den sonra Gansu Uygurlarında bazı iç karışıklıklar baş gösterdi. 933'te ise Tibet tehlikesi yeniden ayyuka çıkınca savaş meydana geldi. Bu savaşın nedeni ise, Gansu Uygurlarının en iyi yaptıkları şey olan ticaret işlerinin Tibetlilerce sekteye uğratılmasıdır. Çünkü Tibetliler bu yıllarda Uygur ticaret kervanlarını soyup Gansu Uygurlarını zora sokuyordu (İzgi, 1989, 28). 930'lu yıllarda Uygurlar ve Çinliler artık kendilerini koruma adına ortaklık kurma düşüncesindeydiler, çünkü Tangut kabileleri Uygur-Çin hattındaki kervanlara saldırılar düzenlemekteydi (Hamilton, 1955: X, 108-11). Gansu Uygurları ise çareyi Liangzhou'daki Tibetlilerde bulmuştu. Liangzhou Tibetlileri, Uygurlara güvenli geçiş konusunda teminat sağladılar (Hamilton, 1955: X, 24). 10. yüzyılda Uygurlar ve Tibetliler arasında gelişen bu ticari ilişkilerin bir de Çin'deki boyutu vardı. Sarı Irmak sınırları boyunca gelişen ve oldukça canlı olan bir Çin-Tibet ticari hattı mevcuttu. Tibetlilerin ana ürünlerinin satıldığı bu ticari hat, Orta Çağ boyunca önem taşıdı. Tibetlilerin burada ve diğer tüm bölgelerde yaptığı ticaretin ana ürünleri zırh, kalkan ve misk oldu (Dunlop, 1973, 303; Beckwith, 1989, 170).

1032 yılında devletleşen bu yeni güç, o dönemde birlikte ticari faaliyetlerde bulunan Song hanedanı ve Turfan Uygurlarının saldırısına maruz kaldı. Çünkü Tangutlar, bölgedeki ticari ilişkinin dengesini kendi lehlerine çekmek için saldırılarda bulunuyorlardı (Almas, 2010, 357). 10. yüzyıldan itibaren gücüne güç katan Tangutlar, Gansu Uygurlarına nefes aldırmadılar, 900'lü yılların ilk yarısından itibaren ve sonrasında 1030'lara kadar Uygur ticaret kervanlarına çeşitli saldırılar düzenlediler. Bunların neticesinde de Gansu Uygurlarını kendilerine bağladılar. Bu Tibetli topluluk, Mi nyaglar ile birlikte çeşitli Tibetli kavimleri, Uygurları ve Çinlileri bünyesinde barındırıyordu (Kiçanov, 1996: III, 217).

1016 yılında da Tangutlar ve Uygurlar arasında Liangzhou'nun hâkimiyeti için yaşanan mücadeleler devam etti. Liangzhou'nun genel olarak ahalisinin Tibetli olduğu bilinmektedir. Liangzhou'nun esasen önemi, batıya açılan kapı olmasıdır. Çünkü eski çağlardan beri bu bölge ticaret yolları üzerindedir. Dolayısıyla dünya siyasi tarihinde bir yer edinmek isteyen Tangutlar ticaret yolları üzerinde olan bu şehiri ele geçirmek istedi. 1016 yılında Tangutlardan önce

davranan Gansu Uygur kağanı Yağlakar, askeri bir sefer başlatarak Liangzhou'yu ve bünyesindeki Tibetlileri ele geçirdi (Yu Guang-jian 于光建 2014, 29).

Ticaret ilişkisi hususunda, Gansu Uygurlarının ticaret kervanlarının ve emtialarının korunmasını Liangzhou'daki Tibetliler üstlenmişlerdi. Tabii olarak Uygurlar da Liangzhou Tibetlilerine yönelecek herhangi bir Tangut saldırısında derhal onlara yardım etmelilerdi. Nitekim 1010'lu yılında ticaret yolları üzerinde hâkimiyet arayan Tangutlar Liangzhou'yu fetih hareketlerine giriştiler. Kısa bir dönem başarılı olsalar da, yine Gansu Uygurlarının Liangzhou Tibetlilerine verdiği askeri destek neticesinde bu saldırı bertaraf edildi (Malyavkin, 1983, 79-80).

Dunhuang, İpek Yolu'nun en önemli kavşakları arasındadır ve burası yine Uygur ve Tibetlilerin yoğun olarak etkileşim yaşadıkları yerdir. Hem Tibetliler hem de Uygurlar için ticaret olmazsa olmazdı ve bu yüzden iki topluluk birlikte ticarete yön verdiler. Bu yoğun ticari, ekonomik ve siyasi ilişkiler özellikle 8.-15. yüzyıllar arasında çok yoğun bir şekilde göze çarpmıştır (Sarıtaş, 2012, 92).

2.1. UYGURLARA KARŞI TİBET-KIRGIZ TİCARET HATTI MÜTTEFİKLİĞİ

Kırgızlarla Tibetlilerin özellikle 8. yüzyıldan itibaren artan ticari ilişkileri sebebiyle Uygurlar ve Kırgızlar arasında hizipleşmeler meydana geldi. Tibetliler, Uygurları rakip olarak gördüklerinden dolayı, Kırgızları yanlarında müttefik olarak görmek istiyorlardı. Bundan dolayı da Tibetlilerle Kırgızlar arasında ticari birlikteliğin önemi arttı.

Çin kaynaklarına göre Uygurlar, 758 yılında 50.000 kişilik Kırgız ordusunu tarumar etmiştir (Mackerras, 1972, 66). Bunun en önemli sebebi, Kırgızların etkin olduğu ticaret alanlarından Tibet'e giden ürünlerdi. Kırgızlar ve Tibetliler arasındaki ticari ilişkinin gelişerek kendisine bir tehdit unsuru olmasını istemeyen Uygurlar, bu ilişkiyi baltalamak istedi. Bu ticari rotaya, yani Arap-Kırgız-Tibet hattına Uygurların saldırıları kaçınılmaz oldu. Tibet'le Arap coğrafyası hattında gidip gelen tüccarlar, Uygur saldırılarından dolayı gittikçe rahatsız oldular. Üstüne üstlük Çungarya ve Tarım Havzası'ndaki Uygur saldırılarının bir karşılığı olarak Tibet saldırısı da görünmedi. Kırgızlar, bu ticaret rotasını Uygurlardan korumak adına Araplarla ve Tibetlilerle olumlu ilişkiler kurdular. Hatta Tibet'e giden tüccarlara Kırgızların refakat ettiği dahi oluyordu. Böyle bir Kırgız-Tibet ticari ilişkisinin gelişimi ortadayken Uygurların buna sessiz kalması söz konusu olamazdı.

Her büyük devlet gibi ticarete büyük önem veren Uygurlar, bölgedeki siyasi yarışta ticari yarışa da çevirdiler. Bundan dolayı da, Kırgızların Tibet'le olan ilişkileri yüzünden

soydaşlarıyla karşı karşıya geldiler. Yine Arap-Tibet-Karlık siyasi ve ticari ortaklığı Uygurlara karşı kuruldu. Bu ittifakı dağıtmak isteyen Uygurlar 758’de Kırgızların üzerine yürüdüler ve onları kendilerinin kuzeyine, yani şimdiki Moğolistan’ın üst kesimlerine doğru kovaladılar. Bundan dolayı Tibetliler, büyük bir müttefiklerinden oldular. Böylece Kırgız-Tibet ilişkisi, Uygurların araya girmesiyle bir süre sekteye uğramış oldu (Beckwith, 1993, 147-48). 758 yılında 50.000 kişilik Kırgız ordusunu imha eden Uygurlar Tibetlilere karşı Kırgız belasından kurtuldu ve Tibetlilere karşı ittifak amaçlı gelin aldıkları Ning Guo prenses için Çin imparatoruna teşekkürlerini bildirdiler (Mackerras, 1972, 66-67).

Tibet-Kırgız ticari yakınlaşması 8. yüzyılda onları tekrar Uygurlarla karşı karşıya getirdi. Uygur kağanı *Ay Tengride Ülüg bulmuş Alp Ulug Bilge* (795-808), Karlıkları, Tibetlileri ve Kırgızları dize getirdi. Çünkü bu dönemde Kırgızlarla Tibetliler, Uygurlara karşı bir olmanın haricinde karşılıklı ticari ilişkilere de sahiptiler. Doğu Türkistan ve özellikle Turfan hâkimiyeti için Tibetliler Uygurlara bir tehdit unsuruydu. Kırgızlar bol miktarda kaliteli demir madenine sahiptiler. Bu madeni Tibetlilere de gönderiyorlardı. Savaş aleti yapımında kullanılan demirin, Kırgızlardan Tibetlilere yollandığını gören Uygur kağanı derhal Kırgız seferi düzenledi ve hem Kırgızları hem de Tibetlileri bastırdı. Kağan bu sayede hem düşman Tibetlilerin silah tedarikini kesiyor hem de ticaret yoluna hâkim oluyordu (Taşağıl, 2020, 118-19; Yıldırım, 2021, 70-71). Böylece *Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan*’ın faaliyetleri neticesinde, Tibetlilerin Doğu Türkistan’dan çekilmeye başladığı görülmüştür (Çandarlıoğlu, 2004, 26). Tibetlileri mağlup edip Turfan’ı da ele geçiren Uygur kağanı, bu sayede İpek Yolu’nun önemli bir güzergâhını ele geçirdi ve bölgenin ekonomisinden yararlanma avantajını Tibetlilerden aldı (Taşağıl, 2015, 207). Yine bu dönemde Karlıklarla yapılan savaştan da galip çıkan Kağan, Kuça ve Karaşar’da da Tibet nüfuzunu kırdı.

Tibet’ten Türk ülkelerine, Maveraünnehir’e, Horasan’a ve Harezm’e misk ticareti yapılırdı. Tibet devletinin yıkılmasından bir asır sonra, yani 10. asırda bile Tibet’ten ve ayrıca Kırgızlardan misk getirildiği bilinmektedir (İbn Havkal 2017, 386,397). Dolayısıyla, Tibet-Kırgız birlikteliğinin asıl gayesi ticaret rotasının güvenliği ve karşılıklı zenginleşmedir. Nitekim Kırgızlar, Tibet desteğiyle birlikte ticaret rotasını kullanan tüccarları ve malları Uygurların saldırılarından koruyacaklardır. Vahan ile Tibet arasından çıkarılan altın madeninin ticari bir meta olarak kullanılması (İbn Havkal 2017, 408), Tibet devletinin bölgedeki etkinliğini 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar arttırmasında tetikleyici bir unsur olmalıdır. Sonuç olarak Tibet-Kırgız ticari yakınlaşması Uygurları kendi soydaşlarıyla karşı karşıya getirmiştir.

2.2. XİNİNG'DE TÜRK-TİBET TİCARİ İLİŞKİLERİ

Her iki topluluğun da burada kültür alışverişinde bulunduğu bir yer olarak Xining çok önemlidir. Buradaki Uygurların çoğu ticaretle uğraştıkları için, Orta Asya ve Çin'e doğru rahat bir şekilde hareket etmekteydiler. Uygurlar ve Tibetliler sayesinde Huangzhong ve tüm Xining ticaretle işlek bir nokta konumuna erişti ve Orta Asya'nın her yerinden tüccarlar buraya gelir oldu. Keza tüccar Uygurların emtialarını ve kendilerini koruyacak güç de yine bölgedeki Tibet birlikleri oldu (Schram, 1961, 13; Malyavkin, 1983, 80).

Song Shi'ya göre Xining Uygurları Gaochang (Turfan) ve Kokonor'un (Qinghai) yanı sıra, neredeyse tüm Orta Asya ile ticaret ağı kurdular. Gaochang ile çok daha iyi bir ticari ilişki kuruldu. Bunun sebebi Gusiluo'nun burada doğmuş olmasıydı. Xining Uygurlarının en önemli başarısı, Tibetlilerle birlikte Gusiluo yönetiminde Çin, Hoten ve Turfan'la önemli sayılabilecek ticari bir ağ kurarak bölgeyi kalkındırmalarıdır. Hatta Xining'deki bu ticari hareketlilikten payına düşeni almak isteyen başka bir Türk devleti de Karahanlılar oldu. Bünyesinde sağlam tüccarları barındıran Karahanlıların, Xining'deki Uygur ve Tibetlilerle ticaret yaparken görülmesi 1038-1086 yılları arasına rastlamaktadır (Schram, 1961, 14).

Gusiluo, Xining civarında kontrolü sağlar sağlamaz, Tangutlara karşı zafer elde etti. 1038'de akrabaları olan Tangutlar dinî bir tören yaparken, Gusiluo Tangutlara saldırdı ve onları tarumar etti (Dunnell, 1989, 61). Tibetli Gusiluo'nun akrabası olan Tangut devletini durdurmasının en büyük kazanımlarından biri, bünyesinde bulundurduğu Uygurların haricinde Gansu Uygurlarına da yarar sağlamıştır. Çünkü Gansu Uygurları da, Song Hanedanı ile yapılan ticarete yollarının uzamasına rağmen, buranın güvenli oluşundan dolayı Tibetlilerin koruması nezaretinde emtialarını Çin'e ulaştırıyorlardı (Malyavkin, 1983, 80).

Tibetli yönetici Gusiluo'nun Tangutları alt ettikten sonra Uygurlarla olan iyi ilişkileri daha da güçlendi. Aslına bakılırsa, Uygur ve Tibetlilerin tüm bölgede olan barışıklığının sebebi ortak düşman olan Tangutlardı. Çinliler de, Tibetlilere ve Uygurlara eskiden olduğu kadar düşman olmasa da, nitekim o sıralarda Tangut tehlikesinden dolayı daha barışçıl sayılırlardı. Dolayısıyla buradaki Uygurlar ve Tibetliler, Tangutlar yerine ticari ve siyasi açıdan Song Hanedanı ile barışçıl bir politikayı tercih ettiler (Malyavkin, 1983, 81).

3. TÜRK-TİBET DİNİ MÜNASEBETLERİ

Doğu Türkistan coğrafyasında ve Çin'in kuzeyindeki Türk ve Tibetli kavimler tarihin ilk dönemlerinden itibaren iç içe yaşadılar. Bu coğrafyanın iki halk için bir tampon bölge olduğu aşikârdır. Kültür alışverişinin de açık olduğu bu bölge, belki de eski Türk dini ve eski

Tibet dininin harmanlandığı bir noktadır. Tibetlilerin ataları Qianglar ve Türk grupları bu iç içe geçmişlikten dolayı dinî alanda da birbirlerini etkilemiş olabilirler. F. W. Thomas'a göre Tibetlilerin eski dini "Bon", Türk topluluklarından Tibetlilere geçmiş ve Türk kültür dairesini yansıtan bir inanç sistemidir. Dolayısıyla bu inanç sistemi Thomas'a göre Türklerin kültür özelliklerini taşır (1931, 821). Bon inancı Tibetlilerin atalar dinidir. Tibet'e Budizm girmeden önceki inanış biçimi olan Bon, çoğu araştırmacılar tarafından Şamanizm ile ilişkilendirilmiştir. Bu inancın merkez üssünün de Tibet'in kuzeybatısında yer alan, eski Tibet kültürünün harmanlandığı Zhangzhung⁴² bölgesi olduğu görülmektedir (Mu, Wang, 1996: III, 356). Oldukça hurafeli bir inanış olup, büyü, tılsım ve mahalli talimleri ihtiva eden Bon inancı, tesirini Budizm içinde de devam ettirebilmiştir.

Eski Tibetlilerin ve Eski Türklerin köken rivayetleri ve mitolojik unsurları, onların inanç sistemlerini ve dinî yaşamlarını şekillendiren bir öge olmuştur. Çin kaynaklarına göre Donghu ve Xiongnu soyundan geldiği söylenen Xianbei'lerin torunları olan Rouranlar ile eski Tibetli boylar arasında köken rivayetlerinde benzerlikler bulunmaktadır (Yıldırım, 2015, 54).

Eski Çin kaynaklarında Rouranların ataları olan Mugulu'nun anlamı Tabgaç dilinde "Kel Kafalı"dır (Yıldırım, 2015, 53). Ek olarak Rouranlarda "kel kafalı birinden türeme" mitolojisi vardır. Yine kaynaklarda Tibetlilerin üst tabakası, yani yönetici takımı Tufa (kel kafa) adlı sülale için kel kafalı birinden türediği ve onların da aslen Xianbei gurubuna mensup bir aile oldukları söylenmektedir. Buna göre Tibetliler Xianbei kökenlidir ve bu köken miti, Türk-Moğol kökenli boylarda mevcut olan bilgilerle aynıdır (Eberhard, 1996, 101). Tüm bunlar, özellikle de kel kafalı birinden ortaya çıkma miti, söz konusu bu halkların benzerliğini ve yer yer akraba kavimler oluşturduklarını düşündürmektedir. Dolayısıyla çok eski tarihlerden itibaren Türk-Moğol ve Tibetli kavimlerin atalarının birbirlerine yakın sahalarda meskûn olması, Tibetlilere atfedilen ve onların kökenlerinin Xianbei boylarına bağlanması gibi durumlar göz önüne alındığında, Tibetlilerin mezkûr gruplarla kültürel ve dini temasının oldukça eski zamanlara dayandığı görülmektedir (Pommaret, 2016, 21).

Eski Türk-Moğol ve Tibetli boyların kel kafalı birinden türeme mitlerinin yanında, köpek ve kurttan türeme efsaneleri de benzerlik göstermektedir. Budizm öncesi Tibet halkı totem ve tabu olarak köpekten geldiklerine inanırlardı (Hoffman, 2014, 502).

⁴² Mervezi, Tibet topraklarından bahsederken ilk olarak Zhangzhung ülkesine değinir. Çin ile Tibet arasında yer alan bu ülkenin insanları (Tibetliler), bolca altın madenine sahip olmalarına rağmen çadırlarda yoksul bir şekilde yaşamaktaydılar. Bkz.: Beckwith, 1989, 168.

Çin kaynaklarında Tibetlilerin ataları olan Qiang kavimleri “Quan Qiang 犬羌”, yani “Köpek Qianglar” olarak yer almaktadır. Bir anlatıya göre Tibetliler iki ak köpekten meydana gelmişlerdir (Ögel, 2014b: I, 608-9). Dolayısıyla Tibetlilerde köpek unsuru totem ve tabu halini almıştır⁴³. Çin kaynaklarına yansıyan şekliyle, Göktürklerin onları “Köpek Tibetliler” olarak belirtmelerinin sebebi de budur (Taşağıl, 2014, 373, 398, 416). Tibetlilerde köpek ongunu eski Türkler tarafından aşağı görülen bir şeydir. Nitekim eski Türkler için köpek kurttan değersiz ve bayağı bir hayvandı. Bundan dolayı da Türkler, devletlerarası protokollerde Tibetlileri kendilerinin dengi saymazlardı. Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, 725 ya da 726 yıllarında huzuruna gelen Çinli bir elçiye, kendisine Çin prensesi verilmemesinin nedenini sormuştur. Bilge Kağan’ın bunu sorarken, “Köpek Tibetliler” ifadesini kullanmasından yola çıkarak, Türkler, köpekten türeme ongunlarından dolayı Tibetlileri aşağılamışlardır. Tang yıllığına yansıdığı ölçüde, Bilge Kağan şöyle demiştir:

Köpek neslinden gelen Tu-fan, (yani, Tibetlilere) Tang Devleti kız verdi; Tatabılar ile Kıtınlar Türklerin eski köleleri iken, onlara da konçuy verildi. Türkler her durumda dünürlük talebinde bulunuyorlar, ama Tang Devleti bir tek bizden bu lütuflarını esirgiyor, niye? (Togan, Kara, Baysal, 2006, 304; Liu, 2019, 246).

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Gök-Türkler, Tibetlilerdeki köpek ongunundan dolayı onları kendilerine denk saymamışlardır. Fakat Gök-Türk mitolojisinde de köpek temalı efsaneler bulunmaktadır. Gök-Türklerle ilgili Tibetçe bir belgede yer alan dikkat çekici üç adet Gök-Türk miti vardır. Bunlardan ikisi köpek ile ilgili diğeri de kaplanla ilgili mitlerdir. Birinci mit, Yama Kağan’ın Basmılların ülkesini geçince geniş çöllere sahip sıradağların bulunduğu bölgeye ordu göndermesiyle başlar. Ordudan iki asker yolu şaşırır ve diğerlerini kaybederler. Bunlar deve izlerini takip ederek temiz-saf bir kadınla karşılaşır. Askerlerin önlerine köpek sürüsü çıkar ve korkarlar. Fakat köpek sürüsü onlara yardım ederek Türk ülkesine ulaşmalarını sağlarlar (Erkoç, 2018, 72-73). Bir diğer Gök-Türk miti de yine köpek ve kurt temalıdır. Belgeye göre bir köpek gökten iner ve ondan iki köpek neşet eder. İki kurt, kısır bir dişi kurtla çiftleştiğinden dolayı türeyemezler. Akabinde bir Türk aileden genç bir kız kaçırlar ve onunla birlikte olurlar. Bundan sonra erkek ve dişi yavrular dünyaya gelirler. Dişi olan yavrular insan suretinde, erkek olanlar ise köpek suretinde belirirler (Erkoç, 2017, 44-46; 2018, 73-74).

⁴³ Köpeğin Tibet’teki önemine değinen bir diğer kaynak da Marco Polo’nun Seyahatnamesidir. Polo, 13. yüzyılda Kubilay Han’ın ordularıyla Pekin’den Bengal’e giderken Tibet’e de uğramış ve buradaki köpeklerin çokluğundan ve bunların boyutunun eşek büyüklüğünde olduğundan söz etmiştir. Bkz.: 2019, 245.

Son olarak, Tibetlilerin köpeklerle ilgili inanç sistemiyle alakalı Osmanlı Devleti döneminde 16. yüzyılda Çin'e seyahate giden Ali Ekber'in notlarına yer vermek gereklidir. Bu notlarda Tibetliler şöyle geçer:

Tibetliler ve sekânlar: Tibetliler Çin dağlarında sürü halinde yaşarlardı ve çölde bulunan küffardan idiler. Çin padişahları eskiden o dağları onlara vermişlerdi. Bunun sebebi de şu idi: Çin padişahlarından birinin düşmanı, onun üzerine çok kuvvetli ve büyük bir ordu ile gelmiş ve her iki taraf da harp için askerlerini saf halinde dizerek karşı karşıya gelmişlerdi. Bu sırada arslana benzeyen bir köpek peyda olmuş ve Çin padişahının önüne gelmişti. Köpek padişahla konuşmağa başlayarak şöyle demiş: -“Eğer kızını bana verirsen, ben şu karşıda dizilen düşman askerinin padişahını alır ve sana getiririm”. Bu söz üzerine Çin hakanı da köpeğe kızını vereceğini söz vermiş. Köpeğin her kulağı tıpkı bir kalkan gibi imiş. Buna rağmen herkes ona yine köpek dermiş. Köpek birkaç defa sıçrayarak düşman askerinin içine girmiş, bir iki defa daha sıçramış ve düşman padişahının yanına giderek başını koparıp Çin padişahına getirmiş. Bunun üzerine Çin padişahı verdiği sözü tutmak zorunda kalmış ve kızını köpeğe vermiş. Köpek kızı alıp dağlara gitmiş ve bu kızıdan da çocukları olmuş. Köpek ölünce kız yalnız kalmış ve bir mektup yazarak çocukları ile babasına göndermiş. Kız mektupta babasına durumu anlatmış ve mektubu getirenlerin de çocukları olduğunu yazmış. Bundan sonra, ne yapacaklarını da sormuş. Bunları öğrenen Çin hakanı sevinmiş ve çocuklara bol bol bahşişler vererek, onların oturdukları Çin dağlarını da kendilerine vermiş. Tibet kavmi de işte bu suretle meydana gelmiş. Onun İçin Tibetlilerin, Çin Hakanının kızı ile bu köpeğin neslinden geldiğini söylerler (Lin Yih-Min, 1967, 159-60).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere, eski Tibetliler ve Türkler arasında en eski dönemlerden itibaren gerçekleşen dinî ve kültürel alışveriş, her iki toplumda benzer mitolojik unsurların oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Uygurlar döneminde de Türk-Tibet dinî etkileşimine dair izler bulunmaktadır. Gök-Türk Devleti'nin temelleri üzerine kurulan Uygur Kağanlığı, başlangıçta bozkır kültür geleneğini ve inançlarını sürdürmekteydi. Fakat Çin'lilerle kurdukları yakın temasla birlikte

Uygurlar, Maniheizm'i seçtiler⁴⁴ (Taşağıl, 2020, 137). Uygurların Maniheizm⁴⁵'i seçmeleri Bögü Kağan dönemine (759-779) denk gelir. Bögü Kağan An Lushan isyanı dolayısıyla Çin'de olduğu bir dönemde Mani rahipleriyle tanıştı ve burada Maniheizmden etkilenen Bögü, 763 yılında dört rahibi alıp Uygur başkentine götürdü (Karakaş, 2010, 75). Bu olay sonucunda Maniheizm artık Uygurların dini haline gelmiştir (Mackerras, 1972, 9; Grousset, 2017, 150-51).

Bögü Kağan'ın neden Maniheizm'e meylettığı hususunda birtakım görüşler vardır. Bunlardan biri, Uygurların yeni dininin Çin karşıtlığından dolayı ön plana çıkarıldığı görüşüdür. Bu sıralarda Çin'de Maniheizm'in de aralarında bulunduğu birçok yabancı dine hoşgörüyü bakılmazdı (Vasary, 2007, 134). Ancak bizce bu durumun bir de Tibet boyutu vardır. Çünkü Tibetliler 779 yılında Budizm'i devlet dini haline getirdiler. Bu durum, Uygurların mücadele halinde oldukları Tibet devletine karşı bir hamleleri de olabilir. Uygurlar 762-763 yıllarında öğrendikleri Mani dinini, Tibetlilerin Budizm'inden önce devlet dini haline getirdiler⁴⁶. Bu iki devlet, dini alanda da kıyasıya rekabete giriştiler. Maniheizm din adamları, kendi saflarına çekemedikleri Tibetliler için "Buda'nın şeytanları" diyerek onları hedef haline getirdiler (Gumilöv, 2019, 489). Bu iki devletin sadece siyasi sebeplerden ötürü birbirlerine düşman olduklarını söyleyemeyiz. Bunun altında yatan dinî olguları da göz ardı etmemek gerekir.

Tun Baga Tarkan, Bögü yerine *kağan* olduktan sonra Uygurlar arasında Maniheizm önemini kaybetti. Tun Baga, Türklerin eski dinine meyilli bir kağanlık sergiledi (Mackerras, 1972, 10). Tun Baga Tarkan döneminde Uygur Maniheizmine dair çok fazla bilgi yoktur. Fakat bu kağanın Maniheizm ve müridlerine karşı olduğu kaynaklarda görülmektedir (Karakaş, 2010, 80). Tun Baga Tarkan ölünce yerine oğlu *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan* geçti. Onun döneminde 805 senesinde Maniheizm yeniden bir yükseliş evresi gösterdi ve 806

⁴⁴ Gök-Türklerden beri Türk diplomasisinin gelişiminde etkili olan Soğdlular, Uygurlarla da ilişkilerini geliştirerek devam ettirdiler. Soğdlar, Türk tarihinin eski dönemlerinde onlara katkıda bulunmuş milletler arasındadır. Uygurlarla önceleri ticari ilişkiler kuran Soğdlar, onların Maniheizme geçmesinde katkıda bulundular. Fakat Soğdların Uygurlarla ilişkisi sadece ticari ve dini alanda olmadı. 9. yüzyılda dahi Türk kağanlarının, gerek ticari gerekse de diplomasi alanında kullandıkları kişiler genellikle Soğd asıllı olurdu. Hatta Uygurlar 841 yılında Tibet hükümdarına dahi elçi olarak Semerkand asıllı Soğdlu birini gönderdiler. Bkz.: Tezcan, 2007, 175-176.

⁴⁵ Maniheizmin Orta Asya'ya girişi, Sasani hükümdarı I. Behram'ın (273-276) bu dini seçenlere uyguladığı baskılar sonucu, Mani müridlerinin İran'dan kaçmasıyla oldu. İran'dan kaçan Maniheizmlilerin sayısı giderek arttı. Maveraünnehir bölgesinde ticaret nedeniyle bulunan Soğdlar, bu Maniheizmlilerden etkilenerek Maniheizmi seçtiler. Soğdların ticari faaliyetleri neticesinde muhtelif milletlerle kurdukları iyi ilişkiler sonucunda Maniheizm Orta Asya'da yayılma fırsatı buldu. Bkz.: Karakaş, 2010, 65.

⁴⁶ Maniheizm, Uygurlarda başlangıçta yönetici sınıf ve saray çevresinde kabul gördü. Bir müddet sonra Uygur halkı da Maniheizmi benimsemeye başlamıştır. Bu dinin tabana yayılmasının nedeniyse, Uygurların eski dininin yeni dinlerinde de varlık göstermesidir. Bkz.: Karakaş, 2010, 93.

senesinde Mani rahipleri Uygur başkentinde devamlı konaklama izni aldılar. Yine onun döneminde çok sayıda Maniheist tapınaklar inşa edildi. Uygurlarda 821 yılında zirve noktasına çıkan Maniheizm, 840'daki Kırgız yenilgisine kadar altın dönemini yaşadı (Ögel, 1955, 368; Karakaş, 2010, 70, 81).

Maniheizm'den sonra Uygurların dini meselesinde Budizm'e değinmek gereklidir. Özellikle de Tibet Budizmi Uygurların inanç dünyasını şekillendiren bir din olmuştur. Bu yüzden bu din hakkında bilgiler vermek yerinde olacaktır. Budizm esasen M.Ö. 6. yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda yaşayan Gautama tarafından ortaya çıkarılmış dinî bir oluşumdur. Budizmin *Theravada* (Eskilerin Yolu) anlayışı kişinin aydınlanmasını işaret ederken, *Mahayana* (Büyük Araç) anlayışı ise tüm canlıların kurtulmasını hedefler. Tibet Budizmi ise, Mahayana anlayışından ortaya çıkan Tantra Budizmi'nin (*Vajrayana*) Tibet yorumudur. Ancak yukarıdaki anlayışlardan farklı olarak Tibet Budizmi, bünyesinde çeşitli semboller, ritüeller ve meditasyonlar barındırır. Tibet Budizmi 11. yüzyılda yerel bir din haline gelince, arasından çeşitli yorumlama farkları bulunan kollar çıkmıştır. Bunlar, *Gelug*, *Sa-skya Nying-ma* ve *Ka-rgyud* adındaki dört farklı mezheptir. Bu mezheplerin hepsinin esas farkları metinlerinde, manastırlarında ve liderlerinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında en yenisi olan ve en çok yaygın olanı da *Gelug* mezhebidir. Tüm bu mezheplere sahip Tibet Budizmi, yerel bir din olması hasebiyle de oldukça çeşitli mitolojik öğeler barındırır.

Tibet Budizmi tanıtıldıktan sonra Uygurların Budizmle ne zaman tanıştıklarına değinmek gereklidir. Buna göre, 840 yılındaki Kırgız yenilgisinin ardından bazı Uygurlar Beşbalık ve Qocho civarına yerleştiler. Buradaki Uygurlar esas Uygur zümresini teşkil ettiler. Bu Uygurlar zamanla Budizm'den etkilendiler ve bundan sonra Tibet Budizmiyle anıldılar. Moğolların bölgeyi istila etmesiyle, 13. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdüler. Budizm'den etkilenen Uygurlar 10. ve 13. yüzyıl arasında genellikle *Mahayana* Budizmini, Moğol döneminde ise *Tantrik* Budizmi benimsemişlerdir (Zeren, 2015, 407; Togan, 2019: I, 81). Bahsi geçen Uygurların, Tanrı Dağları civarına yerleştikten sonra, güneydeki komşuları Tibetliler oldu. Tibetliler, 670-861 yılları arasında Doğu Türkistan'ın güneydoğu kısımlarında egemenliklerini devam ettirdiler (Togan, 2019: I, 81). Özellikle 840'tan sonra, dini alışverişte bulunan Uygurların ve Tibetlilerin tarihi, artık farklı bir hal almaya başladı.

Tibet'e Budizm'in girişi, efsanevi anlatılara göre Tibet hükümdarı Totori (374-493) dönemine denk gelmektedir (Ligeti, 1986, 278, 289). Fakat Budizmin Tibet'te devlet dini halini alması 781 yılında gerçekleşti (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 59). Bunun aksine Uygurlarda ise Budizm 840'taki Kırgız yenilgisinden sonrasına tarihlenir. 10. yüzyılın önemli İslam

coğrafyacılardan olan Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh* adlı eserinde Türklerden bahsetmiş ve Uygurların bazılarının Tibet'ten dolayı Budist olduklarını belirtmiştir. Makdisî burada özellikle Uygurların Budizm'i Tibet'ten aldıklarını öne sürmüştür (Şeşen, 2017, 190).

Aslında hem Uygurları hem de Tibetlileri Budizmde birleştiren bir yer olarak Wutai Shan bölgesine önem atfetmek lazımdır. Tibetlilerin Wutai Shan'a olan ilgisi, 7.-9. yüzyıllar arasına tarihlenir. Onların bu bölgeye ilgisi Çin kaynaklarına da yansımıştır. *Jiu Tang Shu*'ya göre, 824 senesinde Tibet imparatoru Tang sarayından Wutai Shan'ın haritasını istemiştir (Debreczeny, 2011, 9-10). Burası sadece Tangutlar ve Tibetliler için özel bir yer değil, aynı zamanda Uygurların da büyük önem verdiği bir yerdir (Zeren, 2015, 435). 11. yüzyılda buranın önemine binaen Tangutlar kendi Wutai Shan Budist tapınaklarını oluşturdular⁴⁷ (Debreczeny, 2011, 12). O dönemde Tangutların Budist akıl hocalarıysa Uygurlardır.

Turfan Uygurları sahasında 9.-12. yüzyıllar arasına ait, bulunan birçok arkeolojik eser bize buradaki Uygur medeniyetinin dinî alanda çok fazla eser bıraktığını kanıtlamaktadır. Koço, Jiaohe (Yarğol/Yarhoto), Murtuk ve Tuyuk'taki Budist eserlerin ortaya çıkmasıyla Türk-Budist sanatı da ortaya çıkmıştır. Buradaki Budist sanat eserlerinde Çin tesiri, Türk etkisi ve en nihayetinde Tibet Budizmi etkisi görülmektedir. Bu Budist sanatı eserlerinde, yani manastır-tapınak gibi alanlarda Tibet Budizminin etkisi oldukça fazladır. Bu kazılarda bulunan en önemli şeylerden birisi de Budizm hakkında Türkçe yazılmış kutsal kitaplardır. Bu kitapların çoğu her ne kadar aradan geçen senelere binaen yırtık halde bulunsalar da, aslında Turfan sahasındaki Uygurların Budist edebiyatta ne kadar ileri olduklarını kanıtlamaktadır. Bulunan arkeolojik verilerden hareketle, Turfan Uygurlarının 9. yüzyıldan itibaren Uygurcaya çevirdikleri kutsal kitapları arasında Tibetçe yazılmış kitaplar bulunmaktadır (Ligeti, 1986, 249-50). Bu durum bizlere yukardaki yüzyıllar arasında Turfan Uygurlarıyla Tibetliler arasındaki ilişkinin Budizmden kaynaklandığını ispatlamaktadır. Çünkü Çin kaynakları bu yüzyıllar aralığında Türk-Tibet ilişkilerinin boyutu hakkında yeterince bilgi ihtiva etmemektedir. Uygurlar Tibetçe Budist metinlerin tercümesini yaparlarken kendi Uygur Budist terminolojilerini de oluşturdu. Örneğin; Çince'den öğrendikleri “bur” kelimesinin sonuna “kan(han)” kelimesini ekleyerek, Buda anlamına gelen “Burkan” kelimesini oluşturdular. Buda Uygurlar tarafından “Tengri Burkan” olarak adlandırıldı (Zeren, 2015, 407).

⁴⁷ Moğol döneminde Wutai Shan'ın önemi artarak devam etti. Özellikle Kubilay Han döneminde (1260-1294) Tibet Budizmi Moğol sarayında öne çıkarıldı. Kubilay Han zamanında Moğollarda Tibet Budizmi gelişim gösterdi. Bkz: Debreczeny, 2011, 16-17.

Turfan Uygurlarının Tibetlilerle olan bağlantıları aslında Moğolların güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıktığı ilk yıllardan sonra hızla artmıştır. Bu dönem itibariyle de Uygurcaya birçok Tibetçe Budist metinler çevrilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Moğollar dönemiyle birlikte de, ilişkiler daha çok dinî temeldedir (Geng, 1998: IV, 211). Bu Uygur devletinin 10. yüzyıl dolaylarında artan bir ivmeyle Budist öğretinin peşine takıldıkları Wang Yande'nin notlarından anlaşılmaktadır. Wang Yande, 982'de yaklaşık 50 Budist manastırının Turfan'daki varlığından bahsetmiştir (İzgi, 1989, 60). Esasen Uygur yönetici elitinin Budizme çok meyilli olduğu kanaatine varılabilir. Uygurları bu dini serüvenlerinde yalnız bırakmayan bir millet de Tibetlilerdir. Eski Tibetçe Budist metinlerin Uygurcaya kazandırılmasında ve özellikle 13. yüzyıldaki Uygur Budizminde Tibetlilerin etkisi oldukça fazladır (Brose, 2017, 9).

Turfan'ın yanısıra Budizmle ilgili diğer Uygur şehirleri de Shazhou ve Xining'tir. 10. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Hudûdü'l-Âlem*'e göre Ganzhou'nun (Gansu) yarısı Çinlilerin, diğer yarısı da Tibetlilerin kontrolü altındaydı. Yine aynı kaynağa göre burada putperest insanlar yaşamaktaydı. Kuvvetle muhtemel, burada putperestlerden kasıt olarak Budistler ifade edilmiştir (Minorsky, 1937, 85; 1982, 85; Duman, Ağarı, 2018, 38). İlâveten, Sanglakh olarak geçen büyük bir köy yerleşimi olduğuna değinilen *Hudûdü'l-Âlem*'de, buradaki insanların putperest (Budist) oldukları da ifade edilir. Burası Shazhou/Dunhuang'a bağlı bir yerleşim yeridir. Shazhou'ya gelince, buranın zengin bir bölge olduğu ve halkının da Mani dinine inandığı ifade edilmektedir. Kuchan (Kuçan), Khalbuk (Halbuk), Uygur saldırılarının yoğun olduğu Kucha (Kuça), çok sayıda Budist tapınağı olan Küghmer (Kuğmer), halkı manici ve çok sayıda tüccarın bulunduğu yer olan Guazhou (Hacu) ve yöneticilerinin Tibetli olduğu bildirilen Kesan ve Kadhakh (Kazah) gibi yerleşim yerleri de Tibet-Uygur dini etkileşiminin yaşandığı yerlerdendir (Minorsky, 1937, 85; 1982, 85; Duman, Ağarı, 2018, 39).

Uygur-Tibet dini etkileşiminin yaşandığı yerlerden olan biri olan Xining şehri de önemlidir. 940 yılında Xining'in güneydoğusunda kurulan Dantig manastırının kurucusu Tibetli dGeba rab-gsal, Tibet'ten bu bölgeye gelirken Uygurların arasından geçmiştir. Bu sırada Hoten'de dahi Uygurların ve Tibetlilerin olduğu görülmektedir. Bu rahibin Uygurlar arasında Budizm'in gelişme göstermesinde katkısı olduğu aşikârdır. Dolayısıyla 10. yüzyılın ilk yarısından itibaren Xining bağlantısıyla Uygur ve Tibet toplumları, dinen birbirleriyle etkileşim içerisinde (Schram, 1961, 12). el-Makdisî, bu zamanlarda Tibetlilerin “putlara” taptıklarını, Hotenlilerin de Müslüman olduklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla “Putatan Tibetliler” Budistlerdir (Beckwith, 1989, 167).

Qinghai'daki Huangzhong bölgesi de Uygur-Tibet dini münasebetinin yoğun olduğu bir yerdir. Çünkü burası 756'dan 842'ye kadar Tibet saldırılarına maruz kalmış ve zamanla Tibetlileşmiş bir bölgedir. Tibet hükümdarları sayesinde Huangzhong'a gelen keşişler, burada tapınaklar kurmuşlardır. Tibet'in merkezinden gelen bu Lamalar, Huangzhong'da Budist kimliğinin öncüsü olmuşlardır. Dolayısıyla Huangzhong'un Budistleşmesi 756-842 yılları arasına dayanır (Schram, 1957, 13).

Gansu sahasında Uygur-Tibet dinî etkileşimi çok daha yoğundur. Çünkü Gansu, Tibet coğrafyasına yakınlığından dolayı binlerce yıldır Türk ve Tibetli kabilelerin geçiş noktası olmuştur. 10. yüzyılda, Tibet'in içine düştüğü keşmekeşten kaçan birçok Budist keşişin yolu Gansu'dan geçmiştir. Aslında Gansu Uygurlarında Budizmin gelişme göstermesinde, Tibet'te Budistlere uygulanan katliam hareketlerinin büyük etkisi vardır. Çünkü bu şiddet ortamından kaçan çoğu Tibetli keşiş, Gansu'daki Uygur topraklarına sığınmıştır. Dolayısıyla bu durum Uygur ve Tibetliler arasındaki dinî etkileşimin boyutunu gözler önüne sermektedir (Schram, 1957, 12; Gos Lo-tsā-ba Gzhon-nu-dpal, 1988, 63).

Yine 10. yüzyıldaki bir malumata göre, Tibetlilerin Budist Uygurlara karşı tutumları ön plana çıkmaktadır. Nitekim 966 yılında Çin kaynaklarına yansıyan bu olayda, Batı Liangzhou'nun Tibetli yöneticisi Zhebu Gepi, sınırlarından geçen 200'ün üzerindeki Budist Uygur kafilesini karşıladı. Zhebu bu olayı kaydederken, Uygurların Hindistan'a Budizm'in kutsal eserlerini keşfetmek için gitmekte oldukları sırada saldırıya uğradıklarını ifade etmektedir. Bu Tibetli lider, dindaşı olan Uygur grubuna Gansu'ya kadar güvenle seyahat etmeleri için askerlerini görevlendirir ve onlara refakat ederler (Schaik, Galambos, 2011: II, 105).

Tibetli kavimler arasında zikredilen Tangutlar da Uygurlarla yakın dinî ilişkilere sahip bir topluluktu. Bilhassa 10. yüzyıl itibariyle Uygurlarla çeşitli yönlerden irtibat kuran bu kavim, zamanla Türk kültüründen ve dilinden etkilenmiş ve de etkilemiştir. Bu etkilenmelerin başında elbette ki Budist kültür gelmektedir, fakat dilsel olarak da etkileşim gerçekleşmiştir (Mehmet, 2018, 1-9). 1036 yılında Dunhuang, Suzhou, Guazhou ve çevreleri Uygurlardan alınınca, Tangutlar bu civardaki Uygur manastırlarından Budizm'i öğrenmeye başladılar (Golden, 1992, 167; 2013, 179; Grousset, 2011, 150). Tangutların liderliğinde Türk grupları ve Tibetli diğer topluluklar bir arada yaşadılar. Bu sebeple ikili ilişkilerin gelişme göstermesi kaçınılmaz oldu. Daha özel olarak, Uygurlar Tibetli kavimlerle kaynaşıp Budist kültüre adapte oldular ve bu dinin etkisi altına girerek ortak bir kültür meydana getirdiler. Buna ek olarak Uygurlar da

Tangutlara Budizm dini hususunda hocalık ettiler. Sonuç olarak Budizm bu toplulukları birleştiren bir unsur oldu (Liu 刘, 2020, 6).

Uygurlarla Tibetli bir kavim olarak bilinen Tangutların ikili dinî ilişkilerine dair kaynaklarda başka bilgiler de bulunmaktadır. 1066 yılında Tangutlardan Gansu Uygurlarına Budacı bir rahibin geldiği ve bu rahibin Tangutlar arasında yaşayan Uygurlardan olduğu anlaşılmaktadır (Ögel, 1971, 134). Keza yine aynı yılın Kasım ayında, Çin kaynaklarına göre Tangutlar, Kitan Liao hükümdarına bir hediye gönderdiler. Bu hediye Uygurlardan Budist bir hoca ile birlikte altından imal edilmiş bir Buda heykeli ve Budizm kitaplarıdır (Çandarlıoğlu, 2017, 97). Kaynaklarda görülen bu iki olay Tangut-Uygur beraberliğinin de bir örneğini göstermiştir.

Mezkûr malumata göre Tangutlar, Tibetliler ve Gansu Uygurlarının arasında dinî bir etkileşimin var olduğunu söylemek yersiz olmayacaktır. Zaten Gansu Uygurlarını ele geçiren Tangutlar, sadece onların Budist manastırlarına dokunmamış ve Uygurlardan bu dini öğrenmişlerdir (Liu 刘, 2020, 6). Böylece Gansu Uygurlarıyla Tibetlilerin Budizm inancında birbirlerini etkiledikleri ve bu yolla da Uygurların Tangutlara hocalık ettikleri bilinir. 12. yüzyıla tarihlenen bir Tangut el yazmasına göre o dönemki Tangut kralı Renzong (1140-1193), 1176 yılında Buda'nın manevi huzurunda şifa bulmak ve sağlıklı yaşamak için Gansu'ya Budist mabedlerine gitmiştir. Burada Renzong Uygur ve Tibetlilerle tanışmış ve onların liderleriyle görüşmüştür (Yu Guang-jian 于光建 2014, 48). 12. yüzyıl ortalarında Tangutların öncülüğünde Gansu Uygurları tarafından birçok Budist metin tercüme edildi. Dolayısıyla 12. yüzyılda Gansu Uygurları ve Tibetliler, kaynaklara daha çok Budizm temalı meselelerle girmişlerdir (Zeren, 2015, 408).

Tangutlar Gansu bölgesinin civarındaki diğer önemli yerleşim merkezlerine de dinî amaçlı ziyaretler düzenlediler. Bu yerleşim merkezlerinden biri Dunhuang'tır. Buradaki Uygurların 10. yüzyıldan sonra gitgide Budizme inandıkları bilinmektedir. Zamanla Budist akideye sınıksız bağlanan Uygurların, Tibetlilerle yaşadıkları bölgelere dinî geziler tertip edildi. Tangut kralı Renzong (1140-1193) Gansu'ya Tibetli ve Uygur vatandaşlarıyla görüşmek için dinî anlamda bir gezi tertip ettiğinde uğradığı yerlerden biri de Dunhuang'daki mağaralar olmuştu (Yu Guang-jian 于光建 2014, 52). Bu bölgede Budist Uygurlara ve Tibetlilere ait birçok kalıntılar bulunmuştur. Sonuç olarak Gansu bölgesinde Tangutların ve Uygurların birbirlerini dinî münasebetler neticesinde etkiledikleri kaynaklardan görülebilmektedir. Daha

sonraları Sarı Uygurlar olarak anılan Gansu Uygurlarında, Tibetlilerle olan bu dinî ilişkilerden ötürü Tibet ve *Lamaizm* etkisi ön plana çıkmıştır (Zeren, 2015, 410).

Hülasa, özellikle 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Uygurlar, Çin’de kurulan Liao, Jin ve Tangut (Xixia) devletleriyle siyasi ve dinî ilişkiler kurdular. Liaoları ve Tangutları öne çıkaran özellikleri ise, teşkilatlanmada ve sosyal bütünleşmeyi sağlamada Budizmden faydalanmış olmalarıdır. Böylece Budizm, Çin içlerinden Gansu, Qinghai ve Tibet’e kadar diplomatik ilişkilerde ön plana çıkan bir unsur olmuştur. Budizmin bu konumu Uygurlar için de geçerlidir. Uygurların özellikle Tibetli kavimlerle diplomatik ilişkilerinde Budizmin rolü büyüktür (Zeren, 2015, 435-36).

Moğol döneminden itibaren Turfan Uygurları sahasında Budizm’in Tantrik yorumuyla alakalı birçok Tibetçe metin Uygurcaya çevrildi (Zeren, 2015, 442). Bu çeviri metinler tarihsel olarak 13. yüzyıl ve sonrasını ihtiva etmektedir. 24 metinden oluşan ve Tibetçeden Uygurcaya çevrilen bu metinler, tamamen Tibet Budizmiyle alakalıdır. Bu kutsal metinleri Uygurlar çoğunlukla Tibetçeden, Çince ve kısmen de Sanskritçeden çevirmişlerdir. Tibetçeden Uygurcaya Budist metinleri çevirenler *Sanggashiri*, *Arya Achari* ve *Punyashiri* adlı kişilerdir (Zeren, 2015, 409). Dolayısıyla 9.-13. yüzyıllar arasında ve sonrasında, Turfan sahasındaki Uygurlar Tibetlilerle dinî alanda sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Tibet Budizmiyle alakalı Tibetçeden eski Uygurcaya çevrilmiş 24 metin şunlardır:

- *Amṛtadundubhisvaradhāraṇī* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu’nda)
- *Ārya-aparimitāyur-jñāna-nāma-mahāyānasūtra* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu, Kyoto, St. Petersburg ve Londra’da)
- *Ārya-rājāvavādaka-sūtra* (St. Petersburg’da)
- *Ārya-sarva-durgati-pariśodhana-uṣṇīṣavijayā-nāmadhāraṇī* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu’nda)
- *Ārya-sarva-tathāgata-uṣṇīṣa-sitātapatrā-nāma-aparājitādhāraṇī* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu, St. Petersburg ve Nagoya/Japonya’da)
- *Avalokiteśvara-sādhana* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu’nda)
- *Bahṣī Ögdisi* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu’nda)
- *Beṣ Dhyāni Buddha* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu’nda)
- *Cakrasaṃvara* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu’nda)
- *Bar do thos grol* (Tibet Ölüler Kitabı), (Londra Bristish Library’de)
- *Mañjuśrī-nāma-saṃgīti* (Berlin Bilimler Akademisi ve St. Petersburg’da)

- *Mañjuśrīsādhana* (Japonya Ryukoku Üniversitesi'nde)
- *Pañcaraḡsā* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu ve St. Petersburg'da)
- Sa-skya Paṇḡita Kundga'rgyal-mchan'ın (1182-1251) *Guruyoga'sı* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu'nda)
- *Sahasrāḡᡡa-sahasrabāhv-avalokiteśvarabodhisattva-dhāraṇyārdḡhi-mantra-sūtra* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu ve St. Petersburg'da)
- *Tārā-ekaviṡᡡati-stotra* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu ve Pekin'de)
- *Tejo-Mahākāla* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyon'unda)
- *Türkçe Turfan Metinleri V* (A metni) (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyon'unda)
- *Vajrapāṇi* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyon'unda)
- *Vajrapāṇi-sādhana* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyon'unda)
- *Vajrasattva-mantra* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyon'unda)
- *Vajravīdāraṇā-nāma-dhāraṇīsādhana* (Berlin Akademisi Turfan Koleksiyon'unda)

Son olarak, yine Berlin Akademisi Turfan Koleksiyonu'nda olan ve Tibet Ölüler Kitabı'na benzeyen iki adet metin, kursiv yazılı defter halinde olan *Kāyacakra-sādhana* ve *Śrīcakrasaṡᡡvamaṇḡalābhisamaya* metinleri, Tibetçeden eski Uygurcaya çevrilmiş Tibet Budizmiyle alakalı kutsal metinlerdir (Ölmez, Uzunkaya, 2017, 62-84).

SONUÇ

Türk topluluklarının birçoğu tarihi devirler boyunca çeşitli milletlerle siyasal, sosyo-kültürel, ticari ve dinî etkileşime girdiler. Bu minvalde öncelikle Xiongnular, eski devirlerden itibaren Çin'in kuzey bölgelerinde, Tibetlilerin ataları olan topluluklardan Di ve Qianglarla karşılaştılar. Tibetlilerin atalarıyla ağırlıklı olarak siyasi mücadele halinde olan Xiongnular, dönem dönem onları kontrol altında tuttular. Gök-Türkler döneminde gelindiğinde, hem Türkler hem de Tibetliler imparatorluğa sahip oldular. Özellikle 7. ve 8. yüzyıllarda Gök-Türkler ve Tibetliler, Türkistan'dan Çin içlerine kadar olan sahada birbirlerinin siyasi rakipleri oldular. Bu siyasi rekabet Doğu Türkistan ve çevresinde bitmek bitmeyen bir mücadeleyi de doğurdu. Uygurlara da miras kalan bu mücadele, Tibetlilerin gelişmesindeki en büyük engeli teşkil etti. Neticede ticaret yollarına hâkim olmak isteyen Tibetliler, kimi Türk toplulukları tarafından engellenseler de, kimi Türk boyları tarafından da desteklendiler. Kırgızlar ve Karluklarla genel olarak iyi siyasi ve ticari ilişkiler kuran Tibetliler, bu durumu Uygurlara karşı 8.-9. yüzyıllar arasında devam ettiremediler.

Uygurların, Tibetlilerle olan münasebetleri Orta Çağ'dan günümüze kadar devam etmektedir. Tibetçe yazılmış bazı kaynaklarda Uygurlar haricinde, muhtelif Türk topluluklarının da Tibetlilerle olan ilişkileri yer almaktadır.

Başta Uygurlar olmak üzere birçok Türk boyu, Tibetlilerle 9. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak siyasi olaylarla anıldı. Bu yüzyıla kadar Türk ve Tibetli boylar arasında elbette dinî ve ticari ilişkiler gerçekleşti. Ancak bu ilişkilerin en yoğun ve karmaşık olduğu dönem 9. yüzyıl ve sonrasıdır.

Hem Tibetliler hem de Uygurlar, 9. yüzyılın başlarında Gansu civarına, özellikle Dunhuang bölgesine ayrı bir önem verdiler. Bundan dolayı, Türk-Tibet ilişkileri başta Gansu olmak üzere, Çin'in muhtelif bölgelerinde farklı bir boyut kazandı.

10. yüzyıl itibariyle Gansu civarında, ağırlıklı olarak Uygurlar ve Shatuolar nezdinde, Türk-Tibet ilişkilerinin gelişimi hız kazandı. Çünkü bu yüzyıl itibariyle Çin kaynaklarının da verdiği bilgilere göre, Türk-Tibet ilişkileri dar bir coğrafi alana sıkıştı. Uygurlar ve bazı Shatuo boylarının Tibetlilerle olan münasebetleri neticesinde Gansu'da ve Qinghai'da kültürel benzerliklerin ağır bastığı yeni topluluklar ortaya çıktı. Özellikle 13. yüzyıldan sonra mezkûr bölgelerde ortaya çıkan bu yeni topluluklar, Çin kaynaklarında çoğu zaman karıştırıldı. Bu boyların birbirlerine olan benzerliklerden dolayı, hangisinin Türk hangisinin Tibetli olduğuna karar verilememesi, anlaşılması güç bir meseleyi doğurdu. Bu minvalde, Çin içlerinde

günümüzde adları Sarı Uygur olarak geçen az sayıdaki Türk topluluğu bünyesinde, anadili Tibetçe olan gruplar bulunmaktadır. Bunlar kendilerini Sarı Uygur olarak adlandırsalar da, kültürel ve dinî yönden günümüz Tibetlilerine çok benzerler.

Buna benzer bir örnek de Monguor kabilesidir. Onların kökleri günümüzdeki Qinghai-Gansu topraklarında Geç Orta Çağ'da filizlenmiştir. Bu bölge, muhtelif Türk ve Tibetli toplulukların iç içe yaşamasından dolayı, kültürel özellikleri birbirine benzeyen yeni toplulukları ortaya çıkarmıştır. Monguorlar hakkında, onların Türk, Tibetli ve Moğol kökenlerine dair birçok görüş bulunmaktadır. Özellikle 13. yüzyıl itibariyle Gansu ve Qinghai'nin Moğol boylarına açılmasıyla birlikte, bölgede etnik hareketlilik daha karışık bir hal aldı. Kökleri Orta Çağ'a dayanan bu etnik hareketlilik günümüze kadar devam etmektedir.

Gansu'nun Dunhuang bölgesinde Türk-Tibet ilişkileri, kendini daha çok dinî ve kültürel alanda gösterdi. Dunhuang mağaralarında, yapımı Tibet İmparatorluğu'nun 8.-9. yüzyıllar arasında burada olduğu dönemden en geç 14. yüzyıla kadar tarihlenen Budizm menşeli ürünler bulunmaktadır. Bu mağaralarda bulunan bazı figür ve heykellerin, Uygur-Tibet ortak kültürünü temsil eden özellikler taşıdığı, ekser bilim adamlarınca iddia edilir. Genel olarak, bu mağaralardaki yapı ve duvar resimlerinin Tangut döneminde (11.-13 yüzyıllar) ya da Uygurların müstakil oldukları dönemlerde meydana getirildiği düşünülür. Hangi dönemde yapılmış olursa olsun, buradaki bazı duvar resimleri bünyesinde Tibet kültürü ve Uygur izleri bulunmaktadır.

10. yüzyıldan sonra Gansu Uygurları, Liangzhou Tibetlileri ve Qinghai'daki Kokonor Tibetlileriyle dostça ilişkilere ek olarak, bunlarla ticari münasebetler de kurdular. Bu açıdan Qinghai'daki Xining ve Gansu bölgesi, iki topluluğu bir araya getiren ve onların birlikte ticaret yaptıkları bir yerdir. Esasen bu yerlerdeki Uygur-Tibet ticari ilişkilerinde en göze çarpan olay, birbirlerinin güvenliklerini sağlamalarıdır.

Tarihsel olarak 700'lerin ilk yarısından 1200'lü yılların ilk dönemlerine kadar sınırlandırılan bu tez, bazı Türk topluluklarının yanında bilhassa Uygurlar ve Tibetliler arasındaki ilişkileri ihtiva etmektedir. Netice itibariyle 1227'de Uygurlar ve sonrasında Tibetliler, Moğollara bağlanarak tarihin ön saflarında görünür olmaktan çıkmışlardır. İlaveten, 12.-13. yüzyıllarda dönemin kaynaklarının suskunluğundan ötürü, Uygur-Tibet ilişkilerine dair yeteri kadar bilgi mevcut değildir. Var olan bilgilerin çoğu da dinî ağırlıktadır.

KAYNAKÇA

- AĞARI Murat, 2003, “Ya’kubî’nin Kitabı’l-Buldan’ı”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 17, ss. 187-98.
- , 2013, “Ya’kubî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XLIII, ss. 287-88.
- AKÜN Ömer Faruk, 2002, “Kâşgarlı Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XXV, ss. 9-15.
- ALMAS Turgun, 2010, *Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- ALPTEKİN Cahit, 2008, *Sha-t’o Türklerinin Siyasi ve Kültürel Tarihi*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi.
- ALYILMAZ Cengiz, 2013, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C. 2, S. 2, ss. 1-61.
- , 2015, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- ASIMOV M. S., C. E. BOSWORTH (ed.), 1998, *History of civilizations of Central Asia, v. IV: The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century (Part One The historical social and economic setting)*, Paris: UNESCO.
- ATWOOD Christopher P., 2010, “The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth”, *Institute Monumenta Serica*, ed. Denise Aigle vd., S. Miscellanea Asiatica: Festschrift in Honour of Francoise Aubin, ss. 593-621.
- , 2014, “Historiography and transformation of ethnic identity in the Mongol Empire: the Öng’üt case”, *Asian Ethnicity*, C. 15, S. 4, ss. 514-34.
- AVCI Casim, 2013, “Yâkut el-Hamevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XLIII, ss. 288-91.
- AVCIOĞLU Doğan, 1978, *Türklerin Tarihi II*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- AYDIN Erhan, 2007, *Şine Usu Yazıtı*, 1. b., Çorum: Karam Yayınları.
- , 2012, “Yenisey Yazıtları nasıl tarihlendirilebilir?”, *Turkish Studies*, C. 7, S. 2, ss. 161-68.
- , 2015, *Yenisey Yazıtları*, 1. b., Konya: Kömen Yayınları.
- , 2018, *Uygur Yazıtları*, 1. b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BAILEY H. W., 1949, “A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou”, *Asia Major*, C. I, S. 1, ss. 28-52.
- , 1964, “Śrī Viśa Śūra and The Ta-Uang”, *Asia Major*, C. XI, S. 1, ss. 1-26.

- BARENGHI Maddalena, 2019, "Representations of Descent: Origin and Migration Stories of the Ninth- and Tenth-century Turkic Shatuo", *Asia Major*, C. 32, S. 1, ss. 53-86.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, 2017a, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Ciltli)*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, 3. b., İstanbul: Kronik Kitap.
- , 2017b, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 3. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2020, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, ed. Gülnar Kara; çev. Seniha Sami Moralı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BARTHOLD Wilhelm, 1979, "Toharistan", *İslam Ansiklopedisi*, 1 cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. XII, ss. 399-400.
- BAUMER Christoph, 2014, *History of Central Asia, The: 4-volume set*, 4 cilt, London and New York: I.B. Tauris.
- BAYKUZU Tilla Deniz, 2014, "T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-En", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1, ss. 377-400, <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/292>.
- , 2017, "Bir İttifakın Resmi: 'Miğfersiz'", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, ss. 1-21.
- BAYTOP Turhan, Nebi BOZKURT, 2005, "Misk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 30, ss. 181-82.
- BECKWITH Christopher I., 1993, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power Among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese During the Early Middle Ages*, New Jersey: Princeton University Press.
- , 2005, "The Chinese Names for Tibet, Tabghatch, and the Turks", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, S. 14, ss. 5-20.
- , 1989, "The Location and Population of Tibet according to Early Islamic Sources", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 43, S. 2/3, Akadémiai Kiadó, ss. 163-70, <https://www.jstor.org/stable/23657789>.
- , 2020, *Tibet İmparatorluğu Tarihi: Orta Çağ'da Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi*, çev. Ali Fahri Doğan, 1. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- BİÇURİN Nikita Yakovleviç, 1950, *Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena* *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*, 3 cilt, ed. Nikolay Kuehner, Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü.

- BOZKURT Nahide, 2006, “Nasr b. Seyyâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 32, ss. 415-16.
- BROSE Michael C., 2017, “The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries”, *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, 1-20.
- CAFEROĞLU Ahmet, 2015, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CHAMNEY Lee, 2012, *The An Shi Rebellion and Rejection of the Other in Tang China, 618-763*, (Yüksek Lisans Tezi), Edmonton, Alberta: University of Alberta.
- CHAVANNES Edouard, 1904, “Dix Inscriptions de l’Asie Centrale d’après les estampages de M. Ch. Bonin”, *Memoires Presentes par Divers Savants a l’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres de l’Institut de France*, C. XI, S. 2, ss. 193-295.
- , 2013, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, 2. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- CLAUSON Gerard, 1964, “The Future of Tangut (Hsi Hsia) Studies”, *Asia Major*, C. XI, S. 1, ss. 54-77.
- CZEGLEDY Karoly, 1972, “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 25, Akadémiai Kiadó, ss. 275-81.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin, 2003, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 1. b., İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- , 2004, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, 1. b., İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- , 2012, “Uygurlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XLII, ss. 242-44.
- , 2017, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, 2. b., İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- DE GUIGNES Joseph, 2019, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi*, 3 cilt, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, 2. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- DEBRECZENY Karl, 2011, “WutaiShan: Pilgrimage to Five-Peak Mountain”, *Journal of the International Association of Tibetan Studies*, S. 6, ss. 1-133.
- DODANGEH Abdullah, 2010, “Fahreddîn Mubârekşâh’ın Şecere-yi Ensab İsimli Eserinin Türkçe Tercümesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, S. 188, ss. 1-28.
- DOTSON Brandon, 2010, *The Old Tibetan Annals: An Annotated Translation of Tibet’s First History*, Wien: Austrian Academy of Sciences Press.

- DROMPP Michael Robert, 2005, *Tang China And The Collapse Of The Uighur Empire: A Documentary History*, Boston: BRILL.
- DUMAN Abdullah, Murat AĞARI (çev.), 2018, *Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, 2. b., İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- DUNLOP Douglas Morton, 1973, “Arab relations with Tibet in the 8th and early 9th centuries A.D.”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. V, S. 1-4, ss. 301-18.
- DUNNELL Ruth W., 1989, “Naming The Tangut Capital: Xingqing/Zhongxing and Related Matters”, *Bulletin of Sung and Yuan Studies*, S. 21, Society for Song, Yuan, and Conquest Dynasty Studies, ss. 52-66, <https://www.jstor.org/stable/23497435>.
- EBERHARD Wolfram, 1942, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Mecdut Mansuroğlu, C. 7, ss. 125-91.
- , 1947, “Şato Türkleri'nin Kültür Tarihine Dair Notlar”, *Belleten*, C. XI, S. 41, ss. 15-26.
- , 1996, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2018, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, çev. İkbâl Berk, C. 1, S. 1, ss. 19-29.
- , 2019, *Çin Tarihi*, 5. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- EBUL GAZİ BAHADIR HAN, 1974, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, çev. Muharrem Ergin, İstanbul: Tercüman.
- ECSEDY Hilda, 1964, “Uigurs and Tibetans in Pei-T'ing (790—791 A. D.)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 17, S. 1, Akadémiai Kiadó, ss. 83-104.
- ECSEDY Ildikó, 1984, “Ancient Turk (T'u-Chüeh) Burial Customs”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 38, S. 3, Akadémiai Kiadó, ss. 263-87, <https://www.jstor.org/stable/23657574>.
- EKREM Erkin, 2007, “Sarı Uygurların Kökeni”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, ss. 156-80.
- ERCİLASUN Konuralp, 2013, *Tarihin Derinliklerinden 19.Yüzyıla Kaşgar*, 1. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2019, “Uygurlar”, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, 1. b., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 83-99.
- ERGİN Muharrem, 2012, *Orhun Abideleri*, 47. b., İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERKOÇ Hayrettin İhsan, 2017, “Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)”, *Journal of Old Turkic Studies*, C. 1, S. 1, ss. 36-75.

- , 2018, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, *Bellekten*, C. 82, S. 293, ss. 51-82.
- ESİN Emel, 1985, “Türk Kültür Tarihi, İç Asya’daki Erken Safhalar”, *Erdem*, C. 1, S. 2, ss. 409-31.
- FU MA 付马, 2020, “Study of the Titles of the West Uighur Rulers: Chronology, Structure and Features 西州回鶻統治者稱號研究：年代、結構與特徵”, *Bulletin of the Institute of History and Philology Academia Sinica*, C. 91, S. 2, ss. 139-85.
- GENG Shimin, 1998, “The Uighur Kingdom of Kocho”, *History of Civilizations of Central Asia*, v. IV: *The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century (Part One The Historical Social and Economic Setting)*, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Paris: UNESCO, C. IV, ss. 206-11.
- GIBB Hamilton A. R., 2005, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara: Çağlar Yayınları.
- GOLDEN Peter B., 1992, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, 1. b., Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- , 2013, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağda Avrasya ve Ortadoğuda Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, 4. b., Ankara: Ötüken Neşriyat.
- , 2015, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, 2. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GOS LO-TSĀ-BA GZHON-NU-DPAL, 1988, *The Blue Annals Part I & II*, çev. George N. Roerich, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- GÖMEÇ Saadettin, 2011, “Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, ss. 191-96.
- GROUSSET Rene, 2011, *Stepler İmparatorluğu: Attilâ, Cengiz Han, Timur*, ed. Ertuğrul Tokdemir, Mustafa Dönmez; çev. Halil İnalçık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , 2017, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, 7. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GUMİLÖV Lev Nikolayeviç, 2019, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, 8. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- GÜNAY Umay Türkeş, 2007, *Türklerin Tarihi*, 2. b., Ankara: Akçağ Yayınları.
- GYAL Dondrub, 1992, “The Origin of the Tibetan Race and the Term ‘Tibet’ (Bod)”, *The Tibet Journal*, çev. Thubten Rikey, Andrew Ruskin, C. 17, S. 2, Library of Tibetan Works and Archives, ss. 56-58.

- HAMILTON James Russell, 1955, *Les Oighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois*, Paris: Presses universitaires de France.
- HEYD Wilhelm, 2000, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HOFFMAN Helmut, 2014, "Eski ve Orta Çağlarda Tibet", *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor; çev. Şirin Tekeli, 7. b., İstanbul: İletişim Yayınları, s. .
- HOFFMANN Helmut vd., 1975, *Tibet: A Handbook*, Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies.
- HUANG Chi-Huei, 1971, *T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, (Doktora Tezi), İstanbul.
- İBN HAVKAL, 2017, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, 2. b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İBN HURDAZBİH, 2008, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı. 1. Baskı, İstanbul: Kitabevi.
- İSTAHRİ, 2019, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, 2. b., İstanbul: Ayıışığı Kitapları.
- IWAO Kazushi, 2013, "Reconsidering the Sino-Tibetan Treaty Inscription", *Journal of Research Institute : Historical Development of the Tibetan Languages*, C. 49, ss. 19-28.
- İZGİ Özkan, 1986, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, 1. b., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- , 1987, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- , 1989, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2011, "Kao-ch'ang Uygurları Hakkında", *Tarih Dergisi*, S. 32 (Haziran), ss. 1-10.
- KAÇALİN Mustafa S., 1994, "Dîvânü Lugâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. IX, ss. 446-49.
- KAFESOĞLU İbrahim, 2017, *Türk Milli Kültürü*, 41. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KARAKAŞ Selim, 2010, *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi Tezi), Hacettepe Üniversitesi.
- KARATAY Osman, 2017, *İlk Oğuzlar: Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, 2. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KAŞGARLI MAHMUT, 1970, *Divan ü Lûgat-it Türk*, çev. Ali Çiçekli, 1. b., İstanbul: MAY Yayınları.
- , 1985, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- KIÇANOV E. I., 1975, *Lyudi i Bogi Strani Snegov Ocherk istorii Tibeta i yego kultury*, Moskova: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izdatel'stva «Nauka».
- KIÇANOV E. I., B. I. MELNİÇENKO, 2005, *Istoriya Tibeta s drevneşih vremen do naşih dnei*, Moskova: Rossiiskaya akademiya naúk.
- KUTLUK Ahmet Süleyman, 2020, *Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar*, ed. Abdullah Cinkara, İstanbul: Selenge Yayınları.
- KWANTEN Luc, 1977, "Tangut Miscellanea: I. On the Inventor of the Tangut Script", *Journal of the American Oriental Society*, C. 97, S. 3, American Oriental Society, ss. 333-35.
- KYCHANOV E. I., 1998, "The Tangut Hsi Hsia Kingdom (982–1227)", *History of Civilizations of Central Asia, v. IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century (Part One The Historical Social and Economic Setting)*, ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth, Paris: UNESCO, C. IV, ss. 212-20.
- LATTIMORE Owen, 1951, *Inner Asian frontiers of China*, 2. b., New York: Capitol Publishing.
- LITVINSKY B. A., 1996, "The Hephthalite Empire", *Volume III of the History of Civilizations of Central Asia Covers the Period from the Third to the Eighth Century A.D.*, ed. B. A. Litvinsky, Guand-Da Zhang, R. Shabani Samghabadi, Paris: UNESCO, C. III, ss. 138-65.
- LI 李 Fang-Kuei 方桂, 1956, "The Inscription of the Sino-Tibetan Treaty of 821-822", *T'oung Pao*, C. 44, S. 1/3, Brill, ss. 1-99, <https://www.jstor.org/stable/4527416>.
- LIGETI L., 1986, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LIU 刘 Yongzeng 永增, 2020, "Dunhuang 'Xixia shiku' de Niandai Wenti 敦煌'西夏石窟'的年代问题", *Gugong Bowuyuan Yuan Kan 故宫博物院院刊*, S. 3, ss. 4-14.
- LIN YIH-MIN, 1967, *Ali Ekber'in Hutayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Taipei.
- LIU Mau-Tsai, 2019, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Deniz Banoğlu, Ersel Kayaoğlu, 4. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- LIU Yingsheng, 2021, *Kara ve Deniz İpek Yolu'nun Tarihi*, çev. Deniz Kızıılçeç, 1. b., İstanbul: Canut Yayınevi.
- MA Shichang, 1995, "Buddhist Cave-Temples and the Cao Family at Mogao Ku, Dunhuang", *World Archaeology*, C. 27, S. 2, Taylor & Francis, Ltd., ss. 303-17, <https://www.jstor.org/stable/125087>.

- MACKERRAS Colin, 1972, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories: A Study in Sino-Uighur Relations, 744-840*, Canberra: Australian National University Press.
- MALYAVKIN A. G., 1989, *Tanskiye hroniki o gosudarstvah Tsentral'noy Azii: teksty i issledovaniya*, Novosibirsk: Nauka Sibirskoye otd-niye.
- MALYAVKIN A.G., 1983, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII VV*, ed. Yuri Mihayloviç Butin, Novosibirsk: Akademiya nauk SSSR.
- , 1992, *Bor'ba Tibeta s Tanskim gosudarstvom za Kashgariyu*, ed. Yuri Mihayloviç Butin, Novosibirsk: Nauka Sibirskoye otdeleniye.
- MARCO POLO, 2019, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, çev. Işık Ergüden, Z. Zühre İlkelen, 3. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- MEHMET Gülsün, 2018, “Tangut Dili ve Eski Türkçede Yüklemsel Kişi İşaretleri”, *Türkbilig*, S. 36 (Haziran), ss. 1-10.
- MINORSKY V. V. (çev.), 1937, *Hudud Al-'Alam: The Regions of the World: A Persian Geography*, London: E.J.W. Gibb Memorial Trust.
- , 1982, *Hudud al-'Alam: The Regions of the World: a Persian Geography*, 3. b., London: E.J.W. Gibb Memorial Trust.
- MORIYASU Takao, 1980, “La Nouvelle Interprétation des Mots Hor et Ho-Yo-Hor Dans le Manuscrit Pelliot Tibétain 1283”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 34, S. 1/3, Akadémiai Kiadó, ss. 171-84.
- , 2000, “The West Uighur Kingdom and Tun-huang around the 10th-11th Centuries”, *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*, S. 8, ss. 337-68.
- MU Shun-ying, Yao WANG, 1996, “The Western Regions (Hsi-Yü) Under The T'ang Empire and The Kingdom of Tibet”, *History of Civilizations of Central Asia, v. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Guand-Da Zhang, R. Shabani Samghabadi, Paris: UNESCO, C. III, ss. 343-57.
- ONAT Ayşe, 2012, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, 1. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ONAT Ayşe, Sema ORSOY, Konuralp ERCİLASUN, 2015, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖGEL Bahaeddin, 1955, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, C. XIX, S. 75, ss. 331-76.
- , 1971, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, 1. b., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- , 2014a, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 6. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2014b, *Türk Mitolojisi*, 6. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2015a, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2015b, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖLMEZ Mehmet, Uğur UZUNKAYA, 2017, “Eski Uygurcada Tibet Budizmi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 65, S. 1, ss. 61-89, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/375462>.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, 1992, “el-Bed’ ve’t-Târih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. V, ss. 289-90.
- ÖZEY Ramazan, 2015, *Türk Dünyası Coğrafyası*, 9. b., İstanbul: Aktif Yayınevi.
- PELLIOT Paul, 1904, “Ed. Chavannes : Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux”, *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient*, C. 4, S. 1, Persée - Portail des revues scientifiques en SHS, ss. 479-83.
- , 1914, “Chrétien d’Asie centrale et d’Extrême-Orient”, *T’oung Pao*, C. 15, S. 5, Brill, ss. 623-44.
- PETECH Luciano, 1990, “The Silk Road, Turfan and Tun-Huang in the First Millennium A.D.”, *Turfan and Tun-Huang The Texts: Encounter of Civilizations on the Silk Road*, ed. A. Cadonna, Firenze: Leo S. Olschki, s. .
- POMMARET Françoise, 2016, *Tibet Yaralı Uygarlık*, çev. Ali Berktaş, 1. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- PRITSAK Omeljan, 1951, “Von den Karluk zu den Karachaniden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 101 (n.F. 26), Harrassowitz Verlag, ss. 270-300, <https://www.jstor.org/stable/43368801>.
- PULLEYBLANK Edwin George, 1951, *The Background of the Rebellion of An Lu-Shan*, (Doktora Tezi), Londra: University of London.
- QIAO TONG-HUAN 乔同欢, 2015, “Guonei Huihu Chengshi Shi Yanjiu Jianshu 国内回鹘城市史研究简述”, *Xi’an Jianshu Keji Daxue Xuebao 西安建筑科技大学学报*, C. 34, S. 2, ss. 63-66, doi:10.15986/j.1008-7192.2015.02.014.
- RICHARDSON Hugh E., 1964, “A new Inscription of Khri Srong Lde Brtsan”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, S. 1 & 2, ss. 1-13.

- , 1978, “The Sino-Tibetan Treaty Inscription of A.D. 821/823 at Lhasa”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, ss. 137-62, <https://www.jstor.org/stable/25210955>.
- ROERICH Yuri Nikolaevich, 1999, *Tibet i Tsentral'naya Aziya stat'i leksii perevodi*, Samara: Izdatel'skii Dom Agni.
- RONA-TAS Andras, 1970, “The Mongolian Versions of the Thar-pa Chen-po in Budapest”, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, ed. Louis Ligeti, C. XIV, S. Mongolian Studies, ss. 445-93.
- , 1971, “Tibetological Remarks on the Mongolian Versions of the ‘Thar-pa chen-po.’”, *Études tibetaïnes dédiées a la memoire de Marcelle Lalou (Paris: Adrien Maisonneuve)*, 440-47.
- , 2013, *Türkolojiye Giriş*, çev. İsa Sarı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- RUSSELL-SMITH Lilla Bikfalvy, 2003, “Wives and Patrons: Uygur Political and Artistic Influence in Tenth-Century Dunhuang”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 56, S. 2/4, Akadémiai Kiadó, ss. 401-28.
- RYAVEC Karl E., 2015, *A Historical Atlas of Tibet*, Chicago: The University of Chicago Press.
- SALMAN Hüseyin, 1990, “Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon)”, *Bulleten*, C. LIV, S. 211, ss. 921-35.
- , 2012, “Toharistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XLI, ss. 214-15.
- SAMOLIN William, 1964, “East Turkistan to the Twelfth Century: A Brief Political Survey”, *The Hague: Mouton & Co*, Central Asiatic Studies, , S. IX, s. 100.
- SARITAŞ Eyüp, 2012, *Sarı Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- SAYYID MAQBUL AHMAD, 1999, “İbn Hurdâzbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 20, ss. 78-79.
- SCHAFER Edward Hetzel, 2020, *Semerka'dın Altın Şeftalileri: Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret*, çev. Serkan Acar, 1. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- SCHAIK Sam Van, Imre GALAMBOS, 2011, *Manuscripts and Travellers: The Sino-Tibetan Documents of a Tenth-Century Buddhist Pilgrim*, Berlin; Boston: De Gruyter.
- SCHRAM Louis M. J., 1954, “The Monguors of the Kansu-Tibetan Frontier. Their Origin, History, and Social Organization”, *American Philosophical Society*, C. 44, S. 1, American Philosophical Society, ss. 1-138, doi:10.2307/1005752.

- , 1957, “The Monguors of the Kansu-Tibetan Border: Part II. Their Religious Life”, *American Philosophical Society*, C. 47, S. 1, ss. 1-164.
- , 1961, “The Monguors of the Kansu-Tibetan Frontier: Part III. Records of the Monguor Clans. History of the Monguors in Huangchung and the Chronicles of the Lu Family”, *American Philosophical Society*, C. 51, S. 3, American Philosophical Society, ss. 1-117.
- SEDLÁČEK Kamil, 1964, “New Light on the Name of the Tangut People of the Hsi-Hsia Dynasty”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 114, S. 1, Harrassowitz Verlag, ss. 180-85.
- SEYFİ ÇELEBİ, 2019, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, ed. Serkan Acar, 2. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- SHAKABPA Tsepon W. D., 1967, *Tibet: A Political History*, New Haven and London: Yale University Press.
- SMITH E. Gene, 2001, *Among Tibetan Texts: History and Literature of the Himalayan Plateau*, ed. Kurtis R. Schaeffer. Later printing edition, Boston: Wisdom Publications.
- SNELLGROVE David L., Hugh E. RICHARDSON, 2003, *A Cultural History of Tibet*. Third edition, Bangkok: Orchid Press.
- STEIN Rolf Alfred, 1951, “Mi-ñag et Si-hia Géographie Historique et Légendes Ancestrales”, *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*, C. 44, S. 1, ss. 223-65.
- SÜMER Faruk, 1972, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, 2. b., Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- , 2019, *Eski Türklerde Şehircilik*, 4. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ŞEŞEN Ramazan, 2000, “Şerîf İdrîsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XXI, ss. 493-95.
- , 2017, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 1. b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- , 2018, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, 5. b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- TAKEUCHI Tsuguhito, 2013, “Formation and Transformation of Old Tibetan”, *Journal of Research Institute : Historical Development of the Tibetan Languages*, C. 49, ss. 3-17.
- TAŞAĞIL Ahmet, 1998, “Hitâyname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. XVII, ss. 404-5.
- , 2004, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 1. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2014, *Gök-Türkler I-II-III*, 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 2015, *Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, 5. b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

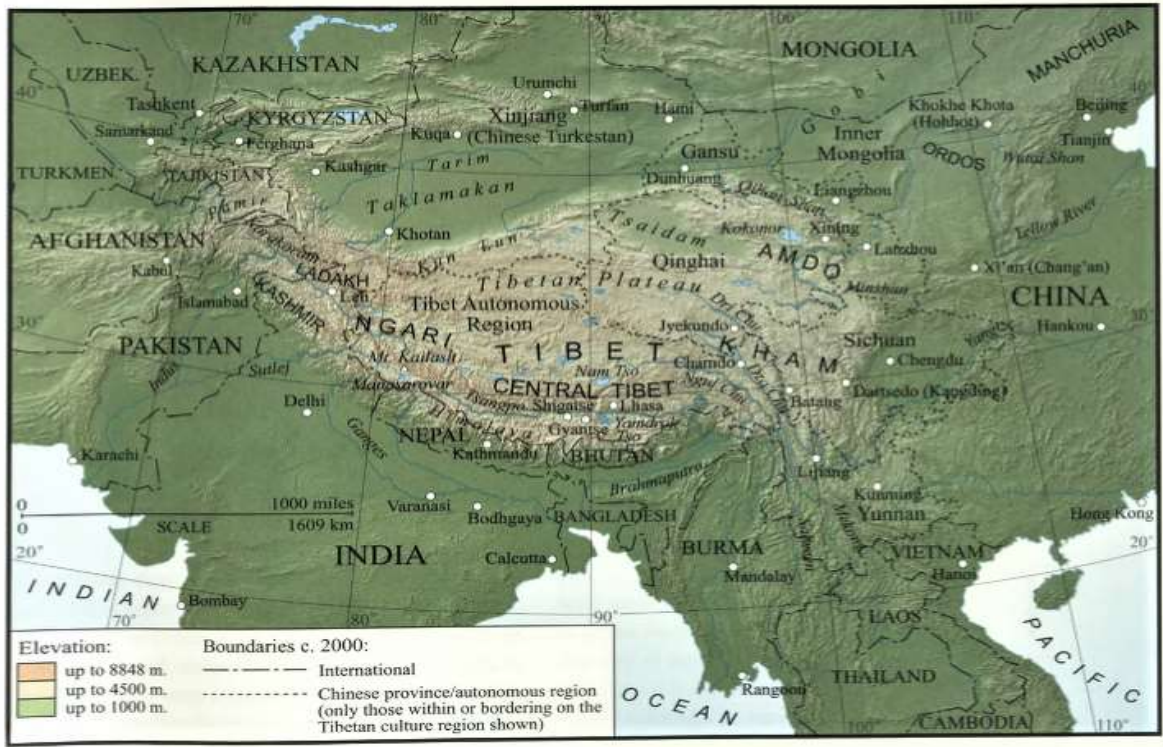
- , 2017, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, 1. b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- , 2018, *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, 1. b., İstanbul: Kronik Kitap.
- , 2020, *Uygurlar - 840'tan Önce*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TEMİR Ahmet (çev.), 2016, *Moğolların Gizli Tarihi*, 5. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TEZCAN Mehmet, 1996, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi: Atatürk Üniversitesi.
- , 2007, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 22, S. 2, ss. 167-93, <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TnpFek9EVTE/eski-iranlilarda-xvarena-anlayisi-ve-bunun-turklerdeki-kut-ile-munasebeti>.
- TEZCAN Semih, 1975, “VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972)*, Ankara, 1975, ss. 299-307.
- THOMAS F. W., 1930, “Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. IV: The Khotan Region (Continued from p. 94 Supra)”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, [Cambridge University Press, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland], ss. 251-300, <https://www.jstor.org/stable/25194112>.
- , 1931, “Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. V: (a) the Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; The Dru-gu cor and the Bug cor; The Dru-gu and Ge-sar; The Title Bog-do; Conclusion); (b) the Hor; (c) the Phod-kar”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 4, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, ss. 807-36.
- THOMAS F. W., G. L. M. CLAUSON, 1927, “A Second Chinese Buddhist Text in Tibetan Characters”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, ss. 281-306.
- TOGAN İsenbige, Gülnar KARA, Cahide BAYSAL, 2006, *Eski T'ang Tarihi / Çin Kaynaklarında Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TOGAN Zeki Velidi, 1982, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, 2. b., İstanbul: Enderun Yayınları.
- , 2019, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2 cilt, 2. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- TOLMACHEVA Marina, 2001, “İbn İstahrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 23, ss. 203-5.
- TSAI Wen-shen, 1967, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, (Doktora Tezi), Taipei.
- TUCCI Giuseppe, 1967, *Tibet Land of Snows*, çev. J. E. Stapleton Driver, 1. b., London: Elek Books.
- , 1973, *The Ancient Civilization of Transhimalaya*. Illustrated Edition, Geneva: Nagel Publishers.
- TUO TUO 脫脫, 1977, *Song shi 宋史*, 1. b., Beijing 北京: Zhonghua shu ju 中華書局.
- VASARY Istvan, 2007, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- VENTURI Federica, 2008, “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A new Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, C. 42, S. 1, ss. 1-35.
- WANG Yuan-kang, 2011, “The Northern Song Dynasty (960–1127)”, *Harmony and War, Confucian Culture and Chinese Power Politics*, New York: Columbia University Press, ss. 34-76.
- WHITFIELD Roderick (ed.), 2012, *Korean Buddhist Culture: Accounts of a Pilgrimage, Monuments, and Eminent Monks*, çev. Matty Wegehaupt, Michael Finch, Sem Vermeersch, 1. b., Paju, Korea: Jogye Order of Korean Buddhism.
- WONG Lori, Neville AGNEW (ed.), 2014, *The Conservation of Cave 85 at the Mogao Grottoes, Dunhuang: A Collaborative Project of the Getty Conservation Institute and the Dunhuang Academy*, Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- WYLIE Turrel, 1963, “’O-Lde-Spu-Rgyal and The Introduction of Bon to Tibet”, *Central Asiatic Journal*, C. 8, S. 2, Harrassowitz Verlag, ss. 93-103.
- XUE JU-ZHENG 薛居正, 1976, *Jiu Wu Dai Shi 舊五代史*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- YANG Fu-Hsüeh, 1994, “On the Sha-chou Uighur Kingdom”, *Central Asiatic Journal*, C. 38, S. 1, Harrassowitz Verlag, ss. 80-107.
- YANG Sheng-ming, 1996, “Tu-chüeh ve Tieh-le Kavim Adları Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev. Eyüp Sarıtaş, C. 1, S. 1, ss. 241-43.
- YANG 杨 Fuxue 富学, 2020, “Dūnhuáng Wǎnqī Shíkū Yánjiū de Ruògān Sīkǎo 敦煌晚期石窟研究的若干思考”, *Journal of Tianshui Normal University*, C. 40, S. 1, ss. 68-73.

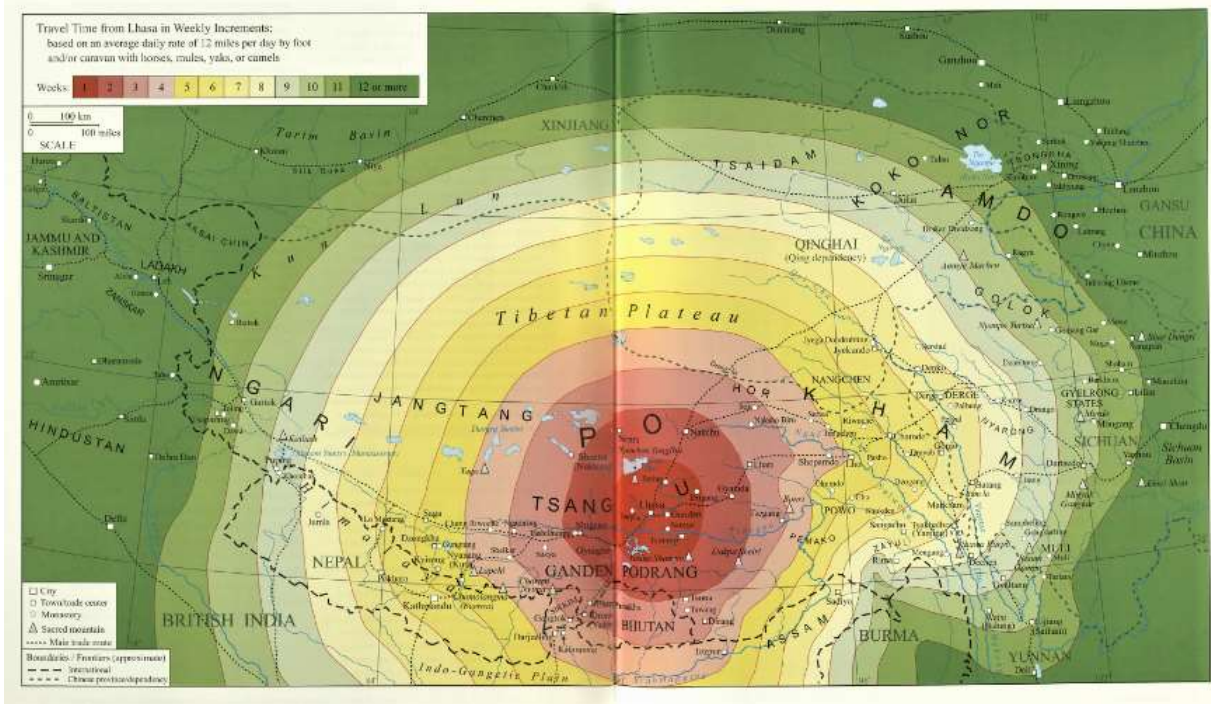
- YILDIRIM Kürşat, 2012, “Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 1, ss. 419-40.
- , 2015, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan’lar*, 1. b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- , 2016, “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, ss. 281-300.
- , 2018, “Uygur Kağanlığı’nın Tarihî Coğrafyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C. 120, S. 236, ss. 91-112.
- , 2021, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, 1. b., İstanbul: Selenge Yayınları.
- YU GUANG-JIAN 于光建, 2014, *Shengmi de Helong Xixia Wenhua 神秘的河陇西夏文化*, ed. Ji Xi-ping 吉西平; thk. Sun Bao-yan 孙宝岩, 1. b., Lanzhou: Gansu Jiaoyu Chubanshe 甘肃教育出版社.
- ZENG ZAOZHUANG 曾棗莊, XU JIALU 許嘉璐 (ed.), 2004, *Jiu Wu Dai Shi 舊五代史*, 1. b., Shanghai 上海: Hànyǔ dà cídiǎn chūbǎn shè chūbǎn 漢語大詞典出版社出版.
- ZEREN Münevver Ebru, 2015, *Maniheizm ve Buzdizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri*, (Doktora Tezi Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- ZHANG Guand-Da, 1996, “The City-States of the Tarimbasin”, *History of Civilizations of Central Asia, v. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, R. Shabani Samghabadi, Guand-Da Zhang, Paris: UNESCO, C. III, ss. 282-97.

EKLER

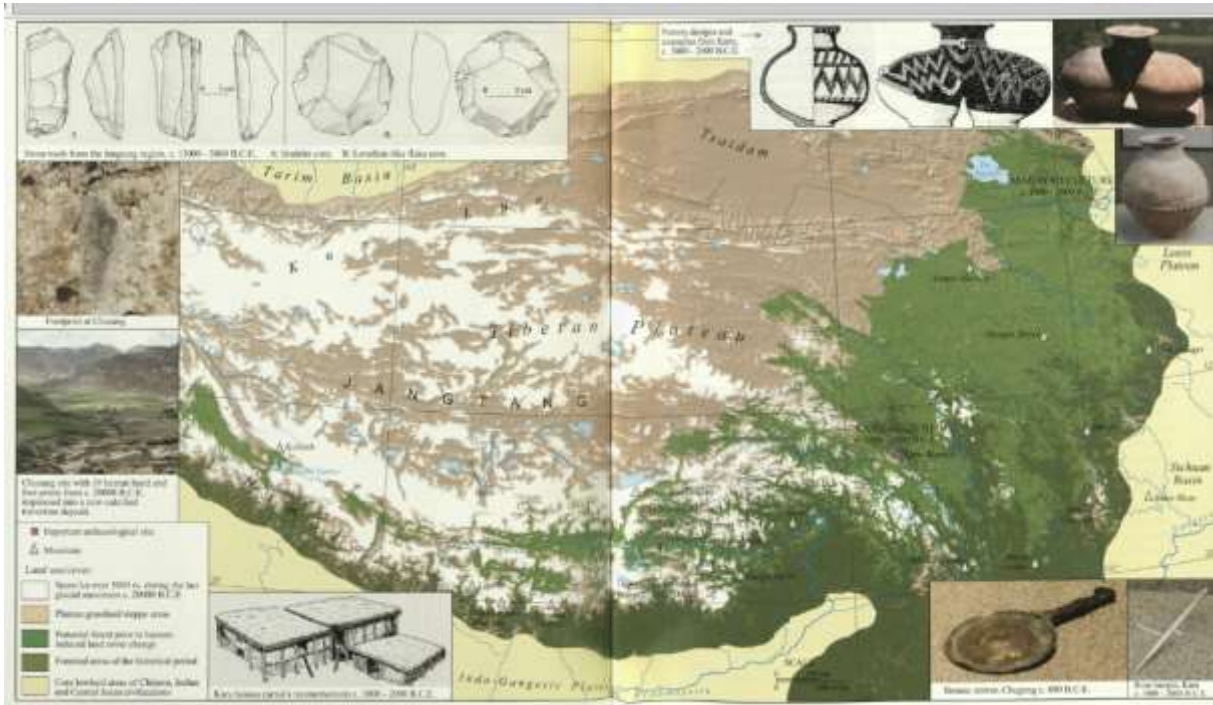
A) HARİTALAR

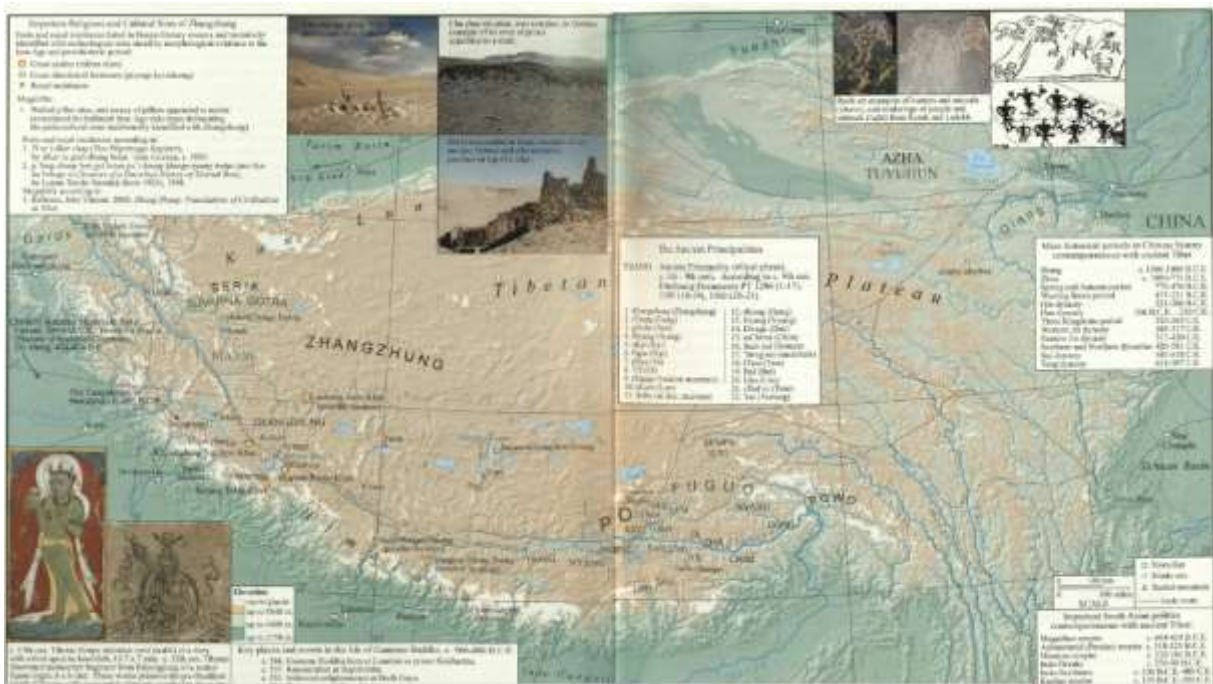
Ek 1: Tibet ve Tibet kültürünün yaygınlık gösterdiği bölgeler (Ryavec, 2015, har. 1).

Ek 2: Tibet'e ulaşan ana ticaret yollarını gösteren harita (Ryavec, 2015, har. 6).

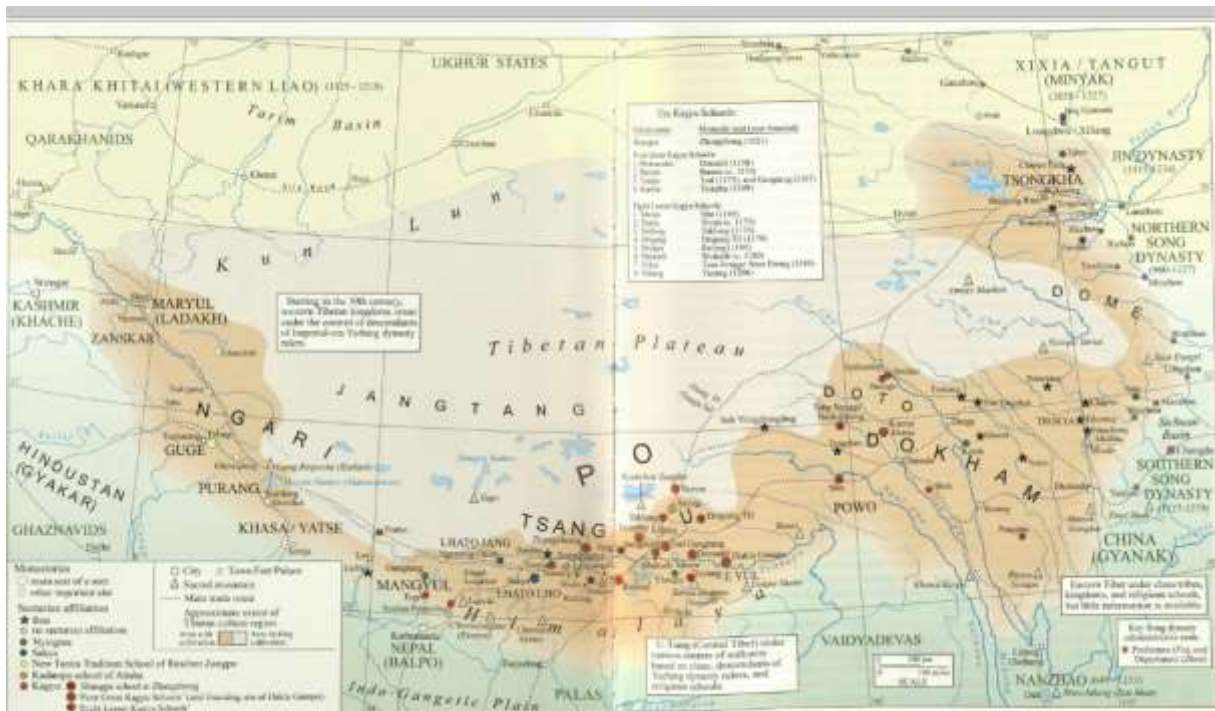
Ek 3: Tibet Platosu üzerindeki eski kültürler M.Ö. 30.000-M.Ö. 2000 (Ryavec, 2015, har. 9).

Ek 4: M.Ö. 2000-M.S. 600 arasında eski Tibet dünyası (Ryavec, 2015, har. 10).

Ek 5: 600-842 yılları arasında Tibet İmparatorluğu'nun önemli bölgeleri (Ryavec, 2015, har. 11).

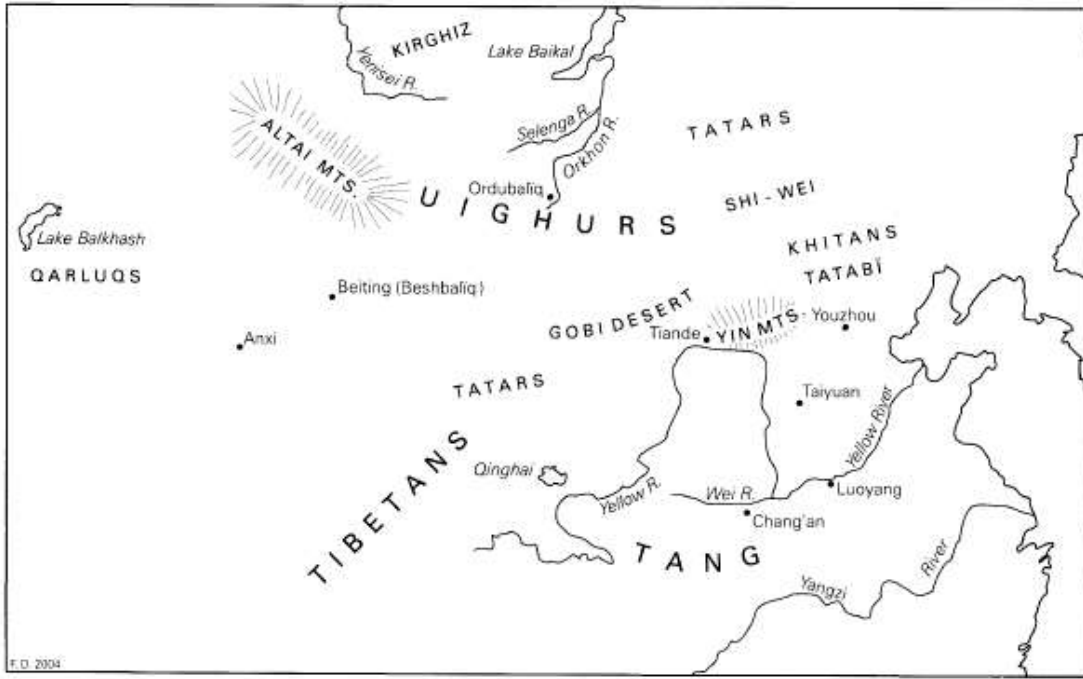
Ek 6: 842-1240 yılları arasında Tibet ve Uygur devletleri etrafındaki dünya (Ryavec, 2015, har. 15).

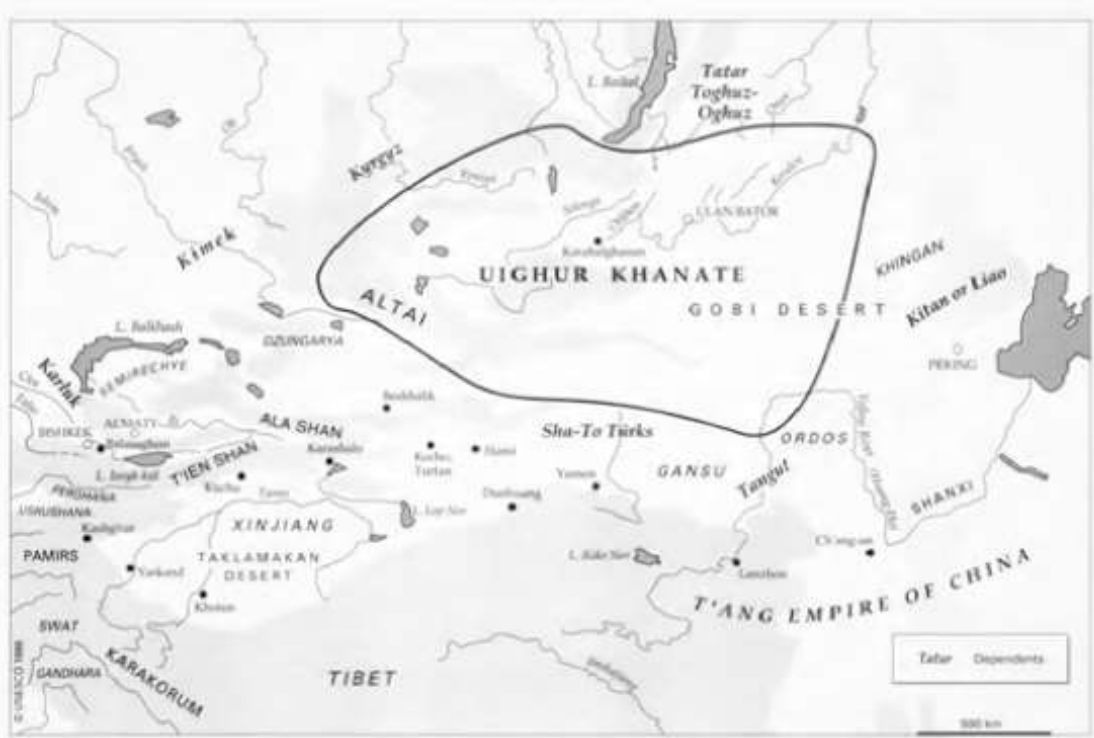
Ek 7: 900-1240 yıllarında Tsongkha ve Liangzhou Tibetlilerinin bölgelerini gösteren bir harita (Ryavec, 2015, har. 21).

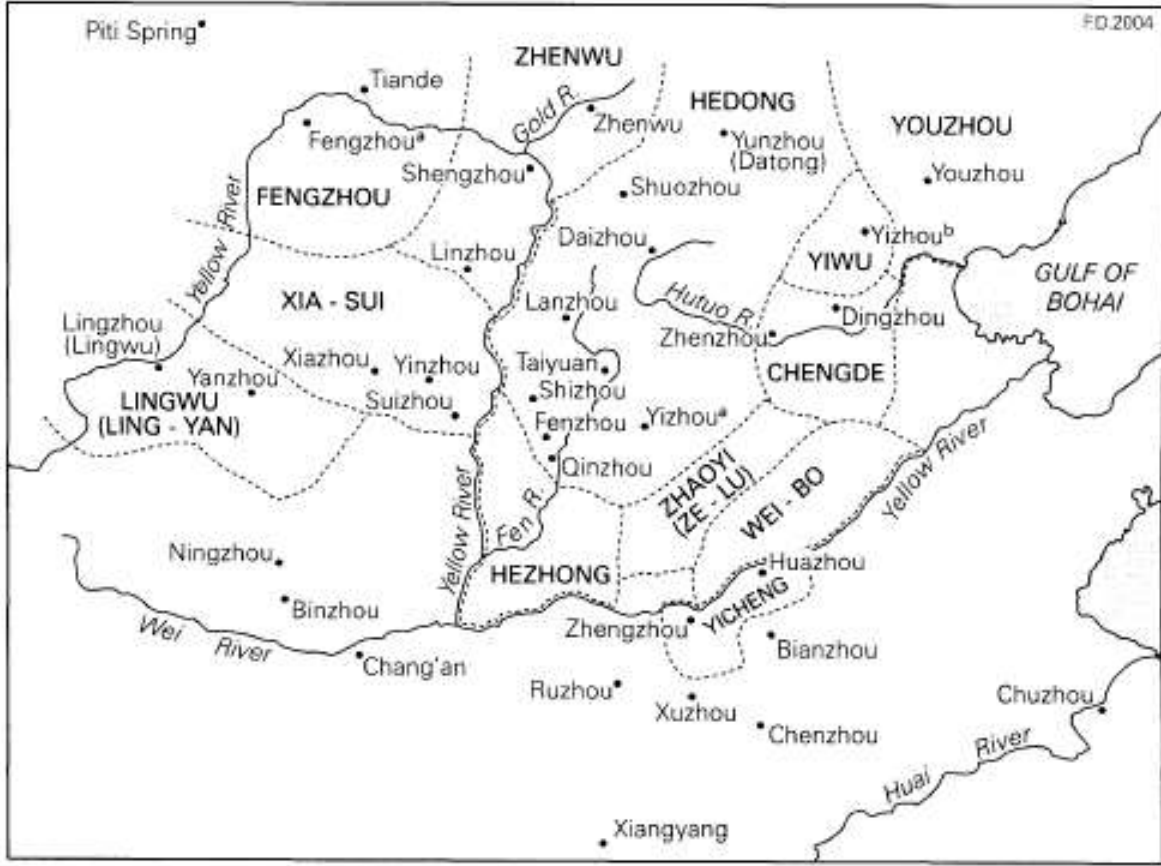
Ek 9: 800'lerde Orta Asya'nın doğusunu gösteren harita (Asimov, Bosworth, 1998: IV, 427).

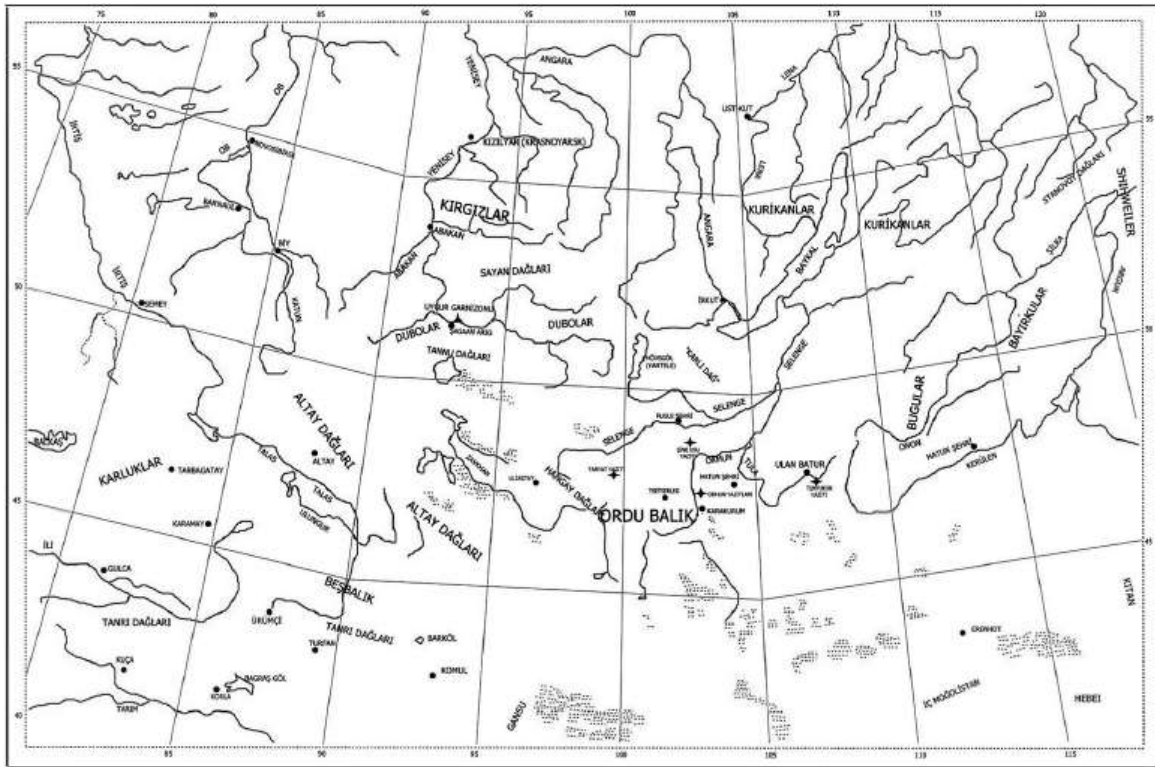
Ek 10: 840'lar civarında Uygurlar ve komşuları (Drompp, 2005: XIII, har. 1).

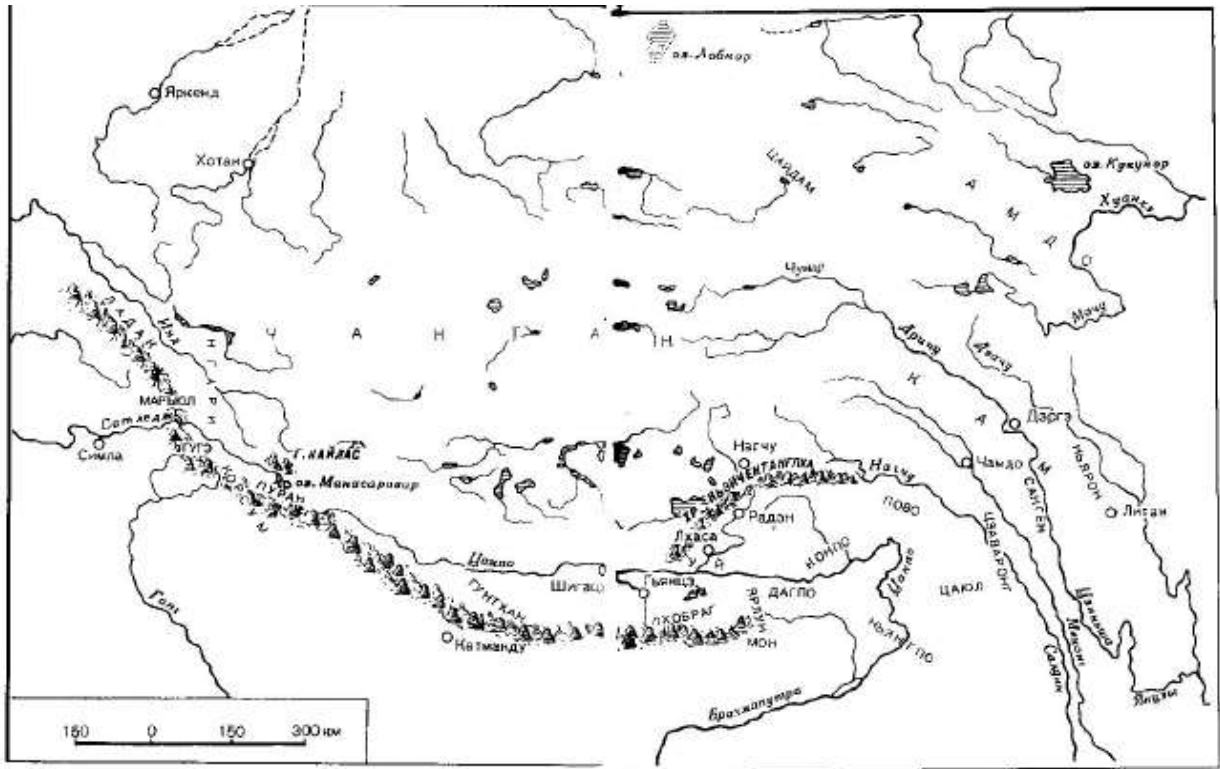
Ek 11: Uygur Kağanlığı ve etrafındaki dünya (Asimov, Bosworth, 1998: IV, 428).

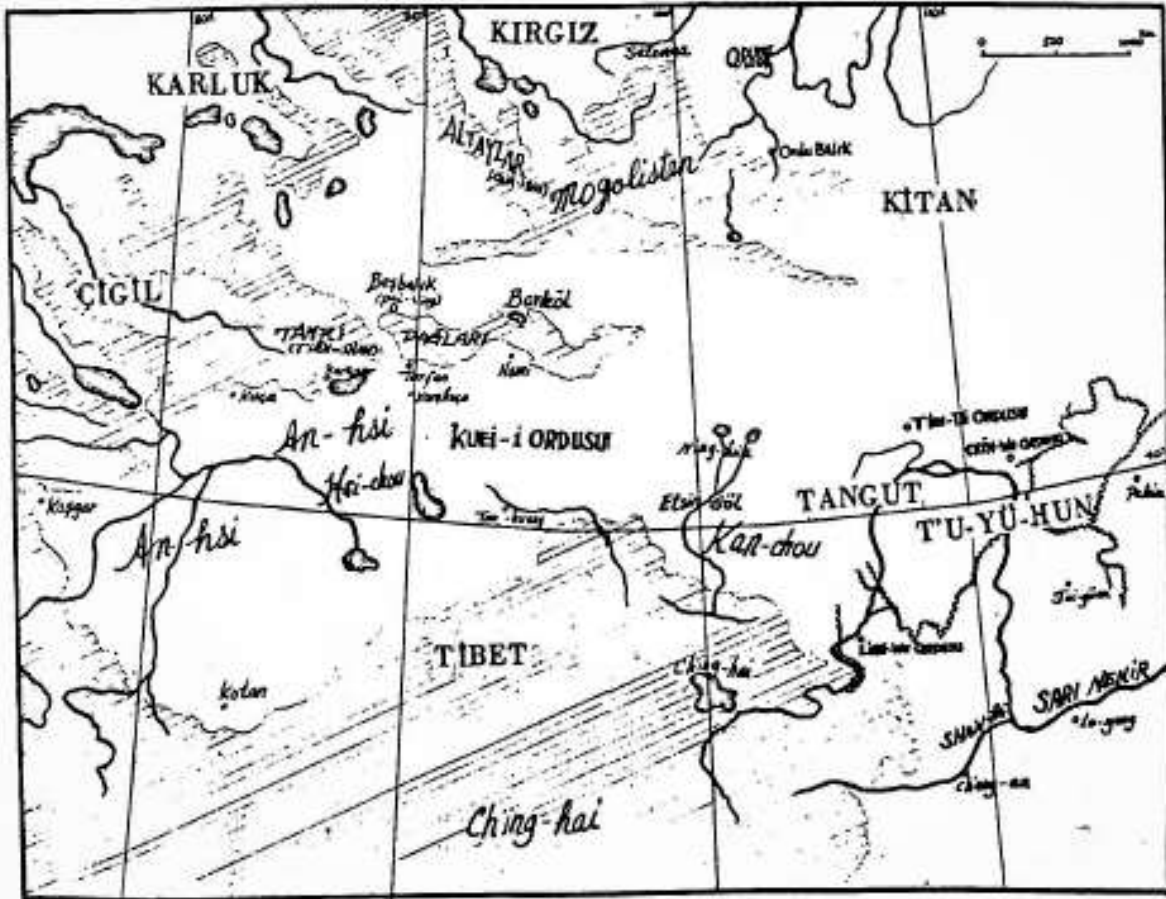
Ek 12: 840 sonrasında Kuzey Çin’de Uygur-Tibet mücadelesinin yaşandığı alanlar (Drompp, 2005: XIII, har. 2).

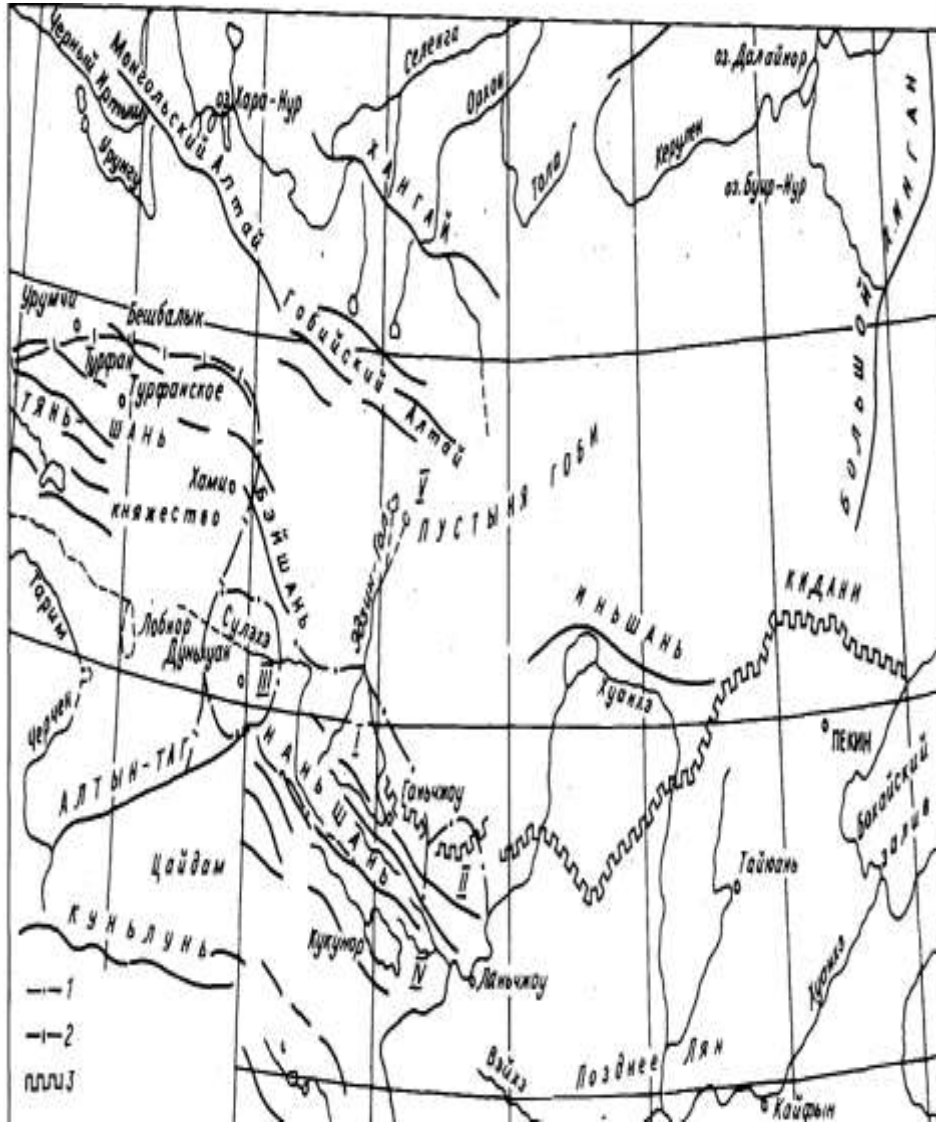
Ek 13: Uygur Kağanlığı’nın komşuları (Yıldırım, 2018, 110, har. V).

Ek 14: Tibet Haritası (Kıçanov, Melniçenko, 2005, 8-9).

Ek 15: 9. Yüzyılda Guiyi yönetimindeki Uygurlar ve komşuları (Tsai, 1967, 249).

Ek 16: 10. yy'n ilk çeyreğinde Gansu Uygurları, Turfan Uygurları, Liangzhou Tibetlileri ve Kokonor Tibet Prensligi Haritası (Malyavkin, 1989, 336).

Ek 17: 747 yılında Tibet ve Doğu Türkistan bölgelerinin haritası (Baumer, 2014: II, 274).

Ek 18: Tibet İmparatorluğu haritası (Baumer, 2014: II, 275).

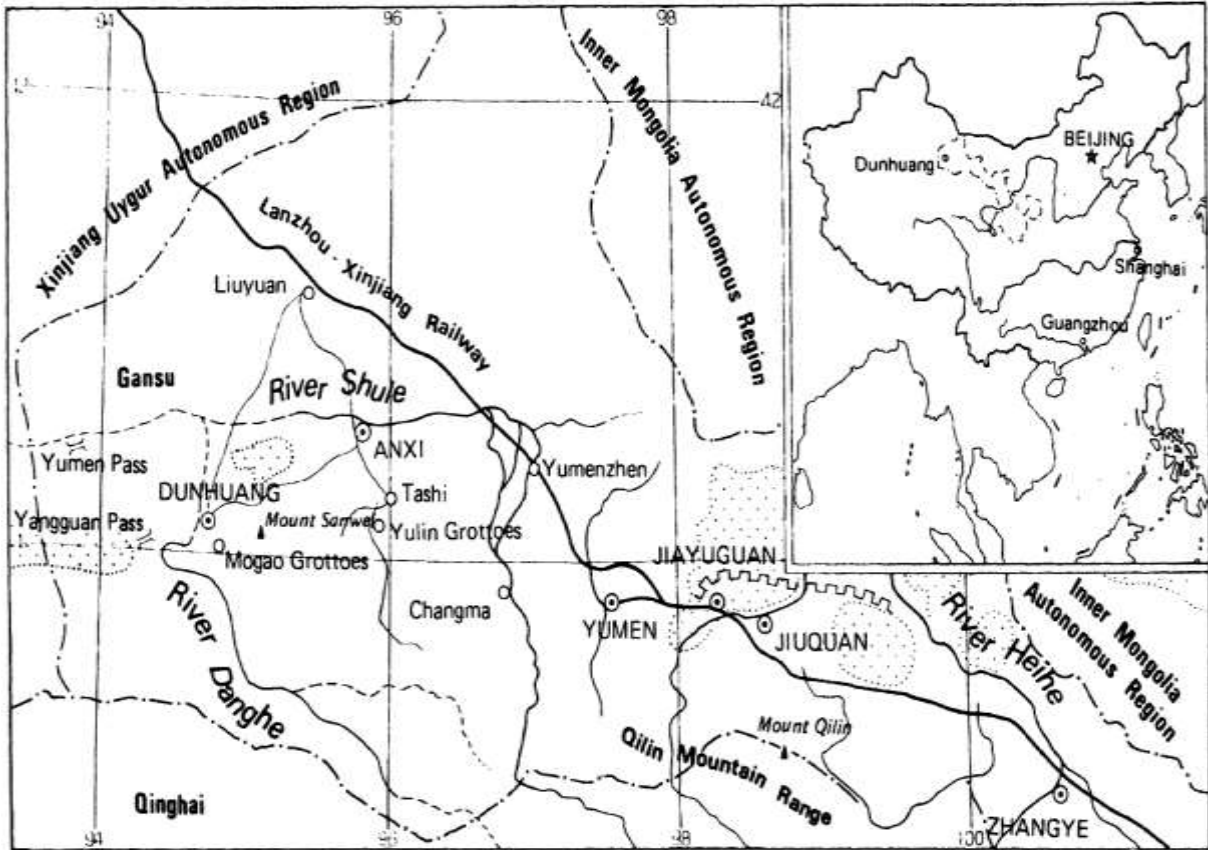
Ek 19: Tibet ve Turfan Uygurlarını gösteren harita (Baumer, 2014: II, 308).

Ek 20: Uygur Kağanlığı, Gansu Uygurları ve Tangutları gösteren harita (Baumer, 2014: II, 309).

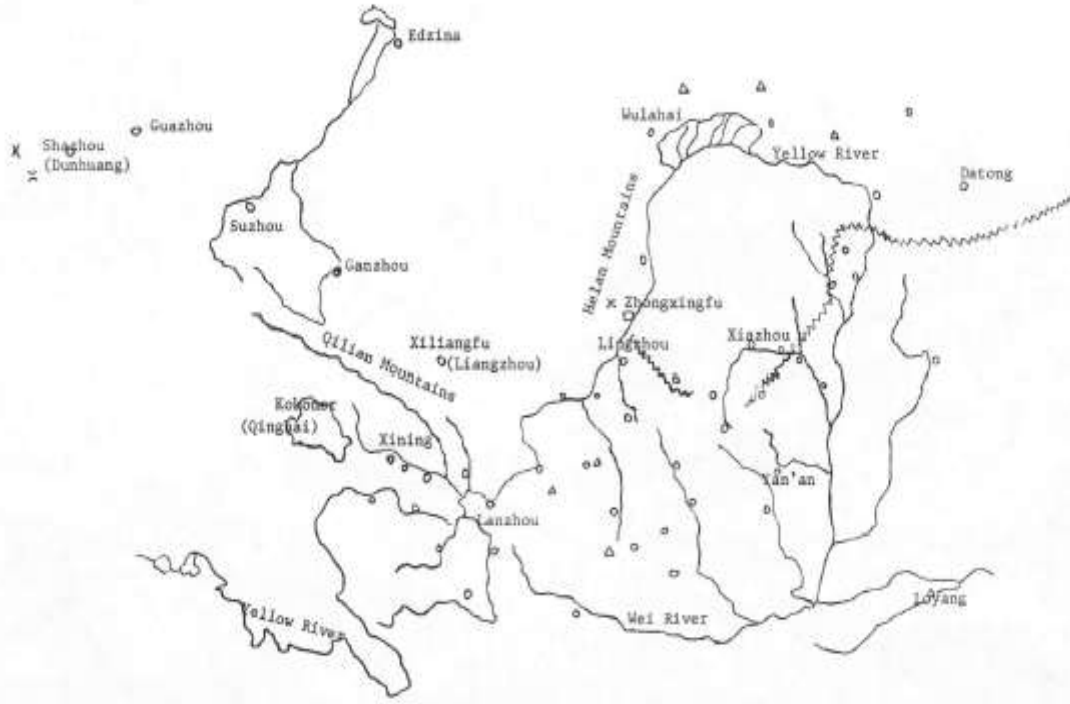

Ek 21: Uygur-Tibet ilişkilerinin önemli bir yeri olan Dunhuang'ın haritası (Wong, Agnew, 2014, 3).

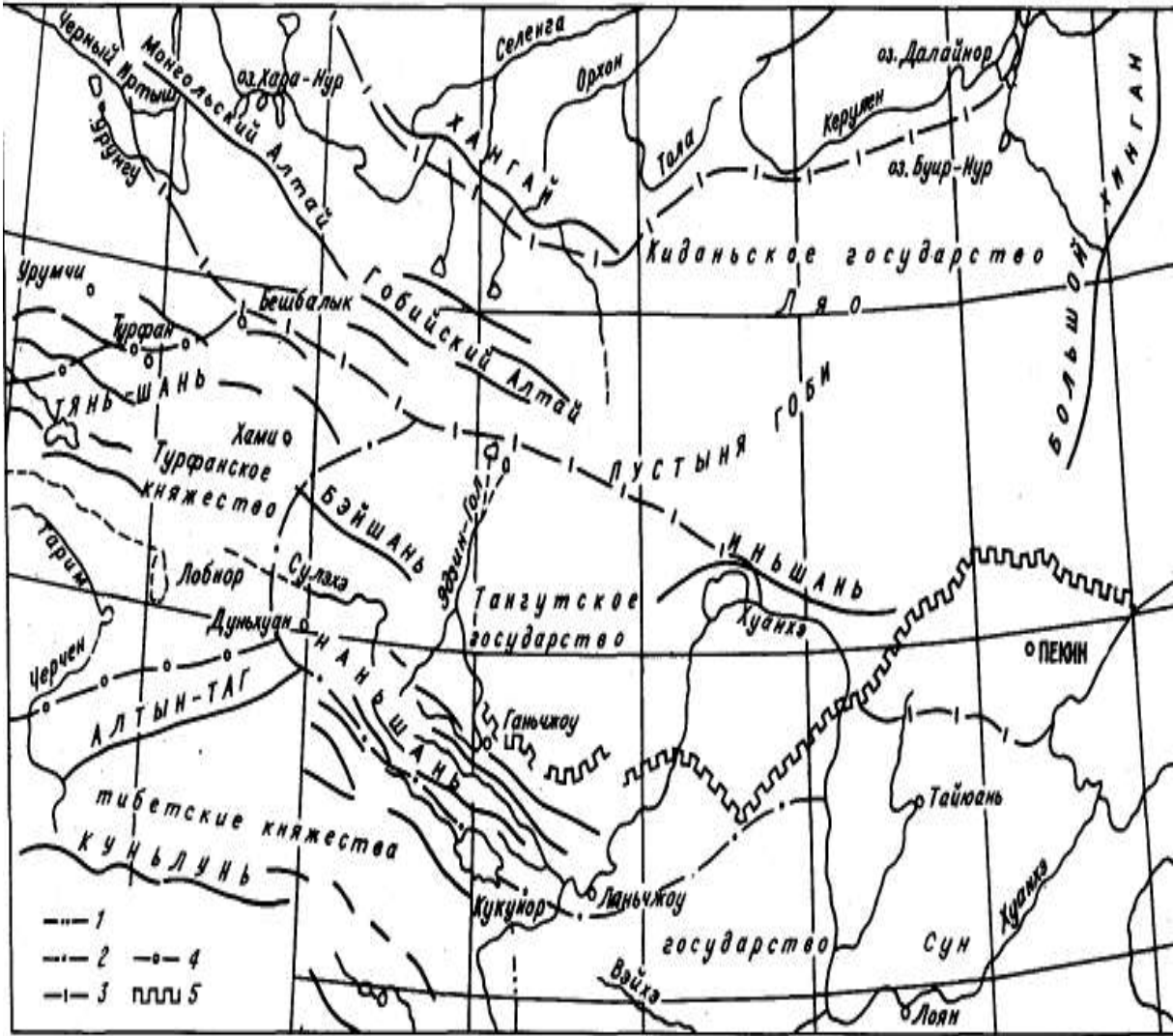

Ek 22: Kuzey Batı Çin'deki Mogao Mağaralarının konumu (Ma, 1995, 304, fig. 1).

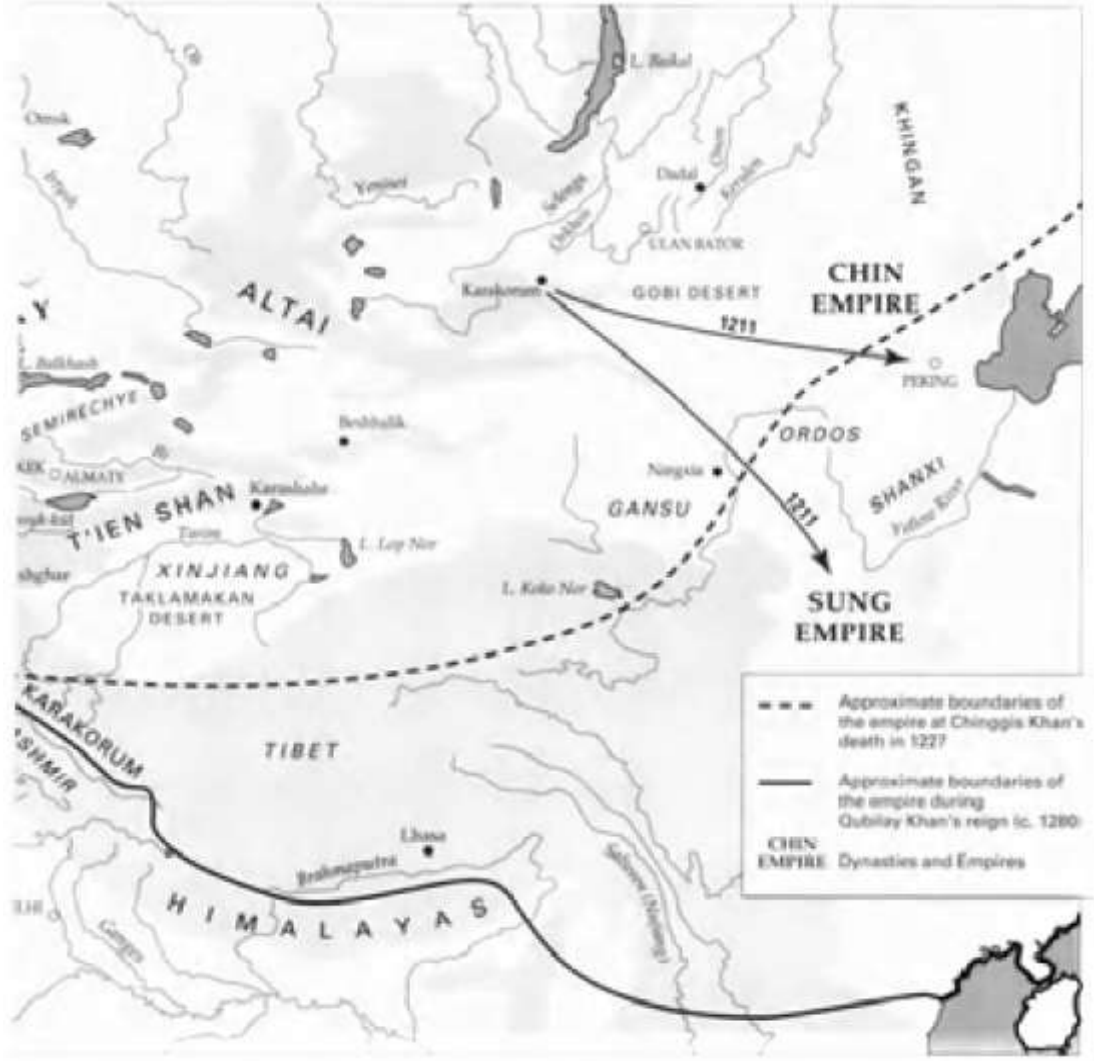
Sketch Map of Xia

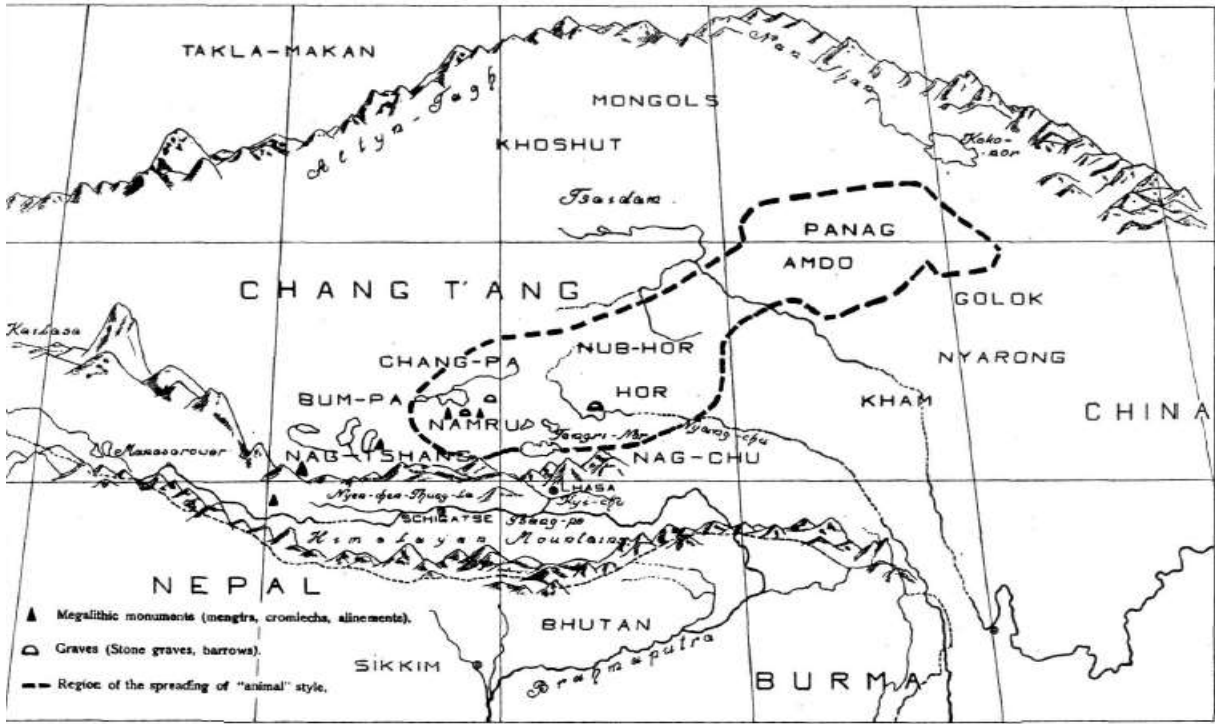
Ek 23: Tangut Xixia Devleti sınırları (Dunnell, 1989, 53).

Ek 24: Song Hanedanı döneminde Tibet prenslikleri, Kitan Liaoları, Tangutlar ve Turfan Uygurlarının sınırları (Malyavkin, 1989, 337).

Ek 25: 13. Yüzyılda Moğollar döneminde Orta Asya'nın doğusunu gösteren harita (Asimov, Bosworth, 1998: IV, 435).

Ek 26: Tibet ve etrafındaki dünya (Roerich, 1999, tab. 5).

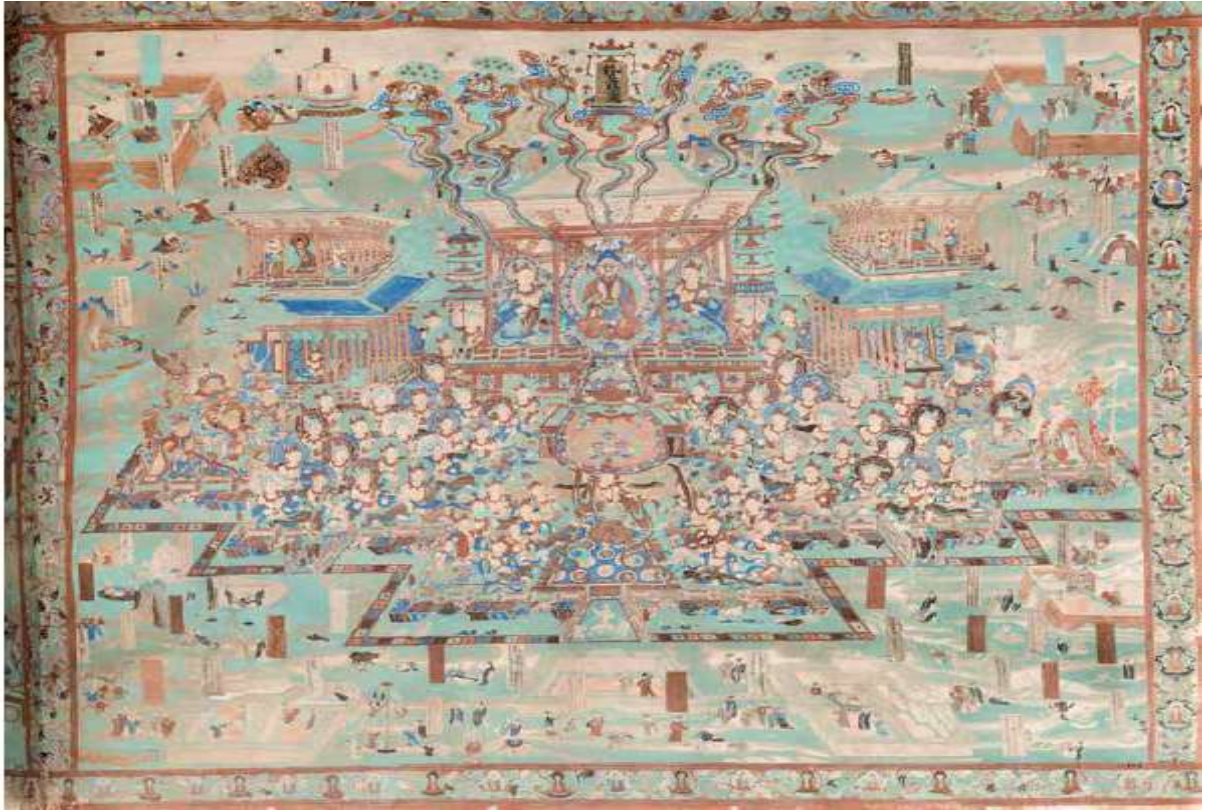

Ek 27: Uygur-Tibet ilişkilerinin yoğun olarak gerçekleştiği Tibet, Xinjiang, Qinghai ve Gansu sınırlarını gösteren harita (Schram, 1954, 18).

B) DUVAR RESİMLERİ

Ek 28: Dunhuang'daki Mogao 61 numaralı mağara duvarında yer alan Wutai Shan'ın tasviri (Debreczeny, 2011, 9).

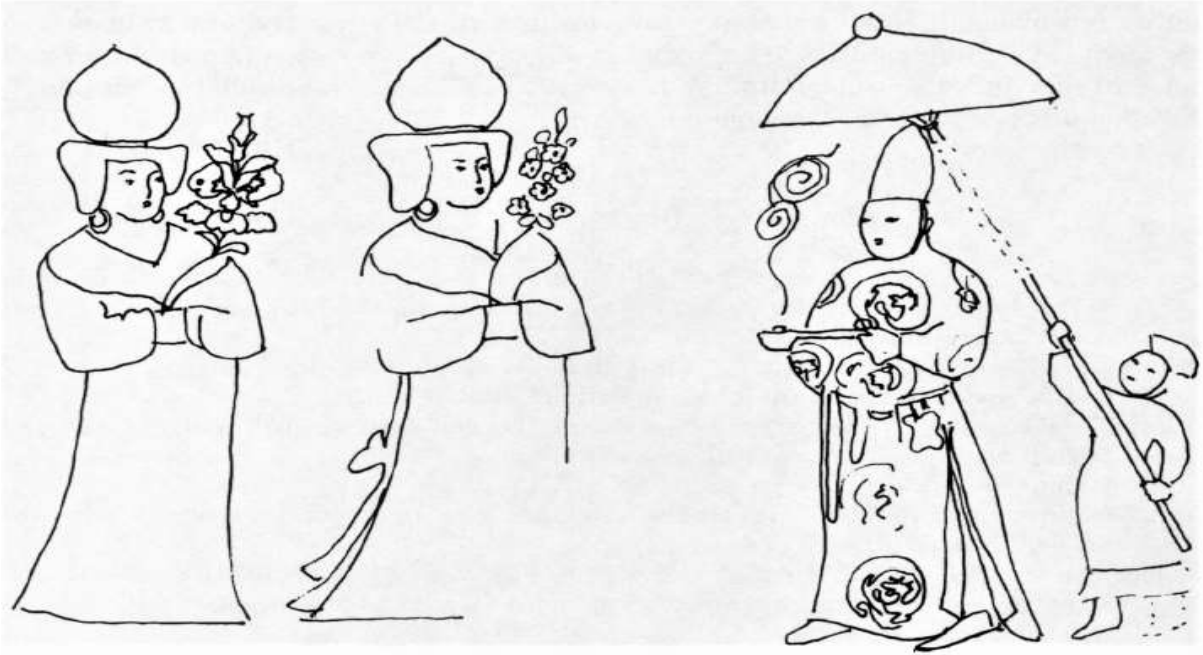
Ek 29: Mogao 85 numaralı mağara duvarında, 10. yy'da Tibetliler, Uygurlar ve bazı Orta Asya kavimlerinin yer aldığı bir sutra (Wong, Agnew, 2014, 114).

Ek 30: Dunhuang Uygurları döneminde, Mogao 98 numaralı mağarada bulunan Cao Ji'in karısının portresi (sağdaki) (Russell-Smith, 2003, 410, fig. 5).

Ek 31: Mogao 409 numaralı mağaradaki Uygur prenseslerine ait bir portre (12.-13. yüzyıllar arası) (Liu 刘, 2020, 8, res. 3)

Ek 32: Mogao 409 numaralı mağaradaki erkek ve kadın portreleri (Russell-Smith, 2003, 425, fig. 15-16)

Ek 33: Mogao 409 numaralı mağaradaki Uygur Kağanı'nın portresi (Yang 杨, 2020, 70, fig. 1).

Ek 34: Mogao 409 numaralı mağaradaki Uygurca yazıt (Yang 杨, 2020, 70, fig. 3).

Ek 35: Yulin 39 nolu mağaradaki Turfan Uygurlarına ait bir portre (Liu 刘, 2020, 9, res. 4).